

TARTALOM

- 3 Mezei Balázs: A megrendültek közössége ma
(Jan Patočka halálára emlékezve)
- 11 Rév Júlia – Orosz István: Az Elbert-paksaméta
(Lepsénynél még megvolt...)
- 35 Orosz István: Rév Júlia (1947–2023)
- 40 Kónya-Hamar Sándor: Fejfának döntött vállal; Hószakadás sírba, távozóra
- 42 Zöldy Pál: Griff; Szent föld
- 49 Borián Elréd: Belső tő; Fehérnek lenni; 2022
- 51 Karácsonyi Zsolt: Belső tízezer
- 56 Debreczeny György: csak mentem mentem; a megismerés forrását keresi;
csobbanás üres medencében
- 59 Takáts FABIÁN: Csendben, szemlélődve fényképezni
(Az érzékeny önpuszító. Berekméri Zoltán 100)
- 62 Pelle János: Ébredők, fajvédők, nyilasok és a „néplélek”
- 78 Cseke Péter: Akinek az élete volt az életműve
(Kemény János írói indulásának műhelyei)
- 100 N. Horváth Béla: A költő és kora
(A diszkusszív beszédmód poétikája Illyés Gyula *Bartók és Óda a törvényhozóhoz* című versében)
- 119 Árkossy István: Az intellektus szűrői, avagy Weisskopf úr, hány óra?
(Cseke Péter: Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka [1963–1973])
- 125 Nagy Gábor: Malac a jégen. Domonkos László esete az irodalomtörténettel
(Domonkos László: Gúzsban tánc. A magyar irodalom története 1956–2021)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyaga Hatházi Rebeka munkáiból nyújt válogatást.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor](#); **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. „A Hitel folyóirat 2022/1. szám kiadásának biztosítása” szakmai program megvalósítását 2022. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. „A Hitel folyóiratot – mint a civil szférát reprezentáló szakmai sajtóterméket – megjelentető Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány szakmai programjának és működésének biztosítása” c. támogatási cél megvalósítását 2022–2023-ban támogatta: Nemzeti Együttműködési Alap, a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. és a Miniszterelnökség. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 8040 Ft, fél évre 4020 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238-9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

A megrendültek közössége ma

Jan Patočka halálára emlékezve

I.

A legendás cseh mártír-filozófus, Jan Patočka 1907. június 1-jén született és 1977. március 13-án hunyt el a Charta '77 nyilatkozat közreadását kísérő rendőri zaklatások következtében. Művei 1992-től kezdve jelentek meg magyar nyelven (első ízben a jelen cikk szerzőjének tollából, lásd *Új Magyarország Magazin*, 1992. augusztus 1., 2. évf., 181. sz., 13). A drámai sorsú cseh gondolkodó az 1990 körül lezajlott rendszerváltoztatás filozófiai vezérsillaga lett, miután vezetésével cseh és szlovák értelmiségiek nyilatkozatban álltak ki a brutális szovjet elnyomással szemben. A nyilatkozatot annak idején magyar részről is többen aláírták, ami nyilvánvalóan nem volt veszélytelen cselekmény. Köszönhetően a szerző nemzetközi hírnevének, Patočka művei közül több is megjelent magyarul, legutóbb a Magyar Művészeti Akadémia adta közre *Platón és Európa* című munkáját Varga György értő fordításában. Ám a kiadvány sajnálatos módon szinte visszhangtalan maradt a hazai filozófiai élet berkeiben.

Már ez a hallgatás is sokatmondó. A cseh filozófus azonban ennél durvább visszaélés áldozata manapság, s ennek elkövetői sokszor maguk sincsenek tisztában a visszaélés jelentőségével, ami Patočka egész életművét, mártíromságát, gondolkodása és közéleti szerepvállalása értelmét érinti. Jól megragadhatjuk ezt a jelenséget Patočka nevezetes kifejezésével: „A megrendültek szolidaritása” vagy „közössége” a gondolkodó utolsó, nagyobb lélegzetű művének, az *Eretnek esszék a történelemről* című szöveggyűjteménynek a kulcskifejezése, amely első ízben 1975-ben jelent meg szamizdat formában (magyarul a *Mi a cseh?* című kötetben 1996-ban). A „szolidaritás” szóhasználata mögött ott állt Karol Wojtyła, a későbbi Szent II. János Pál pápa 1969-ben publikált *Osoba i Czyn* (*Személy és cselekvés*, angol fordításban *The Acting Person*) című munkája, s hatása meghatározó volt a lengyel Szolidaritás mozgalom elnevezésében és tevékenységében is az 1980-as évektől kezdve. Idekapcsolódik Orbán Viktor 1987-es szakdolgozata

MEZEI BALÁZS (1960) vallásfilozófus, irodalmár, habilitált egyetemi tanár, a Corvinus Egyetem kutatóprofesszora.

is, amely *Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben. A lengyel példa* címmel készült el, és a szolidaritáson alapuló, önszervező mozgalmak értelmezésére irányult. Ha szakdolgozati szinten is, feltárja a szolidáris önszerveződés azon formáját, amelyben a patočkai megrendültek közössége megjelenik. Mindkét szöveg háttérben a szovjet időszak elnyomásának alaptapasztalata áll, amelynek következtében a szolidaritásban egymásra találók új közösséget, új nemzeti egységet, új szellemiséget s végeredményben új Európát kívántak megalkotni.

Patočka felfogása mestereinek munkájában, Husserl és Heidegger gondolkodásában gyökerezik. Mindkettő hivatásának látta, hogy a 20. század megrendítő válságát meghaladva újfajta gondolkodást hozzon létre, amelyben leküzdhető és meghaladható az európai összeomlást előidéző erők hatása. Ezen erőket a két korszakos gondolkodó a külsődlegesség, a lényegtelenség, az értetlenség eluralkodásában látta. Patočka ezt a kritikát folytatva hangsúlyozta az egyén, a személy fontosságát, aki az embertelen pusztítás láttán megnyílik a megtérés, a *metanoia* tapasztalatára. Ez a *metanoia* – a gondolkodás átalakítása – Patočka felfogásában végső emberi őszinteséget hoz létre, a gonosz teljes elutasítását és egyben megnyílást az abszolút Jóra. Az abszolút Jó mindannak elhagyása, ami árt: a fizikai, lelki és szellemi rossz elvetése, a hazugság elutasítása, a gyilkosság megtagadása s különösen elutasítása a félrevezető, halálos ideológiák minden fajtájának. Ez talán utópisztikusnak tűnik, de Patočka – mélyen krisztusi értelemben – nemcsak elérhetőnek, hanem elkerülhetetlennek is állította ezt az átváltozást mind az egyén, mind a közösség szintjén.

A háttérben a 20. század megrázó háborús tapasztalata áll, középpontban a frontélmény témájával. A frontélmény, az I. és II. világháború katonáinak döntő tapasztalata lényegében a köznapi normalitás teljes összeomlását tartalmazza, amiben minden, ami megszokott, elfogadott, hitt és remélt, összeomlik a véres pusztítás realitásának súlya alatt. A frontélmény Patočka felfogásában új dimenzióval bővül a totalitárius, embertelen hatalom brutális elnyomása idején, amit Patočka csehként a német megszállás alatt, illetve a szovjet elnyomás évtizedeiben egyaránt megtapasztalt. A megrendülés a politikai hatalom elnyomása alatt teljeseedik ki: a háborúnak vége, a köznapi rend visszaállni látszik, de a politikai hatalom üldözése következtében nincs mód az emberi élet értelmes helyreállítására. Az egyes ember s különösen a gondolkodó továbbra is kiszolgáltatott a hatalom fizikai, lelki és szellemi önkényének – oly mértékben, hogy minden megszokott, külső, hagyományban adott kapaszkodót, értelmes szerkezetet kénytelen feladni. A megrendülés Patočkánál már nem a fizikai szenvedés és a véres halál tapasztalatában jelentkezik, hanem abban, hogy a közvetlen életveszély elmúltával a helyreállított hatalom továbbra is fenntartja a fizikai, lelki és szellemi megsemmisítés mindennapos fenyegetését.

Ez a fenyegetés a háborús veszély súlykolásában jelentkezik, egyfajta háborús pszichózis fenntartásában, az Ernst Jünger-féle „totális mozgósítás” kényszerében, ami az adott társadalmat a folytonos kiszolgáltatottság állapotába

helyezi. Patočka külön kiemeli, hogy az 1945 utáni időszakban a háborús pszichózis az atomháború rémének formájában telepedett rá az emberiségre. A megrendültek ennek a pszichózisnak az áldozatai, mivel napról napra szembe-sültniük kell a háborúra hivatkozó brutális elnyomás tényeivel. Az atomháború mint közvetlen életveszély egyszerre fenyegeti az egyént, a kisközösséget, s az egész emberiséget. Az atomháborúra hivatkozó elnyomó hatalom az Éjszaka sötét uralmát valósítja meg, miközben a Nappalt – Patočka szimbolikus kifejezéseit használva –, a köznapi élet normalitását ugyancsak bevonja a fenyegető Éjszaka körébe. Patočka mégsem állítja, hogy a megrendülés, amelyet az emberiség szükségképpen átél a háborús pszichózis körében, mindenkit eljuttat a *metanoia* állapotába. Csak azokat változtatja meg, akik hajlandók a megrendülést valóban befogadni, átélni, elvinni legvégső következményeiig. Az emberek egy része Patočka szerint elhárítja magától a megrendülést, és igyekszik úgy élni, mintha nem lenne kiszolgáltatva az arctalan, elnyomó erőszak önkényének. Ám vannak, akik nem hajlandók a beteges konformizmusra; akik szembefordulnak a háborús pszichózissal; akik nemet mondanak az elnyomásra, a háborús uszításra, a totális mozgósításra, akik nem hajlandók fegyvert fogni és fegyvert adni, mert átadták magukat a megtérés megújító erejének.

II.

Ez az erő: a felelősség felfedezése. Felelősség elsősorban önmagunk iránt, amennyiben saját magunknak az őszinteség, a kendőzetlenség teljességével tartozunk. Szembe kell néznünk saját vétkeinkkel, és el kell határoznunk, hogy a Jó örök égisse alatt soha nem ártunk magunknak és másoknak. Felelősségünk ezzel minden életre kiterjed; egyben arra is, hogy felhívjuk mások figyelmét a háborús pszichózis, az ezzel összekapcsolódó brutális elnyomás ember-telenségére. A valóban megrendültek „látják a lényegét”, ahogyan Patočka fogalmaz; nem engednek a manipulatív propagandának, amely azonnal lepleződik abban, hogy a háborút békének mondja, s az emberiséget elpusztítás-sal fenyegető végső csapást trükknek vagy blöffnek állítja. S Patočka nemcsak az egyes megrendültekről beszél, hanem a megrendültek szolidaritásáról, közösségről is. A megrendültek a maguk útján jutnak belátásra, de azonnal felismerik, hogy nincsenek egyedül: közösségük van. Új közösség születése megy itt végbe, a megrendültek szolidaritására épülve, amelynek tagjai már nemcsak egyénként, hanem a maguk egészében is szembefordulnak a pusztító-uszító hatalommal.

Ez a hatalom valós: képes fizikailag, lelkileg és szellemileg is pusztítani, ezért a vele való szembefordulás a legnagyobb kockázat. A megrendültek közössége vállalja ezt a kockázatot. Újra meg újra felismeri azokat, akik e közösségbe tartoznak, akik a kényszerű ovációban sem emelik tenyerüket tapsra,

hanem még a túlnyomó többséggel szemben is képesek kimondani: ELÉG VOLT! Elég volt a háborús uszításból, az erre hivatkozó emberellenes elnyomásból, a demokratikus közösségek szétveréséből, a jogszerűség eltiprásából, a korrupció mocsárlázából, az értelmes beszélgetés felszámolásából, a másként gondolkodók kiközösítéséből és ellehetetlenítéséből! Elég volt abból, hogy akik tegnap még a legnagyobb pacifisták voltak, mára professzionális háborúpártiak lettek, s akik tegnap minden fegyver ellen tiltakoztak, ma tankokkal, repülőkkel, atombombával akarnák elérni az úgynevezett békét. Ez a béke azonban már nem is a temetőké, hanem az emberiség végső pusztulásáé. Ezért a megrendültek közössége szembefordul ezzel, elveti az Éjszaka propagandáját. Felelősségét felismerve kimondja a háborús szövegek tarthatatlanságát, felszólít mindenkit a valódi békére, az azonnali fegyvernyugvásra, a tűzfegyverek helyett az őszinte emberi szó bevetésére a valódi béke elérése végett.

Patočka tanítása a megrendülésről, a *metanojáról* és a megrendültek közösségéről egykor elvezetett azon körök kialakulásához, amelyek elérték az Éjszaka akkor legerősebb hatalmának megtörését, a szovjet birodalom összeomlását. E körökben egyesült mindenki, aki a legkülönbélebb filozófiai, vallási, eszmei háttérrel is egyetértett abban a felelősségben, amellyel az akkori nemzedék a jövőnek tartozott. E körökben, miként a Charta '77 aláírói között, szinte mindenki megjelent, aki a brutálisan elnyomó propaganda helyett a valódi békét akarta. Adott volt a keret, amelyben a megrendültek összefoghattak, a szolidaritás ereje, amely összefogta őket, az egyetértés, amely mindenkit áthatott: nemet kell mondani a kíméletlen elnyomásra, a háborús propagandára; ehelyett az egyetlen út a valódi, őszinte, emberi és emberséges béke. Idézzük fel: a megrendültek közössége olyan körülmények között formálódott, amikor egy félmondat is elég volt ahhoz, hogy valakit letartóztassanak; egy utalás is ahhoz, hogy a besúgó jelentése nyomán az ember elveszítse az állását. A félelem ezen állandó rettegetését jól ismerték szüleink 1956 után, amikor bárki a siralomházban köthetett ki függetlenül valós tetteitől; s azok is, akik az 1970-es és '80-as években eszmélődtek, amikor – a lekenyerezés, a megrontás mellett – a fenyegetés fenntartása volt a hatalmi elnyomás legbiztosabb eszköze.

III.

Ma az akkori folyamat ellenáramában sodródunk: a megrendültek közösségének egykori tagjai közül sokan elfordulnak a korábbi céloktól. Ma már nem esik szó a megrendülésről és a szolidaritásról; nincs szó *metanojáról*, az erőszak elvetéséről. Akik tegnap még erőszakmentességet hirdettek, ma az erőszakban látják a megoldást; akik egykor békét követeltek, ma háborúra buzdítanak; akik az atomháború veszélyében az emberiség végső pusztulását látták, ma kinevetik ezt a veszélyt. Elfelejtve a háború iszonyatát háborúra sarkallnak; elvetve a békét azokat hallgattatják el, akik a béke szót egyáltalán kimondani merészelik.

Azokat káromolják, akik kitartanak a NEM felelősségteljes álláspontja mellett, akiknek még van bátorságuk szembefordulni az Éjszaka újjászervezett erőivel. Ez az erő már kiismerte a megrendültek közösségének felelősségét, ezért propagandájában hangsúlyt kap a régi téma: aki igazán „békét” akar, most a háborút kell, hogy pártolja; aki élni akar, a halált kell, hogy válassza; a felelősség ma nem más, mint felelőtlenység, az értelmesség értelmetlenség, a befogadás kirekesztés – s az igazság ma megint csak: hazugság.

Van-e még helye az értelmes beszélgetésnek? Patočka és társai – idehaza éppúgy, mint külföldön – a megrendülés és megtérés élményében felismerték az ésszerűség azon végső, emberi és emberséges keretét, amelyben minden beszélgetés lehetővé válik. Az értelem közege ez, amely értelmessé tesz minden életet, történelmet, gondolkodást, társadalmat, politikát és gazdaságot. Ma azonban látjuk, hogy az ésszerű keret megroppant; az értelem magzatvize felhígult, szétfolyt. Az értelmes beszélgetés olykor már teljesen lehetetlenné vált. E mögött, akárhogy nézzük is, az egykori megrendülés, megtérés, *metanoia* megtagadása áll. A Jó elárulása s ezen belül: Patočka küldetésének elárulása. A megrendülést elfeledve a megrendültek közössége is felbomlik; a megtérés követelményét elhagyva az őszinteség helyét ismét a hazudozás, a rágalalmazás, a félrevezetés veszi át; az ártalom tilalmát felcserélik az ártás imperatívuszára, s aki erre nemet mondana, azt a legarchaikusabb módon számúzik, kiközösítik, derékba és kerékbe törik. Visszatérnek tehát azokba a vészterhes időkbe, melyeket a megrendülés hatalma egyszer már legyőzött, melyek tanulságaképpen kiemelkedett a megrendültek közössége. S ha ez a visszatérés kiteljesedik, az emberiség ismét előlről kezdheti a megrendülés sziszifuszi munkáját.

Ne menjünk el szó nélkül amellest, ami a mai világpropagandában történik. Nem arról van szó, hogy egy adott háborúban kinek van igaza, ahogyan arról is kevés vita lehet, hogy a nemzetközi jog szerint kit terhel és mekkora felelősség. Hanem arról van szó, hogy mindez nem indokolja, aluldeterminálja azt a totális ideológiai mozgósítást, amely groteszkuságban, abszurdításban messze felülmúlja – csak hogy Patočka korában maradjunk – a *Szigorúan ellenőrzött vonatok* régi történetét. A mai abszurdítás mögött nem egyszerűen a szimpla fizikai erőszak, a halállal fenyegető kivégzési impetusz sötét alakja magasodik; nem egy Leviathán, ahogyan Hobbes elképzelte és Sztálin megvalósította, hanem egy teljesen inkonzisztens monstrosítás, amelynek még neve sincs. Lényege, ha jól értjük, minden abszurdítás gusztustalan összegereblyézése, kezdve a nemi visszaélésektől az egyházi hagyományok, a klasszikus művészi, filozófiai, tudományos érték megcsúfolásán keresztül a régi pusztító ideológiák szégyentelen felvállalásáig, legyen szó marxizmusról vagy hitlerizmusról. Mindent összekeverve, szimulálva és disszimulálva állítják elénk a követendő mintát, amelynek lényege, hogy antiminta: minden percben változik, s minden változata tapsvihar-kötelezettséggel jár. Tegnap ezt hirdették fennhangon (kötelező tapsvihar); ma az ellenkezőjét (ugyancsak kötelező ováció); ma a fekete fehér, holnap a fehér fekete, s mindezt oly erőszakossággal adják elő reggel, délben és este,

hogy ember legyen a talpán, aki még követni képes ezt az állandó metamorfózist. Ha valamit mégis felismerhetünk, az a régi ideológiákkal szemben megjelenő kardinális különbség: azok ugyanis valamilyen szinten igyekeztek következetesek lenni, valami logikai összefüggést fenntartani, mégoly alacsony formában is. A mai totálideológia azonban a következetesség, a logikai konzisztencia, az igazság bárminemű fogalma ellenében átfogóan igazságtalan. A jelenséget manapság gyakran a *post-truth* kifejezésével illetik, de ez ne tévesszen meg senkit: nem teoretikus felfogásról, a legkevésbé sem álláspontról van itt szó, hanem a Radnóti-féle elaljasulásnak a költő által tán nem is sejtett mélységéről. S amidőn azt mondják: ez a történelem „jó oldala”, hazudnak. A történelem éppen általuk veszíti el minden értelmét, a jó és a rossz különbsége minden jelentőségét, éppen ők teszik érthetlenné mindazt, amiért a megrendültek közössége egykor nekilátott világmentő munkájának.

Harminc évvel ezelőtt a szovjet elnyomás közegében a megrendültek közössége a jövő útjaként jelent meg. Ez a jövő a tisztességes, jogszerű, szabad választáson, szociális piacgazdaságon, a kereszténység közös elvein épülő európai államforma céljaként jelentkezett, amelynek alapja a nemzeti szuverenitás, a békés koordináció és kooperáció volt egy olyan világgözösségben, amelyben a közös Európa-ház épülete – ahogyan sokan fogalmaztak akkoriban – Lisszabontól Vlagyivosztokig húzódott volna. Ahogyan a megrendülés volt a személyes alap, a megrendültek közössége a közösségi fundamentum. S noha az évek során a megrendülés ereje gyengült s a közösség is forgácsolódott, az alap szilárdan állt: a gondolkodás a megrendülésből táplálkozik, a közösség a megrendültek szabad és szuverén közössége. Noha árulás korábban is történt, a döntő törést 2006 eseményei hozták el Magyarországon: a zárt körben elmondott, önleplező *sermo oesoediensis*, a békés ünneplőkre ráküldött kegyetlen rendőrroham, az arctalan és halálos erőszak mind tagadhatatlanná tette, hogy a megrendültek közössége végzetes árulás célpontja lett. A hazugságbeszéd ezen a ponton vált igazságbeszéddé azok szemében, akik felmondták a megrendülés közösségét... Ám a Nappal erői mégis magukra találtak, ezért 2010 után úgy tűnt, a nemzeti egyetértés, a megrendülés közössége helyreállítható. Az elmúlt évtized, végül a világjárvány és az új világháború nyomán azonban letagadhatatlanná vált, hogy a közösség helyére ismét az Éjszaka és a Nappal *polemosza* lépett. A megrendültek közössége nemcsak elárulva áll ebben a küzdelemben, hanem minden oldalról kitéve az Éjszaka fenyegető erőinek.

IV.

Hogyan érthetjük meg a jelen helyzetet, s mit tehetünk a közösség fenntartása végett? A válasz korántsem annyira nehéz, mint az az árulás tényeivel szembeesülve elsőre látszik. Patočka felfogásait továbbgondolva a megrendülés és

a *metanoia* döntő jelentőségét kell kiemelnünk. Megrendülés nélkül semmiféle értelmes emberi élet nem gondolható el; megtérés nélkül nincs igazság, igazság nélkül nincs valóság, a *metanoia* tehát: a „valóság vallása” (megvallása, bevallása, vállalása) ma éppúgy, mint a 2000-es években, amikor erről visszatérően elgondolkodtam. A valósághű élet, a valósághű gondolkodás és cselekvés mindennek az alapja – akkor is, ha ezt mind a világközösség, mind a helyi közösségek szintjén újra meg újra támadás, árulás éri.

A megértés feladatában azonban még mélyebbre kell hatolnunk, az alapok azon mélyrétegébe, amelyet visszatérően a *refusivum sui* elvének kifejtéséhez és megértéséhez kötöttem. A magyarra pontosan lefordíthatatlan kifejezés jelentése: az önmegtágadás egyben önhelyreállítás is (a *refundo* latin ige két alapjelentését egybeolvasva). A mai valóságtagadással szembesülve a *metanoia* meg erősítése a kiindulópont; erre épül a *refusivum sui* alkalmazása, amely elv már szerepel Patočka mérlegeléseiben is. A Hérakleitosz-féle *polemosz*, miként a régi görög szerző töredékeiben olvassuk, „mindennek szülője”. Patočka úgy érti ezt a gondolatot, hogy az Éjszaka fenyegetésével szemben – mely a Nappalt is maga alá akarja gyűrti – magunkra kell vennünk a szenvedés küzdelmét, a *metanoia* gyötrelmeit, annak a megrendülésnek a közegében, amely e gyötrelemben az újdonság szülési fájdalmait éli át és ismeri fel. A valóság mindenkor újdonságszülő; a megrendülés erre az újdonságra tekint előre: a személyes, a közösségi, az emberi újdonságra, amely az elfajzott világot maradéktalanul átalakítja, azaz visszavezeti a valósághoz. A megrendültek közösségét ez a vízió fogja össze, a közösség ebben a távlatban maradhat meg: a személyes megrendülés és közösségi kiteljesedés összefüggésében, mindazon árulás – kiszolgáltatás, visszaélés, tagadás – ellenére, amit a jelen helyzetben át kell élnünk, meg kell tapasztalnunk, miként a szülő nő is megtapasztalja a szülési fájdalmat. S ahogyan Jézus szavai szólnak: „Amikor azonban megszületik a gyermeke, azon való örömeiben, hogy ember született a világra, nem gondol többé a gyötrelmeire.”

A megrendültek közössége mind a személyek szintjén, mind közösségében ma gyötrelmek hordozója. Elárulói a személy teljes felszámolására, a közösség elpusztítására törekednek. Ennek eszköze, miként Patočka tapasztalatában, ma is a háború. A kiprovokált szenvedés, a képmutató vádaskodás ennek okairól már önmagában is világossá teszi az esemény alapjellegét, pusztító irányát. A ráépített ideológiai propaganda célja, hogy a kérdezőket elnémítsa, a másként gondolkodást megszüntesse, egyetemes *Gleichschaltung*-ot kényszerítsen az emberiségre, az igazságot gazsággá, a valóságot valótlanossá torzítsa. Mindez mégsem sikerülhet: a megrendültek *metanoétikus* közössége szembefordul a valósághamisítással, és gyötrelmeit magára vállalva kitart a valóság vallásában. Ennek eredménye, Jézus példázatához hasonlóan, a szülés: a megrendültek közössége, miként az anya, elfelejti gyötrelmeit, amikor látja: új ember született a világra. Ez a reménybeli újdonság élte és élte ma is a megrendültek közösségét.

V.

Jan Patočka olvasása abban segít, hogy megértsük a megrendülés döntő jelentőségét abban a világban, amely agyartúr módon ma már a megrendültek szolidaritását is az élet, a béke, a megegyezés ellenében használja, s jelszava ismét: az iómentes igazság. Patočka ezt soha nem fogadta volna el: mindig is elvetette a manipuláns félrevezetést, az őszinteség képmutató tagadását, a rágalmat s a bosszút, az ártalom minden formáját, melyek helyett a szabad, emberi és emberséges szón alapuló megegyezés megkerülhetetlen fontosságát emelte ki. Halála évfordulójának közelén idézzük fel a mártír-filozófus emlékét és térjünk vissza a megrendülés, a megtérés, a valós őszinteségen nyugvó egyetértés körébe, amely az eluralkodó sötétségben is elevenen őrzi a hamarosan fellobbanó fény zsarátnokát.

TOVÁBBI IRODALOM

- Chvatík, Ivan – Abrams, Erika (eds): *Jan Patočka and the Heritage of Phenomenology. Centenary Papers*, Springer, 2011.
- Dodd, James – Hagedorn, Ludger (eds): *Religion, War and the Crisis of Modernity. A special issue dedicated to the philosophy of Jan Patočka*, 2015.
- Hagedorn, Ludger – Staudigl, Michael (Hrsg.): *Über Zivilisation und Differenz: Beiträge zu einer politischen Phänomenologie Europas*. Würzburg, Neumann, 2008.
- Jünger, Ernst: A totális mozgósítás. 2000. Irodalmi és társadalmi havi lap, 1996, 8, 2, 53–61. Fordította: Mezei Balázs.
- Kočí, Martin: *Thinking Faith after Christianity. A theological reading of Jan Patočka's phenomenological philosophy*. SUNY Press, 2021.
- Mezei Balázs: *A lélek és a másik. Jan Patočka és a fenomenológia*. Budapest, Atlantisz, 1998.
- Mezei Balázs: *Vallásbölcselet: A vallás valósága, I–II*. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2005.
- Mezei Balázs, M.: *Radical Revelation: A Philosophical Approach*. London, T&T Clark, 2017.
- Patočka, Jan: *A jelenkor értelme. Kilenc fejezet egyetemes és cseh problémákról*. Pozsony, 1999, Kalligram.
- Patočka, Jan: *Európa és az Európa utáni kor*. Pozsony, Kalligram, 2001.
- Patočka, Jan: *Péče o duši, I–III*. Szerk. Ivan Chvatík. Prága, Oikoymenh, 1996, 1999, 2002.
- Vajda Mihály et al.: Jan Patočka különszám. *Gond*, 1997, 13–14.

Az Elbert-paksaméta

(Lepsénynél még megvolt...)

Edit. Egy teremben feküdtünk. Amikor megtudta, újságíróféle vagyok, felélénkült. Éreztem, mondaná is, nem is, ami a szívét nyomja, aztán amikor a harmadik szobatársunkat, az elnöksazonyt átvitték az intenzívra, vagy inkább akkor, amikor másnap beszólt Szilvi a kemósnővér, hogy már nem is hozzák vissza, egyszerre belefogott. Lassan állt össze a kép, miről is akar beszélni. Egy fiúval kezdte, akivel egykor járt.

– Jancsinak hívták. Egyszer csak bekattant. Azt képzelte, hogy föltámadt az apja. Hogy egy este fölhívta telefonon, érted, a halott apja. Üzenetet hagyott a rögzítőn. Elkezdte magyarázni, hogy él, nem is ő volt a vízi hulla, akit megtaláltak.

– Az apja vízbefúlt?

– Tele voltak vele az újságok. Tudtam én is, híres ember volt, ilyen médiás akárki. Minek hívják?

– Celeb?

– Az. Akkor úgy mondták, tévés személyiség. Akartam vigasztalni, de nem nagyon kellett, normális maradt. Akkor még igen. Akkor kattant be, amikor az apja fölhívta. Pont attól, hogy azt mondta, eszébe ne jusson nyomozni utána, majd megoldódik minden. Olyan lesz, mint régen. Ezt mondta állítólag. Na, erre persze rögtön nekilátott, hogy kideríti, mi van itten.

– Az nem lehet, hogy tényleg...?

– Hogy tényleg fölhívta? Viccelsz? Mondom, hogy mindenki ismerte. Bemondta a rádió is.

– Mit mondtak mások?

– Hát ez az; nem mondta el senkinek. A rendőrségnek, na jó, nekik nem, de a saját anyjának se. Este hétre mindig hazament, ült a telefonnál, mert pont hétkor hívta az apja, de aztán soha többé. Azt képzelte, azért hívta hétkor, mert tudta, mármint az apa, hogy csak ő van otthon. Az anyja egy színházban

RÉV JÚLIA (1947–2023) riport- és dokumentumfilmek szerkesztője, rendezője.

OROSZ ISTVÁN (1951) Budakeszin élő képzőművész, rajzfilmrendező.

dolgozott, valami asszisztens volt, vagy minek mondják, dramaturg. Hétkor soha nem volt otthon.

- Szóval az anyjának nem mondta el, de *neked* igen!?

- Nem hiszed, mi, baszki? Pedig de. Elmondta, aztán lehet, hogy rögtön megbánta, mert látta, hogy rázom a fejem. Be fogsz golyózni, Jancsika, mondtam neki, de szerintem már be volt. A rendőrök is azt mondták, akik megtalálták.

- Megtalálták?

- Ja. A Dunában. Azt mondták, öngyilkosság. Én meg azt, hogy tuti nem. Lehet, hogy bekattant tényleg, de élni, azt akart. Az éltette, hogy kideríti, mi lett az apjával. Volt egy ilyen hálózat, amit rajzolt. Mindig új lapokat kellett hozzácelluxozni, mert egyre csak nőtt. Nyilak, vonalak, színes filctollal. Az volt a nyomozása. Mint egy szabásminta. Nevek, ismerősök és ismeretlenek, akikkel valaha találkozott az apja, és azok, hogy kiket ismertek, ki kivel volt kapcsolatban. Szaggatott vonalak, pontozottak... Néhány név bekarikázva vagy aláhúzva. Az volt a fura, hogy nemcsak igazi embereket írt be, úgy értem, valóságos férfiakat meg nőket, de olyanokat is, akik az apja könyveiben szerepeltek. Főleg orosz könyveket fordított, meg lengyeleket, angolokat. Hát ezek a Johnok, Agnieszkák meg Vlagyimirok is ott voltak a táblázaton, amit persze elvittek.

- A nyomozók?

- Azok. Rögtön tudták, hogy nálam kell keresni. Egyből azt a kibaszott fiókot húzták ki, ahol a Jancsika holmija volt.

- Nálad lakott?

- Dehogy, csak megkért, hogy néhány dolgát ott tarthassa. Azt is csak miután bekattant. Azt hitte, hogy nyomozni fognak utána is. Az anyjától is félt, vagy nem tudom, akkor már furán viselkedett.

- Elvittek mindent?

- Kábé mindent. Csak valami könyvben, *Az elveszett lélegzetben* találtam egy cetlit. Nem is én, amikor vissza akartam adni a Szabó Ervinben, mert könyvtári volt, akkor adta ide a csaj, aki átpörgette, hogy ez meg mi.

- Mi volt a cetlin?

- Egy szó: farkashajszu. Egy szám is, és azt hiszem, egy név. Nem hiszem, hogy fontos, de elraktam, mert ez az egyetlen, ami megmaradt belőle. Egyéb-ként itt van a tárcámban.

- Lefényképezhetem?

- Ha akarod.

*

Állítólag az ügy, vagyis az ismert tévés személyiség rejtélyes halála – a Balatonban találták meg, Siófokon, egy nappal az után, hogy eltűnt – sokáig volt társasági téma. A sebtében lezárt nyomozás, illetve a semmitmondó eredmény – öngyilkosság – miatt rengetegen firtatták a halál körülményeit. Találtam egy internetes oldalt, ami a mai napig ezen rágódik s megszavaztatja olvasóit, hogyan halt meg Elbert János. Amikor legutóbb oda kattintottam, a KGB által megrendezett, baleset látszatát keltő gyilkosság

vezetett 38% körüli eredménnyel; aztán az jött, hogy a magyar titkosszolgálat végzett vele; az öngyilkosság több kiváltó okkal is szerepelt: magánéleti gondok, III/III-as beszározottság; de voltak, akik egy megbántott szerető, meg olyanok is, akik egy megsértett férj kezét látták a dologban. Arra nem lehetett szavazni, hogy Elbert meg sem halt.

Amíg a zárójelentést vártam, Edit kijött a folyosóra. A parókáját is föltette. Ha megírod, ne írd ki a teljes nevem, mondta. Mit lehessen tudni? Megígértem neki.

*

- Túl kevés, ennek alapján nem látni feltűnő torzulást a személyiségben.

- Elképzelhető, hogy öngyilkos lett, aki ezt írta?

- Nem valószínű. Semmi nem utal rá... Szerintem nem lett.

- Hány százalékos biztonsággal mondja?

- Hogy százszázalékos, azt nyilván nem mondaná egyetlen grafológus sem, mert a pontos diagnózishoz sokkal hosszabb szöveg kellene, és persze az eredeti is, mert az is számít, hol nyomódik meg erősebben a toll, hol mélyed be jobban a papír... Egy fotó esetén rizikósabb kijelenteni, hogy tuti, de higgye el, ilyen *a* betűkkel – ezeket hívjuk önkép betűknek, ilyen kontrollált írásképpel kizárt... Ez a fiú nem lett öngyilkos.

- Nem is mondtam, hogy fiú.

- Nem is kellett mondania. Látom, hogy az. Tizennyolc-húsz év körüli kamasz. Értelmiségi családból. Stimmel?

- Igen.

*

A fodrásznőm (Irmus) korábban a Tháliában dolgozott, tőle tudtam meg, hogy Elbert felesége is öngyilkos lett, kb. egy évvel a fiuk halála után. Megkértem, hozzon össze valakivel, aki jól ismerte az asszonyt. Magdáné a színház bérszámfejtésén dolgozott, egy időben napi kapcsolatban állt vele.

- Zsuzsának hívták, illetve Suzynak; tényleg szép volt, színésznő is lehetett volna, de a szülés után elhagyta magát. Nem bírt lefogyni. Amikor Jancsika iskolás lett, beiratkozott a Színire estin. Színházelméletre. Fura volt, mert a férje tanította.

- Hogy viselte a halálát?

- Persze, összetört. Nem is csak a halál, hanem a pletykák, hogy egy szerető miatt volt, hogy azért ment Siófokra.

- Elhitte?

- Dehogyan hittem! Ugyan, a János. Ebédelni se volt ideje, nem hogy csajozni. Két végin égett...

- Nem ön, a feleség, Suzy? Ő elhitte?

- Ja, nem is tudom... volt egy meglepő telefon, amitől kiborult. Egy órával az Elbert megtalálását bejelentő hívás előtt volt egy másik is. Az is a siófoki rendőrségtől jött, vagy a Somogy megyeitől..., mindegy. Azt kérdezték, ismer-e egy

Zsuzsa nevű nőt. Én vagyok Zsuzsa, felelte Suzy gyanútlanul. Erre az ismeretlen telefonáló ezt mondta: De maga él, nem igaz?! A háttérben valaki röhögött, legalábbis így mondta Suzy, egy nő röhögését hallotta, mielőtt lecsapta a kagylót.

*

Irmus révén ismertem meg B-t, a Thália nyugdíjas színésznőjét is. Az Ódry Árpád Művészotthon társalgójában beszélgettünk.

- Elmondok valamit. Már eltelt néhány hónap, több is tán, mert már nem volt a Tháliánál, de azért átjártunk hozzá néhányan végszavazni vagy barkochbázni; szóval egyszer csak jött, hogy menjek el vele egy szeánszra. Egy ilyen szellemidézés, de egyedül nem mert.

- Hogy Elbertet megidézzék?

- Eltaláltad. Hülye dolog volt, nem jelent meg senki, illetve félbe is kellett szakítani, mert Suzy kiborult.

- Azon, hogy nem jön?

- Azon. Azt hitte azért nem, mert nem is halt meg. Végül a csajszi, ott a Nagymező valamelyik mellékutcájában, szóval a spirituszka ráhagyta.

- A spiritiszta? Hogy él?

- Azt. A látó asszony. Azt mondta, hogy valami speciális gátló tényező lépett föl – így fontoskodott, a lényeg, hogy képtelen visszajönni. És elrakta a tizenkétezet. Az akkor nagy pénz volt. A semmiért persze most se kicsi.

- Kérdeznék valami furcsát: nem lehet, hogy őt is fölhívta?

- Kicsoda?

- Hát jó, elmondom. Jánoskát, a fiát állítólag fölhívta Elbert telefonon, hogy él.

- Viccelsz?

- Tudom, úgy hangzik. Aki mondta, arra is emlékezett, hogy megváltozott a gyerek, nyomozni kezdett, kutatni az apja után...

- Hát Suzy is megváltozott, azt én is láttam. Egyre mélyebbre süllyedt, inni kezdett. Meg enni. Teljesen kiment a formájából.

*

Vajon a lejegyzett párbeszéddek alapján elképzelhető, hogy Elbert nem halt meg? A feleség és a fiú, akik hitelesen állíthatnák, hogy „post mortem” kapcsolatba lépett velük, meghaltak. Azok sem élnek már, akik a halottat azonosították, ám egyikük följegyzése megmaradt. Elbert unokatestvérének, Ungvári Tamásnak Nyomtalanul című könyvét magammal vittem, amikor végre Jámbor Irénkével találkozhattam.

- Jámbor Irén nyugalmazott rendőrfőhadnagy – nyújtotta a balkezét. A jobbot, mint megtudtam, egy túszzabadítás során vesztette el. Nem szívesen beszél róla, de a témához, az Elbert-ügyhöz nincs is köze. Későbbi történet. Előléptették és leszálalékolták.

- Ott volt az azonosításnál?

- Úgy érte, a halottszemlén? Nem, de utána, amikor a papírmunkát csinálták, már ott kellett legyek.

- Mi volt az ön beosztása?

- A Somogy-megyei kapitányság gyakornoka voltam, nem is láttam halottat azelőtt. Pláne öngyilkost.

- Annak tartották?

- Baleset vagy öngyilkosság: a rendőrség ebben a kettőben gondolkodott. És persze gyorsan le akartuk zárni...

- Miért?

- Mert mindenki ismerte. Sokat tévézett. Akkor még csak egy csatorna volt, szóval az is tudott róla, akit nem érdekelt az irodalom. Ilyenkor megindulnak a pletykák, szóba jöhet az idegenkezűség...

- Ő volt? - tolom elé a *Film Színház Muzsikából* kiollózott fényképet.

- Nézze, a szemüveg mindenkit megváltoztat. Az övé ráadásul vastag és ez a sötét keret... Meg amúgy is..., hogy fekete-fehér...

- Nem próbálták ráadni?

- A halottra? Dehogy..., illetve nem tudom, mert nem voltam bent. Meg be volt csukva amúgy is a szeme.

- Hadd olvassak föl egy részletet egy visszaemlékezésből. Az unokatestvéréből: „Az eltűnt apa, az eltűnt férj azonosítására a megrettent gyerek, az összeomlott asszony nem vállalkozott. Azért utaztam le én az apóssal. [...] A siófoki hullaházban egyetlen boncasztal fogadja a testeket. Elbert Jánost vállig takarta el egy fehér lepel. Arca sima volt, nyugodt, a színe sárgás. Homlokán alvadt vér, felsértette, amikor vízbe zuhant. A nyomozó azt kérdezte tőlem, felismerem-e a holttestet. Azt válaszolom: - Nem. Ez a holttest nem Elbert Jánosé, akit csecsemőkora óta ismerek. Nem azért, mert nincs rajta szemüveg, nem azért, mert máskor csapzott haját simára fésülték azok, akik az azonosításra hívtak. Ez egy kétszázötven éves kínai arca. A szenvedés évszázadokat öregített rajta, kivált, hogy a vízi hullákra oly jellemző puffadásnak nyoma sem látszott. Holtában Elbert János átváltozott valaki mássá. Ez nem ő volt, ez a matuzsálemi arc fel sem idézte vonásait. Egy percig csakugyan azt hittem, hogy tévedésből rendeltek le Siófokra. Elbert él, míg az a holttest, amelyet azonosítanom kellene, egy ismeretlen férfié. A jegyzőkönyv, ha megvan még valahol, bizonyonnyal rögzítette habozásomat. Kísérőm, Elbert János apósa osztotta kételyeimet.” Azért olvastam föl, mert érzek néhány ellentmondást. A halottnak csak az arcát látják. Ha az unokatestvér csecsemőkorától ismerte, talán tudhatott valami azonosításra alkalmas részletet a test letakart részén is. Nem keresett ilyet. Az arc nyugodt volt - írja -, aztán néhány mondattal később azt, hogy a szenvedés megöregítette. Szó van a homlokra száradt alvadt vérről is. Vajon miért nem törölték le, ha a haját simára fésülték?

- Tőlem kérde? Nem tudom. Egyébként valami nekem is eszembe jutott. Odakint a folyosón azt is mondta az illető, hogy Elbert szopta az ujját. Hogy még felnőtt korában is...

- Miért fontos?
- Vicces volt. Meg aki szopja az ujját, annak előre állnak a fogai. Felénk úgy mondják, pókharapó...
- Ellenőrizték?
- Nem.
- Honnan tudja, ha nem volt bent?
- Mert a gumikesztyűt be se vitték.
- És a lepedőt se hajtották föl?
- A lába azért kilógott. Arra drótozzák a nevét.
- Már rajta volt, amikor a pestiek jöttek?
- Rajta.
- Vagyis a halottszemle csak formalitás... El volt döntve, hogy Elbert az.
- A zsebében ott volt az igazolványa és a szemüvege. A karján az órája épp a halál idejét mutatta; megállt, amikor a parti kövekhez ütődött. Úgyhogy végül mindkét tanú aláírta...
- ...hogya a halott férfi azonos Elberttel? Más egyéb... esetleg?
- Nem maradtak sokáig, illetve én még kevésbé, mert a jegyzőkönyv után el lettem küldve, hogy forgassam át a környék szemeteseit, nézzek be a téliesített csónakok ponyvái alá...
- Akkor honnan tudja, hogy nem maradtak soká?
- Láttam a Moszkvicsot az egyik telefonfülkéből, ahogy kitolatott. Akkor még voltak fülkék a parton, kettő vagy három, igaz nem lehetett használni egyiket sem, mert be volt szorulva mindbe egy tízkopejkás. A bedobójukba... az ilyen ruszki pénz.
- Ruszki?
- Illetve szovjet. Sok orosz mozgott a déli parton akkoriban. Tudja, a sármel-léki reptér. Hétvégén kijöttek a tisztek; voltak, akik civilben.
- Lenne még egy kérdésem. Mond önnek az a név valamit, hogy Zsuzsa?
- Miért kérdezi?
- Mond?
- Nem értem. Miért mondana?
- Jó. Elmondom. Egy órával azelőtt, hogy Elbert holttestének megtalálásáról értesítette volna a rendőrség a feleséget, volt egy másik hívása is. Állítólag önök-től jött, Siófokról. A telefonáló ugyanezt kérdezte: hogy ismer-e egy Zsuzsa nevű nőt.
- És?
- Én is azt kérdezem. Ki az a Zsuzsa, hogy kapcsolódik Elberthez? Miért kérdezték épp a feleségétől, aki történetesen szintén...
- Zsuzsa?
- Az.

*

Négy taxi is áll a keszthelyi állomás előtt, de a sármelléki fuvar egyik sem vállalja. Hévízi utasokat várnak: németeket. Az egyik jóindulatúan int, a gyorsbüfé mögött áll egy maszek, az szívesen kivoisz, ha nem kérek számlát. Amúgy is odavaló.

- Úgy hallottam, odavaló: sármelléki.
- Garabonci vagyok - nyomja el a kis ember a cigarettát -, de az irány stim-mel. Kösse be magát. Néha már én is Sármelléket mondok, egyszerűbb, nem kell magyarázni, mert azt itt tudja mindenki.
- Én legföljebb a Fekete István-könyvből ismerem a környéket.
- Ja, a *Tüskevár*. Arra kíváncsi?
- Nem, Sármellékre. A repülőtérre.
- Mióta a háború miatt nem jön orosz gép, gyakorlatilag megszűnt. Addig is inkább csak nyaranta működött, tudja, a charterjáratok. Frankfurt, Ham-burg... 2008-ban...
- Engem nem az új reptér érdekel. A régi, a szovjet...
- A szovjet? Azok '90-ben...
- Tudom, mégis... Ha maga idevaló, akkor talán ismeri a történetét.
- Hát, ami azt illeti... '56 előtt a magyaroké volt, aztán 1961-től lett ruszki reptér. A mi gépeink Pápára kerültek, onnan meg jöttek a MiG-21-esek. Meg kellett hosszabbítani a kifutót. Tudom, mert a keresztapám a sertéshizlaldájuk-ban dolgozott. Az is volt nekik. Meg a pekárnya.
- Az mi?
- Pékség.
- '83-ban ott volt még a keresztapja?
- Akkor már én is. Amikor meglett a jogosítványom, állást kaptam a be-szállítóknál; elég jól ment a nyelv, tagozatos voltam Kaposváron, itt meg az orosz adásra volt belőve a tévé, szóval tudtunk dumálni, néha üzletelni is.
- Bejárhatott a repülőtérre?
- Oda azért nem, akkor már MiG-23-asok is voltak, olyanok, amiken atom-töltet volt; igaz ez csak a rendszerváltás után derült ki.
- Kijártak a katonák a Balaton partra?
- A tisztek igen. Többnyire civilben, gyakran én fuvaroztam őket, nem volt rossz pénz.
- Siófokra is?
- Jobban szerették, mint Keszthelyt, több volt a nő, a szórakozási lehetőség, ha érti, mire gondolok.
- Értem - feleltem. Balról a Kis Balaton nádasa hullámozott, nagy fekete ma-darak röppentek föl a hirtelen támadt szélben.
- Kárókatonák.
- A szovjet időkben semmi se maradt?
- A laktanya, a tiszti lakások, itt jobbra. Akarja látni?
- Lehet?
- Nem. De velem bejöhet. Az őr ismer, megköti a kutyát, ha kap egy ezrest. Volt itt minden, iskola, kórház, mozi, kaszinó, odébb meg a hangárok. - A vissz-

hangos termekben megváltozott a hangja. Mintha a magáéval dicsekedett volna. – „5. szovjet gárdaezred” – betűzi a cirill feliratot a falújság fölött. Kitért ablakok, levert csempék, disznó ábrák a falakon. „Nye kurity!” A padlót fölverte a gaz.

– Nem bánja, ha fényképezek – veszem elő a mobilt.

– Ha akar. Így áll minden '90 óta. Vagy '91; mikor is mentek ki? Elvitték a radiátorokat, a többi holmit meg eladták a faluban. Itt télen egyforma pufajkában jár mindenki. Fillérekért lehetett orsós magnót venni. Bunkertelefont. Bakelitlemezeket. A fél hangstúdiót hazavittem.

– Az is volt?

– Persze. Tökéletes hangminőség, legalábbis az akkori időkhöz képest. Ott, ha lemegyünk a pincszintre... vigyázzon, hova lép... ez egy párnázott ajtó volt. – Elsárgult szivacscsíkok bomlanak elő a kidőlt vattaajtó oldalából. – Csön-det kérünk – fordítja a vörös betűs feliratot.

– Mire használták?

– A stúdiót? Na, nem kötöttek azért mindent az orromra. Voltak titkos tárgyalások. Idehoztak néha valakit, levitték, és úgy beszélhetett Moszkvával... titokban... még látták is egymást.

– Emlékszik ilyen esetre?

– Miért érdekli?

– Csak úgy, érdekességképpen.

– Nem emlékszem semmire.

– Hallotta azt a nevet, hogy Elbert? Elbert János?

– Nem hallottam.

– 1983-ban...

– Mondom, hogy nem.

– Március...

– Indulnunk kéne végre, nem szereti az őr, ha sokáig vagyunk itt.

– Szóke, kopaszodó, szemüveges...

– Nem érti: ki kell mennünk. Négykor van busz Keszthely felé, 4:20-kor meg Fonyódnak.

*

A Színházi Intézet nyugalmazott titkárnője készséges volt, bár nem túl lelkes. Érződött, nem először válaszolja meg a hozzám hasonló, magukat nyomozónak képzelő újságírók sablonkérdéseit. A nyilatvánosságra hozott jelentés szerint március 9-én reggel 9-tájban látta utoljára Elbertet, amikor egy ismeretlen telefonhívás után elsietett, de úgy, hogy még visszajön. Nem jött. Nap közben a feleség többször hívta, majd 5 előtt odaküldte a fiát, hozza el az asztalon hagyott iratokat.

– Előfordult máskor is, hogy napközben kereste a felesége?

– Igen. De talán ennyiszer nem.

– Mik voltak az iratok, amiért a fiú bejött?

- Egy aktatáska, dossziék, notesz...
- Belenézett?
- Hogy képzeled?
- Hátha munkaügyek... Elvégre ön volt a titkárnője.
- Nem csak az Intézet ügyeivel foglalkozott.
- El tudná sorolni, mi mindennel?
- Hát, ő volt ugye az igazgató, a Szövetség elnökségi tagja, a Magyar-Szovjet Baráti Társaságban is vezetőségi tag, az orosz nyelv- és irodalomtanárok társaságában elnök, a *Nagyvilág* szerkesztője, az Írószövetségben is valami posztot, aztán az ELTE meg persze a színiakadémia tanára.
- Impozáns. Ön mióta ismertete?
- 1979 januárjától. Akkor lett az igazgatónk.
- Jutott ideje igazgatni?
- Módjával. De azért igyekezett. Átnézte a kutatási terveket, átlapozta a cikkarchívum aktuális darabjait, javaslatot tett, kikről készüljön szerzői vagy színész-dosszié, néha a színházaknak kipostázott Dramaturgiai Tájékoztatót is ellenőrizte, legalábbis az orosz vonatkozásokat, meg persze átadta a szegfűket.
- Miféle szegfűket?
- Hát a mienket. Előző nap volt március 8. A nemzetközi nőnap. Elvárják a csajok, hogy az igazgató adja át, aztán puszi jobbról, puszi balról. Ilyenkor egy kicsit legálisabban lehet flörtölni a főnökkel.
- Élvezte?
- Én?
- Nem, ő.
- Nem is tudom. Inkább komoly volt. Beszélni is kell ilyenkor, valami olyat mondott, hogy nemcsak az életet széppé tevő hölgyekre gondol, hanem azokra is, akik már nem lehetnek velünk... ettől aztán lelombozódott mindenki.
- Mi volt az a színész-dosszié?
- Általános anyag az illetőről, életrajz, szerepek felsorolása, cikkek, méltatások, interjúk és persze fotók. Már az ő idejében is több mint ezer ilyen dossziénk volt.
- Arra nyilván nem maradt ideje, hogy ő is összeállítson ilyeneket.
- Nem nagyon, de azért volt rá eset, hogy felhívta a figyelmet egy-egy hiátusra.
- Például?
- Emlékszem, amikor idekerült, először valami operettprimadonnát keresett, talán valamilyen Zsuzsát, aztán, amikor nem találta, mert hát nem volt a kislány egy Honthy Hanna, akkor kiadta kutatásra, még egy fotóst is utána küldött.
- Zsuzsa?
- Azóta se hallottam róla. A Zsuzsában sem vagyok biztos. Nem maradt a pályán, mert akkor tudnám.

*

Tamás Katót régóta ismerem, a fotógalériája melletti kávézóban, a Kossuth Lajos utcai Auguszt galériáján találkoztunk.

– Kapcsolatba vagy-e még a Színházi Intézettel?

– Mióta a galériát csinálom, csak hébe-hóba. Eseti megbízások. A rendszer-váltás előtt gyakrabban hívtak, nemcsak én kellettem nekik, ők is nekem, mert akkor még fontos volt papírt lobogtatni, ha valahol megjelentem a lámpákkal meg a Hasselbladdal.

– Ha egy régi fotót keresnél náluk valakiről, akiről nem tudom, hogy kicsoda, hogy kezdenél hozzá?

– Mondj azért egy kicsit többet.

– Talán Zsuzsa, bár az sem biztos. Fiatalon operettekben játszott, de nem maradt a pályán. A fotó akkortájt készült, amikor Elbert lett az Intézet igazgatója.

– Az '79 körül lehetett. Kezdő voltam, főleg vidéki munkákat kaptam, amit a menők nem vállaltak. Kecskemét, Miskolc, Kaposvár... meg persze a környéken.

– Mi az, hogy a környéken?

– Ha úgy is ott vagy, ugorj át a szomszédos faluba egy nyugdíjas rendezőt vagy egy amatőr színészt lekapni... Néha aztán a falu ötven kilométerrel arrébb volt..., tengelyig érő sárban... út se vitt hozzá. Várj csak, az talán épp egy operettká volt..., Kaposvárról kellett a Balaton felé kerülnöm, előbb Lellére, egy Stotz nevű díszlettervező miatt, aki állítólag világhírű, de itthon nem kap munkát, aztán tovább, hogy lefotózzam a kóristát. Szép arcú kislány, de kómában feküdt, infúzió, a mamája tördelte a kezét mellette. Azt mondták, csodával határos, ahogy túlélte valami balesetet.

*

Kutatóként a '80-as évekkel foglalkozik dr. Villhelm Antónia. Nem úgy tettem föl neki a kérdést, hogyan halt meg Elbert, mert beszélgetésünk előtt leszögezte, hogy találgatásba nem szívesen bocsátkozna; arra a kérdésre viszont lehet válaszolni, volt-e oka rá, hogy öngyilkos legyen?

– Tehát: lett volna indítéka?

– Azt szuggerálták, hogy igen. A hivatalos dokumentumok a balesetet és az öngyilkosságot még egymás mellett lebegtették, a még hivatalosabb jelentés viszont az öngyilkosság mellett foglalt állást.

– A hivatalosnál is hivatalosabb?

– Aczél György, aki formálisan csak miniszterhelyettes volt, valójában Kádár után a második ember, kulturális területen meg az első, írásbeli tájékoztatást kért Elbert haláláról. Ilyen mondatok vannak benne: „Az elmúlt év vége óta rajta az elfáradás, a kimerültség jelei mutatkoztak. A beszerzett adatok arra utalnak, hogy utolsó hónapjaiban több vonatkozásban is nehézségekkel küzdött. [...] Kifejezetten törekedett a közéleti szereplésre. Ennek érdekében szinte minden

felkérést (megnyitók, előadások, premierek, zsűritagságok) igyekezett elvállalni. A sokirányú leterhelés következményeként kevesebb energiája jutott igazgatói beosztásával járó feladatok ellátására. [...] Rosszul érintette, hogy a közelmúltban átdolgozásra visszaadták egy dramaturgiai munkáját, mert túlságosan elnagyoltnak és felszínesnek ítélték. [...] A hozzá fordulóknak szinte mindent megígért, azonban teljesítésükről rendszerint megfeledkezett. Amikor ezt neki megemlégették, büntudat gyötörte, lelkiismeret-furdalást mutatott.” Satöbbi, satöbbi.

- Némileg ellentmond ennek, hogy a halála hetében négy színházban is műsoron voltak az általa fordított darabok; legalább hetente szerepelt a tévében és a rádióban. Néhány adást megtaláltam a YouTube-on, úgy tűnik kifejezetten élvezte őket; két egyetemre is meghívták tanítani, hogy az irodalmi díjakat, a hazai és nemzetközi kapcsolatokat már ne is soroljam.

- Mondhatnék komolyabb okot én is, olyat, amiről az Aczélnak küldött jelentés természetesen hallgatott. Ma már tudjuk, hogy Elbert „Firkász” néven a titkosszolgálat ügynöke volt. Igaz, azt nem tudni, mivel zsarolták meg, hogy besúgó legyen, mert aligha önként vállalkozott rá. Valószínűleg nem is fog ki derülni sosem, holott talán van jelentősége.

- Esetleg a félelem, hogy kitudódik? Az nem elég ok az öngyilkosságra?

- Nyilván megviselte, hogy a barátairól kell jelentenie, de az azért 1983-ban még nem volt benne a levegőben, hogy ez egyszer nyilvánosságra kerül. Egyébként, amennyire tudom, nem sok kárt okozott. Az unokatestvér, aki könyvet írt róla, természetesen a kevésbé kompromittáló jelentéseit idézte, hogy áldozatként mutathassa be, de ha átnyáalnánk a többi jegyzőkönyvet, azokban sem találnánk komolyan ártalmas vádakot.

- Esetleg a politikai klíma?

- Az ok lenne, hogy vegye a sátorfáját, de arra azért nem, hogy végezzen magával. Ez az ember nemcsak oroszul és lengyelül beszélt anyanyelvi szinten, de angolból is folyamatosan fordított: Albeet, Pintert, Salingert; nem lett volna gond számára egy idegen országban élni. A családnak sem. A nyolcvanas években már utazni is lehetett. Együtt is kaphattak volna útlevelet. Mégsem mozdul. Sőt furcsa módon nem is jár ki Nyugatra, ahogy például Ungvári, az unokatestvére, aki ugyanezen a pályán mozgott.

- Vajon miért? Gondol valamire?

- Akinek valami vaj van a fején, az Nyugaton sincs biztonságban. A legismertebb a bolgár disszidens irodalmár, Markov esete. Az elhíresült londoni esernyős ügy: a KGB és a bolgár titkosszolgálat közös akciója volt.

- Arra gondol, hogy Elbert is belekeveredett... szóval, hogy veszélyben volt?

- Mondtam, hogy nem akarok feltételezésekbe bocsátkozni. Ungvári könyvében, amit maga is ismer, váltig állítja, hogy az '56-os ügyekbe nem keveredett bele. Túl fiatal volt hozzá, hogy magas szinteken tolmáskodjon. Visszatérek inkább az Aczél-jelentéshez. Világos, hogy Elbert fáradt, zaklatott, szétszórt. A kézenfekvő megoldás az lenne, hogy kevesebbet dolgozik, többet pihen. Ő azonban

pont az ellenkezőjét csinálja: hajszolja a munkát, leginkább a közszereplést, egyre több fellépést vállal. Fel is sorolják: megnyitók, előadások, premierek, zsűritag-ságok... Nem olyan ez, mintha a nyilvánosságtól remélne védelmet? Mintha félne egyedül maradni? Igazgató? Őt igazgatja, nem is tudom... a fortélyos fé-lelem... Az is ott van a jelentésben, hogy az elmúlt év vége óta tart ez az állapot.

– Akkor halt meg Brezsnyev, 1982. november 12-étől kezdve hívják Andropovnak a szovjet főtitkárt. Inkább ki sem mondom, hogy mire gondolok...

– Ne is, mert innen tényleg már csak találgatni lehetne.

*

Az Edit által megőrzött cetlin levő hatjegyző szám telefonszám volt. 1983 óta ugyan változtak a budapesti számok, egy régi telefonkönyvben azonban sikerült azonosítanom a számhoz tartozó budai villát, ahol megtudtam, hogy kit takar a szám mellé írt név. Nem mondom, hogy könnyű volt eljutnom a három évtizede Philadelphiában élő Stern Milánhoz, aki névvel is vállalta a Zoom-beszélgetést, és azt is megengedte, hogy rögzítsem, amit mond.

– Jól emlékszem Jancsira, ugyanahhoz az újlipótvárosi zongoratanárnőhöz jártunk. Két vagy három évvel kisebb volt, szóval még gimnazista, amikor ki-kerültem a Lomonoszovra. '83-ban a nyári szünetben hívott, hogy találkozzunk. Azt hitte, hogy Moszkvában az archívumokba egy egyetemista csak úgy bejár-hat. Bizonyos részekbe igen; én akkor Paszkieviccsel foglalkoztam, főleg az 1849-es erdélyi intervencióval. Ennek az anyagnak bizonyos részeit kutathatóvá tették, de korántsem az egészet, arról viszont, hogy a '17-es forradalom utáni dossziékba is benézzünk, szó sem lehetett. Krucskov, pláne Andropov '56-os pesti napjait elszámoltatni..., nem is tudom, hogy képzelhette. '92 után volt néhány év, Jelcin ideje, amikor talán ment volna; megnyílt az SZKP Központi Bizottságának levéltára is, de akkor én már Amerikában voltam. Készültem ugyan visszamenni, de nem siettem, mert azt hittem, nem csak én, a világ összes tudósa, hogy ez már így is marad; aztán ugye jött Putyin, „a nagy koncepció-váltás”, és újra lakat került a Kreml levéltáaira.

– Tudható a miért?

– Persze. Azt mondták, hogy Oroszország a Szovjetunió örököse, történeté-nek folytatója, abba kell hagyni a szovjet idők bírálatát. Az ukrainai háború ezt az ideológiát viszi át a gyakorlatba. Úgy is mondhatnám, a Birodalom rekonstruálása érdekében tett első lépés.

– A papiroson, amelynek segítségével eljutottam önhöz, ez a szó állt: „farkas-hajsza”. Mit jelenthet?

– Ó, igen! A farkashajsza! Ez egy Viszockij-dal... Ohota na volkov... a házi-bulik lázadása volt, olyan kelet-európai gitáros diákforradalom. De rég nem gondoltam rá! Lehet, hogy együtt is kiabáltuk... mert ezt halkan nem lehetett...

– Szóval nem tudott meg semmit, amit Jancsi kért volna...

– Hát konkrétumot nem, de...

- Valami mást?

- Az is a zongorázáshoz kapcsolódik. Elég jó pénzforrás lett odakint. Egy kazanyi diák, ő is politológiát tanult, leesett a gördeszkáról, eltörte a kezét és beajánlott maga helyett. Moszkva környéki luxudácsákba vittek ki, és rendezésre játszottam Lisztet, Csajkovszkijt, Gershwint. Ilyen helyeken néha többet meg lehet tudni, mint egy archívumban. Átnéztek rajtam, nemcsak érkezéskor a detektoraikkal, hanem amúgy is. Semmibe vették a kis magyar pianistát, aki voltam; talán nem is föltételezték, hogy értem őket, meg aztán be is rúgtak gyorsan. Voltak lányok is, gyakran vengerkák; azt jelenti, magyarok. Hallhatam, mit beszélnek, mielőtt kiválasztják őket. Kivel lesz szerencsénk, kivel nem.

- Andropovval találkozott?

- Soha, ő azért más kategória volt, de mindig szóba került. A tekintélyét a titokzatossága adta, az, hogy semmi biztosat nem tudtak róla. Még a neve sem volt biztos. Mozgalmi név. Mint Leninnek vagy Sztálinnak, vagy Trockijnak. Legföljebb annyiban különbözött tőlük, hogy az ő valódi nevük ismert. Andropové máig bizonytalan. És hozzá a folyton javuló életrajz. Voltak, akik moszkvai zsidó burzsoá felmenőkről, mások öntudatos oszét proletárszülőkről tudtak. Mondanom sem kell, ezt a verziót illet elhinni.

- Illett?

- Annak, akinek az ilyesmi fontos. Nekem inkább, hogy a bumfordi Brezsnjev után végre itt egy értelmiséginek látszó fazon. Egy szemüveges, aki nyugati filmeket néz, amerikai dzsesszt hallgat, absztrakt képek lógnak a falán, és II. Miklós óta az első orosz vezető, aki beszél angolul. Ja, és verseket is ír, mint példaképe Sztálin. Azért is jó pontot kapott, hogy Szolzsenyicint száműzte, Szaharovot elmeegógyintézetbe záratta, holott ki is végeztethette volna őket. Ezen azért el lehetett gondolkozni. Vagy azon, hogy milyen jól járt vele Magyarország '56-ban, folyt ugyan némi vér, de azóta úgy nő az életszínvonal, mintha rajzolnák.

- Mikor is zongorázott?

- A nyolcvanas évek eleje... '83 körül. Később meggyógyult Szerjózsa és leváltott. Igen, '83 elején, amikor kezdtem, már beteg volt Andropov. Hivatalosan még nem, de a dácsákban már suttogták: iszkusztvennaja pocska.

- Vagyis?

- Nekem is szótáraznom kellett: művese, magyarul: dialízis. Arról beszéltek, nincs sok ideje, el kell varrni minden szálát, ami a legendáját, a kitalált életrajzot hívták így, megzavarhatja. Az életrajzírók persze nemcsak a szöveget fogalmazgatták, hanem a való világot is alakíttgatták, hogy hasonlítson a jóváhagyott szövegekhez; ha érti, mire gondolok.

- Igen. Azt hiszem... Az, hogy megérti a beszédjüket, nem is derült ki?

- De, néha azért kiderült. Emlékszem, egyszer odajött egy fickó, épp egy ilyen íróféle, hogy beszéljünk. A lányoktól hallotta, hogy magyar vagyok. Néhány szót tudott is, mert volt egy magyar csoporttársa a leningrádi egyetemen. Lehet, hogy azt mondta, barátja. Azt akarta, hogy zongorázzak tovább, miközben beszél.

Mondta a nevét, hogy ismerem-e. Nem ismertem. Bizonygatta, hogy ismernem kéne, mert híres tévés. Hogy a csudába néztem volna Moszkvában magyar tévét? Egy darabig erősködött, közben verette velem a Brahmsot, aztán elhitte. Később állt össze a kép, hogy Elbert Jánosról beszélt, de Albertnek értettem. Valamiért fontos volt neki. Nem is annyira az Elbert, hanem, hogy én mit tudok. Semmit nem tudtam. Tényleg nem. Amit tudok, azt csak később tudtam meg.

- Elbert az ELTE orosz-lengyel szakán tanult, de az utolsó évet csakugyan Leningrádban töltötte szovjet meghívásra, népköztársasági ösztöndíjjal. Az évfolyamtársai közül többen csináltak karriert. Voltak, akik a diplomáciai testülethez kerültek, mások az államigazgatásba.

- Lehet. Mesélte, hogy néhány éve járt Pesten egy delegációval, s akkor találkozott újra a magyar barátjával.

- Nem emlékszik, melyik évben?

- Csak arra, hogy a szilvesztert is együtt töltötték.

- A *Népszabadság* szerint Andropov mint az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja és az állambiztonság főnöke 1981. december 28-án és 29-én tárgyalt Budapesten. Az illető nyilván Andropov stábjához tartozott.

- Nyilván. Így a szilveszter is belefér, mert a hivatalos programra gyakran rátettek néhány pihenőnapot. Különösen télen.

*

Az Elbert utolsó napjainak eseményeiből összerakott puzzle-t böngészve jutott eszembe D. F. rádiós hangmérnök, az irodalmi szerkesztőség egykori munkatársa. Könyves Kálmán körüli lakásán kerestem föl. (A torz hangminőséget a torkához szorított gégemikrofon okozza.)

- A rendőrségi jegyzőkönyv szerint Elbert március 9-én délelőtt hozzátok, a Magyar Rádióba sietett, ahol felvette esedékes 1050 forintnyi tiszteletdíját.

- Igen, mert előző este, amikor végeztünk már nem volt nyitva a pénztár. Valami színházi témához hívtam be, igen, emlékszem is, akkor ment a Vígben a Bulgakov-darab, az *Őfelsége komédiása*, a Pesti Színházban meg a *Platonov*. Mindkettőt ő fordította.

- Élő adás volt?

- Hogy képzeled? Akkoriban nem élőztünk. Ő persze élőben is mehetett volna, flottul fogalmazott, igyekezett könnyed és szórakoztató lenni, sosem volt vele gond. Igaz, az az este egy kicsit más lett.

- Amennyiben?

- A második témáról nehéz lett volna humorral beszélni. Amikor túl voltunk a kötelezőn, megkértem, beszéljen Kösztlerről is. Nem voltam benne biztos, leadhatjuk-e, de ráértünk, volt üres szalag, maradt a termoszban kávé; kíváncsi voltam, mit mond. Azért volt Kösztler aktuális, mert néhány napja halt meg. Akkoriban mindenki róla beszélt, illetve róluk, mert 25 évvel fiatalabb feleségével együtt lettek öngyilkosok.

- Az öngyilkosságról is szó volt?

- Főleg arról. Kértem, hogy a Sötétség délbent ne nagyon emlegesse, és ne vigye a témát a politika felé. Nem is tette. Aztán mire befejeztük, már tudtuk, hogy soha nem mehet adásba.

- Miért nem?

- Mert akkor volt az *Evil Empire speech*. Pont mikor a fölvételt csináltuk, akkor nevezte Reagan a Szovjetuniót a Gonosz Birodalmának. Valami floridai kampánybeszéd volt. A pagodában már mindenki tudta, mert a Rádió volt az egyetlen hely, ahol legálisan lehetett hallgatni az Amerika Hangját, a Szabad Európát. Úgy is mondhatni, aznap keményedett vissza a hidegháború. Mondtam is Jancsinak, hogy ezt a szalagot... hát én most zsebre vágom.

- Akkor... megvan?

- Igen. Elvégre ez volt az utolsó közös munkánk. Meg akarod hallgatni? Talán még megszólal. Tessék: „Engedjenek meg előljáróban egy rövid felsorolást: Vlagyimir Majakovszkij, József Attila, Virginia Woolf, Ernest Hemingway. Mi kapcsolja össze őket? Könnyítésül hozzáteszem még egy irodalmár nevét: Kösztlér Artúr; noha azt hiszem, nem könnyítést, inkább nehezítést kellett volna mondanom. Szülőföldjén alig ismerik a Budapestről származó, de zömmel angolul és németül publikáló író. Pontosabban alig ismerték. Öt napja letek rá testére londoni lakásában. Öngyilkos lett, ugyanúgy, mint azok, akiket az imént soroltam. Bocsássanak meg a kegyeletsértő kvíz miatt, mentségem, hogy a következőkben az öngyilkosság témáját fogom kerülni, s ahogy látni fogják, az élet elpusztítása ellen szeretnék szót emelni. Elpusztíthatod-e, amit nem te teremtettél? Ismerjük az idealisták és a hívők feleletét, ám nekünk, marxi materialistáknak árnyaltabb válaszok...” (Az előregedett, megnyúlt, alighanem sokszor lejátszott szalag itt fokozatosan elhalkult, s végképp érthetlenné vált.)

- Emlékszel-e, miről beszélt még?

- Persze, százszor is lejátszottam magamban, hátha van valami utalás, elszólás, bármi... Egy Nietzsche-paradoxonra emlékszem, egy lengyel filmmel is példálózott, vagy színdarabban talán. Volt még szó az eutanáziáról, bár nem vagyok biztos benne, hogy a szalagra mondta-e, vagy akkor már kikapcsolt mikrofonnál beszélgettünk. Az lehetett, igen, mert már cigarettáztunk, ... ott is hagyta az öngyújtóját; megvan, látod itt, a szalag mellett tartom... Hopp, még működik is.

- Mit mondott az eutanáziáról?

- Az öngyilkossággal szembeállítva került elő. Beszélt egy ismerőséről, aki néhány napja halt meg, talán épp Kösztlérrel egy napon. Egy fiatal színésznő, aki évek óta feküdt kómában. Neki a halál megváltás lett volna, a szüleinek is, a kislányának is. Úgy tűnt jól ismerte.

- Nem emlékszel a nevére?

- Nem. Talán nem is mondta. Azzal búcsúzott, másnap leírja, amit Kösztlérről összehordott, ő mondta így, mert a Nagyvilág is tőle kérte a nekrológot. Hátha ott lejöhet. Végül más írta meg. Egymás mellett van kettejüké az áprilisi számban...

*

Z. M. Harminc éve ismerjük egymást, igaz, felületesen. Húvös szervuszt bólintva meggyünk el egymás mellett a szakmai rendezvényeken, az obligát „hogya vagyra” adott választ többnyire meg sem várva. Igencsak meglepett, amikor megtudván, hogy Pesten járok, találkozni akart velem.

– Hallom, éppen csavarodsz bele az Elbert-ügybe. Nincs értelme, hidd el!

– Ilyen gyorsan híre ment?

– Kicsi ország. Lerágott csont... Összezagyváltak róla mindent, többet is, mint ami tudható.

– Azért mondod, mert te is...

– Túl vagyok rajta. Ráment kétszer két hónapom.

– Miért kétszer kettő.

– Két hónapig írtam, két hónapot ültem érte. A rendőrség lejárata. Aztán valami Möbiusz-csavarral a társadalmi rend bomlasztása lett belőle. Pedig csak gúnyolódtam: nem jöttem rá semmi komoly titokra. Azt kell, mondjam, szerencsére.

– Olvashattam?

– Dehogy. Kinyomtatták, de még aznap bezúzták. Tényleg csak viccnek szántam. Az volt a címe: *Lepsénynél még megvolt.*

– Lepsény?

– Falu Fehérvár és a Balaton között. Ma sincs több lakója háromezernél. Emlékszel a rendőrségi jelentésre: Elbert úgy jutott le Siófokra, hogy ott szállt át taxiba. Lepsényben taxi? Ma sincs. 1983-ban pláne nem volt. Történetesen épp lepsényi vagyok. Akkor kezdtem az Elbert-üggyel foglalkozni, amikor a taxis dolgot olvastam. Először azt hittem, paródia. Lepsény nevét Salamon Béla kabarétréfájából mindenki ismerte, mert akkoriban az egész ország a tévé előtt ült. Szállóige lett, hogy „Lepsénynél még megvolt”. Ő meg Elbert volt a kultúra két pólusa, és néha a szovjet komikus: Rajkin. Cinizmust emlegettem, azt írtam, ha már hazudnak, egy kicsit hihetőbben tegyék. Végigszálaztam a jelentés többi megállapítását, és kiderítettem, hol labilisak. Mindegyik billegett. Oknyomozó újságírónak képzeltem magam, tényfeltárónak egy olyan korban, amikor a tények dolga az volt, hogy elfedjék az igazságot. Ja, a Rilke-sor volt a mottóm...

– Rettenetes, hogy a tényektől sosem tudhatjuk meg a valóságot?

– Az.

– A nyomozás szerint Lepsényben vágányzár volt.

– Lehet, hogy tényleg volt vágányzár, de az ilyet a Déliben, a jegyvásárlásnál megmondják, vagy ha nem, a kalauz szól. Ha Fehérváron leszáll, ott talált volna taxit. Nem szállt le; azért, mert föl se szállt a vonatra. Elbert nem járt Siófokon, legalábbis élve nem.

– Akkor a Bányász Üdülő...?

– Március elején? Ugyan! A bányászok legföljebb Hévízen lubickoltak a termálban.

- És az óra, ami a nyomozók szerint akkor állt meg, amikor Elbert beleesett vízbe?

- Az óra? Te bedőlsz ilyen naiv mesének? Ha krimiben olvasom, elröhögöm magam...

- Elismerem, az óra tényleg olyan, mintha egy rossz detektívregény írója eszelte volna ki. De tudod-e a válaszokat, miért halt meg, hogy halt meg..., ő volt-e tényleg a siófoki hullá? Azt mondtad, hogy nem jöttél rá semmi komoly titokra.

- Azt is mondtam, hogy szerencsére. Nem akarok visszamenni Popieluszkóig, Kerényi Gráciáig..., de Poltkovszkajáig, Litvinyenkóig, Jesztyemirováig sem. Ha beletenyerepsz valamibe, vagy akár véletlenül ráhibázol... Folytassam? Az nem számít, hogy negyvenéves a történet, a cég az ugyanaz... Egyébként...

- ?

- Egyébként, tényleg..., sikerült kiderítened valamit?

- Egyébként?

- Nem úgy értem, csak annyi, hogy megtudtál-e olyasmit, amit eddig nem lehetett tudni?

- Úgy érted, hogy egy lerágott csotról? ...

*

A három pont azt jelzi, itt maradt abba Rév Júlia kézírata. Innentől én, a posztumusz anyag szerkesztője (O. I.) próbálom folytatni a történetet. Mi készítetted rá? Egy régi emléket kell felidézniem hozzá.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanasok elején filmanimációval foglalkoztam, s visszajáró vendége voltam a krakkói rövidfilmfesztiválokknak. Különösen az 1981-es volt izgalmas: a *Solidarność* éve. Ünnepi hangulata volt a vetítéseknek, elővették a korábban betiltott, dobozba zárt filmeket, a szabadság levegője árasztotta el az eseménynek helyt adó mozit s mellette a Hotel Cracowiát, ahol a fesztiválvendégek laktak. Transzparenszek és jelvénycserék, Żubrówka és cigarettafüst, hajnalig zajló viták és életre szóló barátságok. Jövőre ugyanitt – búcsúztunk egymástól a záró fogadás végén.

A '83-as fesztiválra még a lelkesedés vitt, noha tudtam, igencsak megváltoztak a körülmények. Talán többen is mentünk magyarok, de legalább ketten biztos: Lexi és én. Lexi összebarátkozott egy lengyel fiúval, tetszettek egymásnak, noha különössé tette kapcsolatukat, hogy nem tudtak beszélgetni. Így ideális, bizonygatta, noha időnként azért megkért, segítsék valamit lefordítani. A párbeszéd úgy zajlott, hogy a lengyel fiú elmondta, amit akart Małgorzatának, aki a román delegáció lengyel tolmácsa volt, de jobban szeretett a mi társaságunkban időzni (talán épp miattam), ő angolra fordította nekem, amit én magyarul mondtam tovább Lexinek. A kapcsolatukhoz tartozó intimitásokat Małgorzata (Lexi úgy szólította: Mákos a háta) többnyire kikerülte, vagy elegánsan eufemizálta, ám így is adódott sok vidám félreértés, ami szórakoztatóvá tette együttlétünket. A fesztivál végéhez közeledtünk, talán a búcsú előtti utolsó

este volt, amikor a lengyel srác, akinek nem jut eszembe a neve, hirtelen megváltozott. Azt mondta, valami fontosat szeretne mondani, amit a szállodában nem lehet. A poloskák miatt nem. Éreztük, komolyan beszél, Lexinek sem jutott eszébe, hogy szokásos szóviccét – Polska-poloska – elsüsse. Emlékszem, a Ryneken, Mickiewicz szobrának talapzatán ültünk, hajnalodott, a nagy téglatemplom mögül lassan kezdett derengeni az ég, amikor végre belefogott. Nem tudok túl jól angolul, így minden figyelmem lekötötte a fordítás, arra, hogy a történetet is kövessem, alig maradt energiám. El is felejtettem volna, ha Rév Júlia írását olvasva nem pörög bennem vissza az időkerék, s nem élesednek ki Jacek szavai (igen, azt hiszem, Jaceknek hívták..., vagy Janeknek). Előhúzott egy dossziét a pulóvere alól; egy játékfilm szinopszisa – mondta. Egy magyar barátjától kapta, egy polonista bölcsészttől, aki azt remélte, hogy Lengyelországban le lehet forgatni. Úgy értve, hogy meg lehetett volna csinálni '81-ben. Hát ma már nem lehet, mert visszatért a diktatúra, jött Jaruzelski a szükségállapottal, és az ilyen filmeknek befellegzett. Milyen az az ilyen – kérdezett közbe Lexi, de a fiú intett, hogy sor kerül majd arra is, előbb arról akart beszélni, miért lett most hirtelen aktuális a filmterv, pontosabban akkor, mert a beszélgetésünk, ahogy írtam, 1983-ban zajlott, emlékeim szerint június elején. Azért, mert 1982. november 10-én meghalt Brezsnyev, és az új főtitkár Andropov lett. Andropov nevét olyan halkán ejtette ki, hogy nem is hallottuk, némán suttogta Małgorzata is. Amikor rám került a sor, s kimondtam végre hangosan, Jacek rávágta: igen ő, majd tenyerével a dossziéra csapva, elcsukló hangon, szinte kiabálva folytatta: és négy hónapra rá meghalt a barátja is, aki a filmtervet rábizta. Nem emlékszem, hogy elhangzott volna a barát neve, a gesztus azonban egyértelművé tette, halála valahogy kapcsolatos az imént említett főtitkárral. Lengyel nyelvű gépelt lapok volt a dossziében, három vagy négyenél nem több. Lexi felé nyújtotta, de hozzám beszélt: Most már nektek kell megcsinálni. Lássátok be, itt lehetetlen, s fejével a teret már harmadszor körbeguruló Milicja feliratú Polski Fiat felé intett. Amikor az autó a Posztócsarnok mögé fordult, Lexi átvette a dossziét: Azért elmondod, miről szól? El – fogta a szót újra suttogóra Jacek... vagy Janek.

Nehéz lenne pontosan rekonstruálnom a negyven éve hallott történetet, abban is bizonytalan vagyok, egyszerűsítve vagy később szerzett tudásom birto­kában új elemekkel bővítve adom-e most tovább. Andropov, mielőtt Brezsnyev örökébe lépett, a KGB parancsnoka volt, vagyis a titkosszolgálaté, azelőtt pedig budapesti nagykövet. Követsége idejére esett az '56-os forradalom. A filmterv az októberi eseményekkel indul. A szovjet nagykövet is veszélyben van. Nem csak a föllázadt tömegek miatt, de az a hír is lábra kap, hogy Hruscsov be akarja áldozni: az ő halálával akarja indokolni a katonai beavatkozást. A sztálini nómenklatúrához tartozó Andropov fölláldozása logikus lenne; két légy egy csa­pásra. Andropov felesége idegösszeomlást kap, s a két gyerekkel, illetve a kö­vetségi dolgozók zömével hazamenekül. A tervek végül megváltozik, talál­nak egy népszerű politikust, Kádárt, aki hajlandó behívni és felszabadítónak nevezni az orosz hadsereget. A forradalmat leverik, megkezdődik a konszolidáció.

Bő két hónap múlva Tatjana (a feleség) is visszatérhet, igaz, betegségéből (tér-
iszony, tömegfóbia) nem gyógyult ki; nem is fog már soha. Tatjana távolléte alatt
kerül a nagykövet szorosabb kapcsolatba a Fővárosi Operettszínház társulatá-
nak Zsuzsa nevű kóristájával. Jacek barátja szerint már korábról, a társulat
1956. januári leningrádi, illetve moszkvai vendégjátékáról, illetve a turné elő-
készítésének idejéről ismerték egymást, pontosan tudja, hisz színházi ember-
ként ő is tolmácsolt köztük. Bonyolítja a kapcsolatot, hogy a 21 éves Zsuzsa
férjnél van; Berci rendőr, aki a felkelőkhöz áll, részt vesz a fegyveres ellenállás-
ban, majd bujkálni kényszerül. Karácsony táján derül ki, hogy Zsuzsa állapotos.
Talán maga sem tudja, ki a gyerek apja. Szeptemberben, amikor már minden-
napos, előkerül Berci; elfogják és halálra ítélik. Kétségbeesésében Zsuzsa Jacek
barátjához, a tolmácshoz fordul, vagyis a forgatókönyv szerzőjéhez; kéri, érje el
Andropovot, hogy mentse meg a férjét. Az író habozik, s mire rászánná magát,
hogy kapcsolatba lépjen az időközben hazarendelt nagykövettel, vagy mire
kideríti, egyáltalán hogyan érhetné el Moszkvában, Bercit fölakasztják. Zsuzsa
összevész vele, gyávanak tartja, teszetosának; megszakad a kapcsolatuk. A ki-
végzés utáni napokban születik meg Kiszszuzsi, visszaköltöznek valahová a Ba-
laton partjára a nagyszülőkhöz, s a színésznő nem teszi be többé a lábát a szín-
házba. Nemkívánatos személy a párt, a társulat és némely kollega szemében,
noha mindnyájan más okból utasítják el. 1967-ben lehet újra hallani Andropov-
ról, ekkor nevezik ki a Ljubljanka élére: ő lesz a KGB direktora. Az eltelt 10 év
alatt Zsuzsa megtanult oroszul, és a követségen keresztül megpróbálja felvenni
vele a kapcsolatot – ahogy állítja: gyermeke apjával. Föl is rendelik Pestre, ám
Kelenföld előtt kizuhan a vonatból. Megmarad ugyan, de kómában fekszik éve-
ken át.

Nagyjából ennyi, ami a Jacek által elmondott történetéből megmaradt. Negy-
ven év múltán pörgette elő az emlékezet centrifugája. Nem tudom, hogy mennyi
a fikció benne, ahogy azt sem, tényleg Zsuzsának hívták-e a színésznőt, vagy
csak Júlia riportjait olvasva jut most így az eszembe. De nem is ő a fontos. Jacek
történetét földidézve Elbert jutott eszembe, Elbert János. Vajon ő lett volna
Jacek polonista ismerőse? Színházi ember volt, lengyelül és oroszul egyformán
jól beszélt. És ami a legfontosabb: négy hónappal Andropov hatalomra jutása
után halt meg.

Egy kávé mellett elmeséltem az iménti történetet F. L.-nek, a tapasztalt film-
rendezőnek, aki, noha néhány éve megvakult, folyamatosan dolgozik mint dra-
maturg és forgatókönyvíró.

- A segítséged szeretném kérni.

- Találjam ki a folytatást? - kérdez vissza mosolyogva.

- Igen. Hogy jöttél rá, hogy épp ezt akarom?

- Mióta megvakultam, átlátok rajtatok. Előre tudom, mit fogtok mondani.

Van úgy, hogy két-három mondattal hamarabb, ahogy a sakkozók is előre látják
a lépéseket.

- Na, akkor mi lesz a következő mondatom?

- Hát, hogy együtt van minden, ami a megoldáshoz kell; több adatot, pláne bizonyítékot képtelenség lenne előásni. Ide már dramaturg kell, vagy író... Vagy legalább én!

- Tényleg erre gondoltam. Föl lehet-e építeni a történetet, illetve ki tudod-e egészíteni a fehér foltokat?

- Hihető legyen, vagy érdekes?

- Együtt nem megy?

- Megpróbálhatjuk. Az alap a lengyel szinopszis. Készpénznek kell vennünk, amit gyanítasz, hogy tudniillik tényleg Elbert írta.

- Vegyük annak. Lexi már rég nem él, Małgorzata futó kapcsolat volt, eltűnt az életéből, Jaceknek meg a nevében sem vagyok biztos. Szóval a dosszié nem fog előkerülni, s akik emlékeznének rá, azok sem.

- Ha így van, akkor össze kell fésülni a szinopszist a Rév Júlia riportjaiból kiszűrhető adatokkal. Elég öreg vagyok hozzá, hogy emlékezek az eredeti Elbert-ügyre meg a hullámaira. Azzal a verzióval azonban, hogy nem is halt meg, még nem találkoztam. Azt megértem, hogy a regénybe illő „post-mortem” telefonhívás hatására a családtagok nyomozni kezdtek, még azt is, hogy haláluk után Júlia folytatta, bár nem csodálkoztam volna, ha épp ez a hajmeresztő részlet tántorította volna vissza. Egyébként van rá magyarázat; sokkal egyszerűbb, mint hinnéd. Amikor még filmeztem, volt egy szakértőm, egy belügyes tiszt, aki sokat mesélt hosszabb-rövidebb magnófelvételekről, amelyeket a beszélő halála után telefonüzenetként játszottak le. A reakcióra kíváncsiak ilyenkor. Elbert kapcsán nyilván arra, tudhat-e a fiú és a feleség arról a bizonyos Zsuzsa-ügyről. A fiú vesztét alighanem az okozta, hogy azon a „szabásmintán” megtalálták a nevé; az anyját meg talán az, amit új férjének kifecsegett.

- Mert az új férj...

- ...már nyilván nem fog kiderülni, de simán lehetett ő is ügynök. Most mondjam el, hány házasságról derült ki, hogy az egyik jelentett a másíkról? Csak egyet mondok, a legismertebbet: Rákosi Mátyásnak a szovjet állambiztonság választott feleséget. A jakut first-lady első férje is NKVD-tiszt volt, és szalutálva lépett hátra, amikor kiderült, hogy Fenyácska ilyen fontos pártfeladatot kap. Ott legföljebb annyiban volt más a helyzet, hogy a ravasz Rákosi pontosan tudta, hogy egy spion fekszik az ágyában, és ehhez mérte cselekedeteit.

- Ha te lennél a rendező, hogy folytatnád a sztorit?

- Haladjunk inkább visszafelé, ahogy a krimiírók szoktak. 1983. március elején történnie kellett valaminek, ami az eddig ismert anyagból következik, ami várható, talán kapcsolatos a szovjet váltással, legalábbis ha Elbert néhány hónapja tartó szétszórtságára gondolunk, mégis hirtelen következik be. Mi legyen ez? Tegyük fel, hogy Zsuzsa, a kómában fekvő színésznő meggyógyul vagy meghal. Inkább meghal, mert a gyógyulás nem olyan gyors dolog, mint amire szükségünk van. Úgy értem, hogy dramaturgiailag. Másnap a lánya értesíti Elbertet, aki fölhívja moszkvai barátját, nevezzük Z.-nek, hogy rajta keresztül megpróbálja tájékoztatni a főtítkárt. Elvégre az ő lányáról van szó. Legalábbis

50%-os eséllyel. A Zsuzsa-ügyről már tud Z., mert két éve, a szilveszteri bulin beszélt róla Elbert, csakhogy ami egy pesti bérház erkélyén tűzijáték és pezsgődugók pukkanása közben elmondható, arra telefonon nem szabadna még utalni sem.

- Miért nem?

- Mindjárt mondom, de előbb Andropovról valamit... Tudjuk, hogy a SzU első embere lett, de az is, hogy halálos beteg, s megkezdődött az életrajz ki-suvikszolása. Amit ideig-óráig a zongorista fiú is elhitt, hogy tudniillik egy kultúrlény vezeti a birodalmat, annak a nyugati közvélemény is bedőlt. Fizetett és önkéntes propagandistái nemcsak otthon és a kelet-európai országokban voltak, de még a *New York Times* publicistái közt is. Vajon hol áll Elbert? Kortársai zöméhez hasonlóan hisz az Antropov-hozsannákban, és azt képzei, hogy civilizált párbeszéd veheti kezdetét az árva kislány sorsát illetően; vagy inkább a krakkói szinopsziszból olvassuk ki a véleményét, amiről az imént expressis verbis kijelentettük, hogy ő a szerzője?

- Amiben az volt, hogy kínossá vált szeretőjét megpróbálta eltenni láb alól.

- Azt én sem hiszem, hogy a pesti követségre utazó nő véletlenül zuhant ki a vonatból; nem tudható azonban, hogy Andropov utasítására rendelték-e föl, vagy önálló kezdeményezésből. És nem is fogjuk megtudni. Ne legyen illúzióink, ha az Amerikában landolt történész-zongorista, hogy is hívják... Stern Milán hozzájut a legtitkosabb archívumok legbizalmasabb aktáihoz, akkor sem tud meg semmit. A millió folyóméter iratanyagot produkáló diktatúrák legfontosabb utasításai ugyanis szóban hangzottak el. Vagy úgy sem. Utalások, sejte-tések, hangsúlyok... Kézivezérlés vagy a vezérlő gesztust meg sem váró stréber szorgalmatosság automatizmusa. A parancsokat a hierarchia legalján ki kellett találni. Olyan alul, ahol a bűnbakoknak már neve sincsen. De legyünk jóhisze-műek: Elbert ismervén a berozsdásodó birodalom lomha mechanizmusát, nem föltételezte, hogy a kézzel írt zamárdi levél egyáltalán eljutott a Ljubljanka csúcscsodájáig. Azt hiheti, hogy ha ő személyesebb nyomon, az egykori egye-temista barát segítségével keresi a kapcsolatot Andropovval, sikeresebb lesz.

- Az előbb azt mondtad, hiba volt fölhívni a moszkvai barátot.

- Azt; de ne siessünk! Lépünk még hátrébb. Az a telefon csak hab a tortán. Zsuzsáról korábban is tudtak Moszkvában...

- ...a '67-es levél...

- Sokkal korábban. Megkockáztatom, előbb tudtak róla, mint maga Andropov. Moszkva tervezte meg a liezont. Zsuzsa eszköz volt anélkül, hogy tudomása lett volna róla; csalétek, hogy Andropov zsarolható legyen. Ha tényleg forgatókönyvet írnánk, itt egy finom pszichológiával megszerkesztett résznek kéne jönnie, amit egyelőre átugrok. Nemcsak írói fantázia, hanem titkosszolgálati észjárás is szükséges hozzá. Azt kell hihetővé tenni, emocionálisan és atmoszféricusan is megjeleníteni, hogyan mozgatja a szálakat a ravasz Hruscsov úgy, hogy Zsuzsa Andropov hálósodójában kössön ki. Na persze az nem volt benne a tervben, hogy a lány teherbe esik.

- Rádásul azt sem tudja, kitől... Kínos ügy, de annyira azért mégse, hogy ölni kelljen miatta. Van-e politikus, akinek a pályáját nem kísérik efféle gáláns kalandok?

- Gáláns kaland? Ha nem kapcsolnánk hozzá a feleség betegségét, meg a szovjet hadsereg szigorú, kivégzést is kilátásba helyező fenyegetőzését, amivel a kiskatonák hasonló „kalandjait” akarták megtorolni, akkor sem állna meg a lábán. Ami Washingtonban elmegey, az Moszkvában nem. Tudod te, hány történész dolgozott azon, hogy Lenin ágyából kiretusálják Inessza Armandot? Inkább folytatom. Úgy alakul, hogy Hruscsov megbukik. Ha jól emlékszem, '64-ben. Ő az első a szovjet vezetők közt, akit leváltanak. Abba most nem mennek bele, hogy Andropovnak volt-e benne része, csodálkoznék, ha nem. A mi szempontunkból fontosabb, hogy KGB-igazgató lesz, aki hivatalánál fogva belát mindenbe. És bele is néz. Amikor megjön Zszusa levele, mert azért mégsem annyira rozsdás a mechanizmus, már eldőlt a sorsa. Talán, ha nem jelentkezik, akkor is el kéne tűnnie. Ha Zszusa a vonatból kizuhanva meghal, Elbert valószínűleg megússza. Így, hogy tíz évvel később előhozakodik a témával, a saját halálos ítéletére tesz pecsétet.

- Mi történt vele?

- Ami biztos, hogy meghalt. A kétség, amely az azonosítás során felbukkant, azt a célt szolgálta, hogy később a fiú és talán a feleség higgyenek a telefonhívásokban. Kérdés persze, hogy lehetett az unokatestvért rávenni, hogy olyan határozatlan legyen a hullaházban, amivel a családtagokat is elbizonytalanította.

- Gondolod, hogy...

- Gyanús az a vehemencia, amellyel az Andropov-szálat próbálja negligálni. Azt mondja, naivítás lett volna ilyen fiatal, ráadásul pártonkívüli tolmácsra bízni bármi sorsdöntő fordítást. Normális körülmények közt nyilván az, de épp egy forradalom zajlott, s ilyenkor a szükség parancsol.

- Szóval a nagypolitikát ne kapcsoljuk be?

- Arra számítottál? Végül is megtehetjük. Ha nem épp előző nap hangzik el az *Evil speech*, talán Andropov, vagy akik a nevében eljárak, képesek lettek volna higgadtan reagálni. Mondjuk sok esélyt akkor sem adtam volna Elbertnek, de ez a hisztérikus gyorsaság, ez az amatőr vízbeölös halál, ez összefügghet a Reagan-beszéddel. Úgy értem a beszéd kiváltotta neurózissal. Moszkvában ráadásul már azt is tudták, mert azért ott voltak Washingtonban az ügynökeik, hogy két hét sem telik el, és Reagan bejelenti az úrfegyverprogramot. A csillagháborút. 1983... Egy híján Orwell. Kartávolságra volt a nukleáris világháború. De hősünk szempontjából ez már nem oszt, nem szoroz.

- Ott tartottunk, hogy meghalt.

- Igen. Az is valószínű, hogy nem március 9-én, csak másnap. A nevetséges óra üggyel most ne foglalkozzunk. Tudható az emlékezésekből, hogy 9-én ott hagyva csapat, papot, elrohant a munkahelyéről. Talán Siófokra, ahol másnap megtalálták, bár ezt az egyik riport kétségessé teszi...

- ...egy másik meg azt sugallja, hogy Sármelléken is járhatott.

- Sármellék a reptér és a stúdió szempontjából is érdekes. Elberttel valaki kapcsolatba akart lépni, egyrészt azért, hogy megtudja, mit tud, másrészt hogy kiderítse, kik tudnak még arról, amiről ő.

- A fiú és a feleség?

- Ha abból indulunk ki, hogy hamarosan ők is halottak, azt kell hinnünk, tudtak valamit, de erre utal az is, hogy egész nap keresik, és már délután elhozzák a holmiját az irodájából, holott akkor még semmi sem biztos...

- A valaki nyilván Moszkvát jelenti...

- Én is azt hiszem. Térjünk is vissza Z.-hez, az egyetemi barátához. Ott tartottunk, hogy Andropov szűkebb vagy tágabb munkatársi köréhez tartozott. Ez a Z. meg akarja lovagolni, amit a szilveszteri partin elfecsegett neki Elbert. Megírja a főtitkárnak egy névtelen üzenetben, hogy tud a Zsuzsa-afférról, amit az - alighanem joggal - zsarolásként értékel. Úgy tűnik, nem reménytelen a dolog, santazsirovatynak mondják oroszul. Z. egyelőre nem meri siettetni a következő lépést. Álmodozik, terveket sző, s a technikán töri a fejét: a megszerzett mesés összeg birtokában hogyan tud majd anonim maradni. Kiderül, hogy a hullőtekintetű géplény, Andropov is emberből van: krónikus vesepanaszai heveny rohammá lobbannak, '83 februárjában meg kell kezdeni a művesekezését. A meglapuló zsaroló ellen legfőljebb annyit tehet, hogy lehallgattatja a környezetében működő összes telefont. Telnek a hetek, talán a hónapok is. Noha évek óta lehetett számítani rá, mégis váratlan esemény Zsuzsa halála. Elbert, akinek természetesen fogalma sincs a zsaroló akcióról, felhívja Z.-t, akit még aznap letartóztatnak. Ő az, aki 9-én reggel 9-kor (Moszkvai idő szerint 11-kor) telefonál az Intézetbe - de már a KGB pincéjéből. A halántékához, mondjuk, legyen egy pisztoly szorítva. Hogy Siófokra hívja-e Elbertet, vagy máshova, nem tudjuk, azt viszont igen, hogy már nem lesz abban a helyzetben, hogy személyesen várja. Elbert a sármelléki repülőtéren köt ki, ahonnan videotelefon-kapcsolatba lép a titkosszolgálat nyomozóival - talán magához Andropovhoz is bekapcsolják, vagy ha ennél is merészebbet akarunk kitalálni, élete hátralevő 20 órájában megjáratták vele a Sármellék-Moszkva repülőutat. Oda-vissza. Hogy nem volt egyszerű napja, azt a halottszemle bizonyítja. Hogy is írta Ungvári: „a szenvedés évszázadokat öregített rajta”. Azt akarták megtudni, ki ismerheti rajta kívül a Zsuzsa-titkot... Mi hiányzik még?

- Hát a Kiszszuzsi...

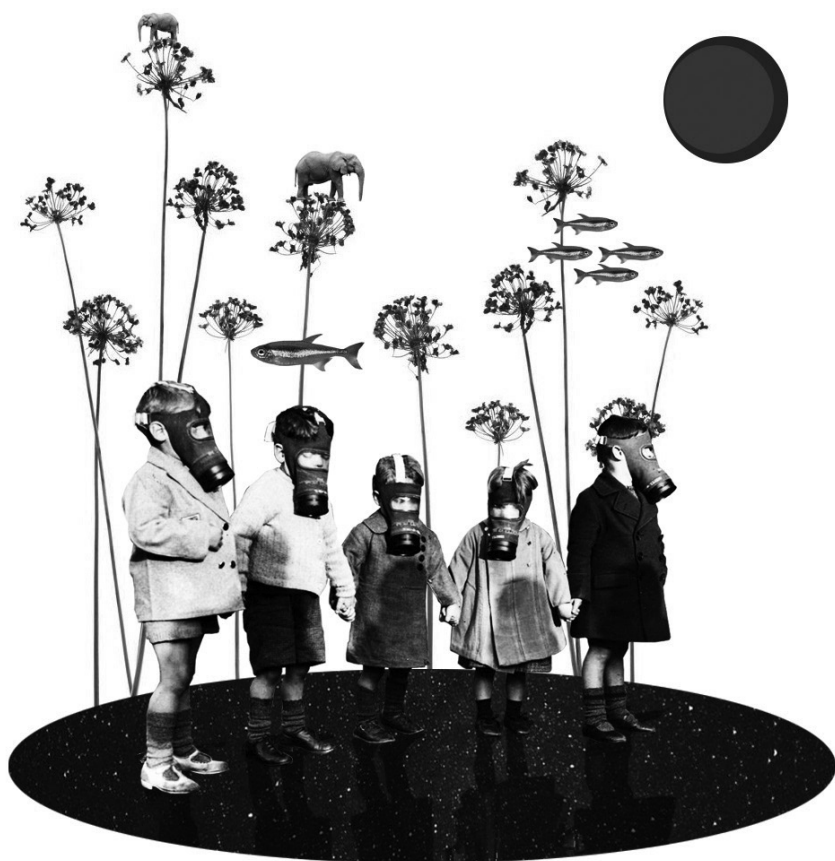
- Ja, igen. Emlékszel ugye, hogy az Aczél-jelentésre. Elbert hirtelen zaklatott lett, úgy kalkuláltunk, hogy kábé Andropov hatalomra jutásával egy időben kezdődött a dolog. Mindenki Csernyenkóval számolt. Ő is. Meglepetés volt Andropov, ahogy előkerült a semmiből. Talán ez a sokk is belejárt, hogy elmondta Suzynak a Zsuzsa-sztorit.

- Csak ekkor?

- Lehet, hogy már korábban, de ekkor kezdte el Suzy a férje fülét rágni, hogy itt az idő...

- Zsarolásra gondolt ő is?
- Dehogy. Megszólalt benne az anya. Újabb gyerekre már nincs remény, az árva Kiszszuzsi gyámjaként viszont aranyéletük lehetne. Budai villát, luxusjachtot, színes tévét vizionál.
- De Kiszszuzsi elmúlt húsz...
- Ezt mondaná Elbert is, de rögtön kész Suzy válasza: ilyenkor van a legnagyobb szükség a szülői odafigyelésre... Egyébként nem zárom ki, hogy Elbert korábban is támogatta a családot, akár már kezdettől részt vett Kiszszuzsi nevelésében. Dolgozott benne - Berci miatt - a lelkifurdalás. Gondolj bele, mennyit gályázott ez az ember, és alig volt valamije... se autó, se nyaraló, csak egy gangra néző emeleti lakás...
- És mi legyen Kiszszuzsival?
- Nem tudom - tapogatta ki a bögrét F. L. - Ez itt közben jól kihűlt. Hagyjuk. Belőle majd egy másik forgatókönyv lesz...

Hatházi Rebeka munkája

Rév Júlia (1947–2023)

Róla, Rév Júliáról kellene írnom, de először, meg kell okolnom, miért én írok róla. Aki olvasta a *Hitel* által közölt utolsó írását, az tudja, hogy már azt is én fejeztem be. Egy filmes dobozok közt kallódó dossziéból került elő. Nem tudom, akarta-e folytatni, vagy reménytelennek látta, hogy megoldja a rejtélyes ügyet, amellyel oly sokan próbálkoztak hiába. Először félretettem mint lezáratlan töredéket, aztán eszembe jutott egy lehetséges folytatás. Egy váratlanul feltoluló emlék révén rá kellett döbbernem, hogy talán magam is része vagyok a történetnek. A folytatásomat nem merném megoldásnak nevezni, inkább csak megfigyelt kísérletnek. Ha élne Júlia, talán azt mondaná, az irodalom területére tévedtem, vagyis a tények helyett a fikció világába.

De messzebről kellett volna kezdenem. Sokkal messzebről. A befejezetlenül maradt Rév Júlia-történetet azért folytattam, főleg azért, hogy megpróbáljak jóvátenni valamit, valami olyat, amit el sem követtem.

Előbb arról, ki is volt ő. Nem találhat sok fogódzót, aki írni szeretne róla. Nem szépítem: már életében elfelejtették. Meghalt, mielőtt rászánta volna magát, mielőtt elérkezett volna az a végzetes délután. Volt, aki azt hitte, soha nem is létezett. Folyóiratunk főszerkesztője egyszer rám telefonált. Utánagugliztam, de sehol semmi! Számonkérés érződött a hangjában: nem lehet, hogy álnév? Aztán mégis közölte az írásait, amelyek többnyire dobozban maradt dokumentumfilmek írott változata volt.

Dobozban maradt – a rosszul hangzó cenzúra helyett többnyire az elegánsabb „műsorpolitika” szóval szokták indokolni, ha egy film nem kerül közönség elé. Sok filmjének lett ez a sorsa, szinte mindnek, amelyet fontosnak tartott, csoda-e, ha a Google-kereső másokat dob ki helyette, ha nem írnak róla a blogok, és persze nincs Wikipédia oldala sem? Eleinte megviselte, hogy negligálják, aztán már csak legyintett. Volt benne részem, azt hiszem nem is kevés, hogy filmjeinek legalább a szöveges változata ismertté válhatott, még ha nem is túl széles körben. Én vettem rá, hogy publikálni kezdjen. De hadd kezdjem tényleg

az elején. Igyekszem tényszerű lenni és persze őszinte. Tudom, nehéz lenne úgy fogalmazni, hogy a saját felelősségem ne kerüljön szóba, hát meg sem próbálok.

Sok éve történt, emlékszem, ősz volt, vagy talán kora tavasz, valami vidéki író-olvasó találkozóra voltam hivatalos. Pocsék idő volt, ráadásul kedd, amit ki nem állhatok. Le akartam mondani, aztán elszégyelltem magam: a PIM-ben igen, Borsodban meg nem? Három átszállással jutottam le, ha azt mondanám, az isten háta mögé, azzal csak szépíteném a dolgot. Késlett a vonat, de akkora késés nem volt, ami indokolta volna, hogy a kultúrház be legyen zárva. Egy sovány, szemüveges hölgy gurulós bőröndön ülve cigarettázott a lelakatolt ajtó előtt. Azt mondta, hogy fél hatkor, amikor megérkezett (hatkor kezdődött volna az ankét), már ott volt a lakat. Hogy félreértésről szó sem lehet, azt az ajtóra rajszögezett plakát igazolta. Valamelyik kötetemből vagy katalógusomból, fölnagyítottak egy fényképet, nagybetűkkel alászedték a nevem, alatta meg kisebbel azt, hogy Rév Júlia fogja vezetni a beszélgetést. Bemutatkoztam és kinyitottam az ernyőt, mert elkezdett esni. Kezet fogtunk: Rév Júlia vagyok, mondta a hölgy, miután eltaposta a csikket. Próbáltam úgy tartani az ernyőt, hogy ő se nagyon ázzon.

Az ímélnben, amelyben meghívtak, szó volt valami panzióról, de nem jegyeztem meg, gondolván, úgys odakísérnek az előadás, illetve a beígért vacsora után. Rév Júlia sem emlékezett a panzió címére. Térerő persze nem volt, a mobiljainkat csak arra használhattuk, hogy fényüknél újra átböngésszük a plakátot. A nevem alatt dőlt betűvel a hivatásom és a díjaim, Rév Júlia neve mellett pedig, hogy szerkesztőriporter.

Ma már egyik irányban sincs vonat, mondta az állomáson a fölébresztett hivatalnok. A panziót firtató kérdésünkre, csak legyintett, három éve ledózerolták, a helyén a műfüves stadiont meg el se kezdték. A vállalkozó lelépett a pénzzel. Adtam az ásító vasutasnak egy ötszázast, hogy nyissa ki a várószobát, aztán egy másikat, hogy gyűjtson be a vaskályhába. A savanyú termoszkávét Rév Júlia fizette.

Nem először vállalja író-olvasó találkozók vezetését, tudtam meg, igaz ezen a településen még sosem járt. Az eredeti foglalkozása, ahogy a plakáton is láthattam, riporter, de a kisvárosi tévéstudióban, ahol állásban volt, rendezett, szerkesztett, operatorködött is. A délszláv háború idején nyelvtudására hivatkozva többször is visszaküldték szülőföldjére, hogy tudósítson az egykori tagállamok helyzetéről, a függetlenné vált népek sorsáról. Ekkor cserélte fel eredeti nevét – harminchárom hazalátogatására (hatvanhat utazására) emlékezve – a Rév névvel. Nemcsak az oda-vissza járásra utal, mondta, hanem arra is, amit tíz éven át láttam odaát, fordítsa csak meg: palindróma. Ez a kép maradt meg bennem legtovább, ez jut az eszembe most is, ahogy a hideg váróteremben toporog, fázósan összefogja maga előtt a kabátját, kicsapódik a pára a levegőben, ahogy kimondja a nevét: Rév Júlia vagyok, de szólíthat VÉR Julinak is.

Érdeklődtem a filmjei felől, sok van, felelte, bár adásba alig került néhány. Tudja, vidéken óvatosabbak a népek. Amire fönt maguknál már füttyül mindenki,

az itt a végeken még tabu. Átvágatták a filmjeimet, volt, amit többször is, aztán a műsorszerkesztésre, az elmúlt aktualitásra meg mit tudom én még mire hivatkozva berakták egy dobozba. Mielőtt nyugdíjaztak volna, beültem egy vágószobába, és legépeltem az interjúk szövegét. Ráment kilenc éjszakám. A kérdéseimet nem írtam le, azokra pontosan emlékszem, csak a válaszokat. A gurulós bőröndben a kiskosztüm és a félcipő mellett, amit a kultúrházban vett volna fel, a filmek szövegekönyvei voltak, azért hozta magával, hogy a vonaton beírja a kérdéseket. Három és fél óra ide, ugyanannyi vissza, éppen befejezem, mondta. Megmutatná, amivel már elkészült, kérdeztem. Nem sokat kérette magát; az volt az érzésem, mintha eleve azért lennének nála a dossziék, hogy megmutathassa. Közelebb húzódtunk a kihűlt kályhához, amelyben folyamatosan füttyült a szél, és olvasni kezdtem. A gépelt szöveggel nem volt gond, de a kézírása, vagyis a kérdései, nehezebben mentek. Majd én olvasom, ajánlotta. Szorosan mellém kellett ülnie, hogy egyszerre tudjuk olvasni a lapokat. Látszott, ahogy a leheletünk összekeveredik a levegőben.

Arra ébredtem, hogy a vasutas rázza a vállam.

- Most jön a 9.20-as. Ha nem megy el vele, délután ötig kell várnia.

- Na és a hölgy? - néztem körül álmosan.

- Miféle hölgy? Nem láttam, talán a 7.42-sel ment a másik irányba.

- De hisz itt a bőröndje - mutattam a pad mellé. A forgalmista megvonta a vállát.

A fentebb említett szerkesztő úgy került a képbe, nyilván már kitalálták, hogy neki adtam oda a novellákat. Mivel Rév Júliára nem akadtam rá sehol, hogy a bőröndöt a ruhával meg a dossziékkal visszaszolgáltassam, arra gondoltam, jelenjen meg az egyik forgatókönyve, hátha a nyilvánosság segít a föl kutatásában. Először csak egyet adtam oda, aztán megint egyet. Nem bánom, de ha botrány lesz belőle, tied a felelősség, mondta a szerkesztő, és leközölte *A dublőrt* és még vagy három további Rév-opust. A korrektúrákat természetesen nekem küldte, sőt az olvasói leveleket is hozzám irányította. Bánthatott a dolog, még ha nem is mutattam, hogy sokkal többen érdeklődtek Rév Júlia írásai, mint a sajátjaim iránt, amelyek ugyanebben a folyóiratban jöttek. Az igazán bosszantó persze az volt, amikor a szerkesztő vigasztalni próbált, s a Rév-írások közéleti jellegét, szerinte közhelyes politikumát összevetette az enyémeik „elefántcsonttorony esztétizálásával”. Talán mondanom sem kell, nem csupán sommásak, igazságtalanok is ezek a kategóriák.

Ha Rév Júlia maga nem is olvasta a lapot, de szerencsére egy ismerőse igen. Talán az egyik riportalánya vagy egykori munkatársa volt. Az illető felkutatatta és összekapcsolta a szerkesztőséggel Rév Júliát, aki örült a megjelenésnek, és persze szívesen vette a honoráriumokat is. Az ismerőstől tudtuk meg, hogy albérlésben, meglehetősen rossz körülmények közt él, az a csekély fizetség is fontos számára, amit az újság biztosítani tud. Amikor a bőröndben talált írások elfogytak, újakat küldött, amelyeket átjavítottam és továbbítottam a főszerkesztőnek. Úgy tudom, ebben az időben velem osztotta meg legtöbb gondolatát, nota

bene, velem sem sokat. Ímélen kommunikáltunk, olykor telefonon (személyesen az elmaradt író-olvasó találkozó után egyszer sem), egyik utolsó üzenetében, utalva írásai lektorálásában nyújtott segítségemre (minimális segítség volt, el-ütések, kihagyott betűk, elfelejtett ékezetek...) nagyvonalúan „szerzőtársának” titulált. Természetesen csak idézőjelek közt tudtam elfogadni, hogy szerzőtársa lennék (az Elbert-aktát érintő közreműködésemet már nem érte meg). Mivel alig volt javítani való, egy idő után fölhagytam a lektorálással, rábíztam azt az olvasó-szerkesztőre, és csak a kinyomtatott írásokat olvastam el. Így történt az utolsó befejezett írás esetében is, amelynek *Az utolsó* címet adta. Szó esik benne egy tehetséges, ám ismeretlen ifjú poétáról, aki úgy akar megismerkedni a költő-fejedelemmel, hogy egy író-olvasó találkozó ürügyén egy isten háta mögötti helységbe csalja, ahol ugyan szó sincs a felolvasóestről, viszont elé tárhatja az életművét. A nagy író nem fog gyanút, sőt szívesen tetszeleg az önzetlen fölfedező szerepkörében... Nem folytatom. Ugye nem nehéz elképzelni, mit éreztem?

Miután lehiggadtam, felhívtam Júlia, pontosabban a főbérője, özvegy Lám Rókusné számát, de csak az üzenetrögzítőt értem el. Egy masinával másként beszél az ember, nincs idő a tapintatos fogalmazásra, nem köntörfalazhat, mert lejár a szalag. Mondtam, hogy ne remélje, hogy a novella és a valóság hasonlósága elkerülte a figyelmemet! Néhány mondat után azt vettem észre, hogy már sípol a hangrögzítő. Megsértettem volna? Arcberendezésében, hanghordozásában eleve volt egy cseppnyi sértettség, az olyan alkotó öntudata, aki tisztában van vele, többre lenne hivatva, annál, amit elért.

Természetesen a főszerkesztőt is beavattam, aki azt állította, eddig is csak rám való tekintettel közölte Rév Júlia írásait, noha a sok olvasói levél arra utalt, hasznosak voltak a lapnak is ezek a közlések. Képmutatónak, sőt álszentnek nevezett, amikor mentséget próbáltam találni a hölgy szerinte menthetetlen viselkedésére. Úgy gondolta, akkor lesz lojális velem, ha Júlia soron következő írásait visszautasítja. Nem tudom, beváltotta-e volna a szándékát; első indulatában fölkereste albérleti lakásán (talán azért is, hogy megbizonyosodjon a létezéséről), de elmondása szerint nem találta otthon. Talán a szerkesztő ajtóréssbe tűzött cetlijé, az én elhamarkodott telefonüzenetem, az aktív munkától megfosztott élet vagy mindezek együtt vezettek oda, hogy Rév Júlia nem akarta folytatni az életet.

Halála után sikerült rábukkannom néhány filmjére, ritkán tűnik föl bennük, saját riporterri megszólalásai alá legtöbbször vágóképeket, értelmező snitteket szerkesztett, ha mégis elkerülhetetlen volt, hogy személyesen is megjelenjen, akkor hátulról látszott, riportalánya felé fordulva vagy legfőljebb a filmesek által negyedprofilnak nevezett beállításban, ahonnan alig ismerhető föl az arc.

Egyszer említette, hogy filmes pályafutását lezárva vissza akar térni a szépirodalomhoz. Az általam, illetve a közbenjárásom révén közölt írásokon kívül nem ismerek tőle mást. Prózaí vagy verses munkáit keresve, átnéztem ugyan a szóba jöhető újságokat, folyóiratokat, de sem saját nevén, sem olyan néven, amelyet írói álnévnek vélhetnék, nem találtam rájuk. Az életrajzára egy szponzorációs

kérvény mellékletként sikerült rálelnem. A támogatást, talán mondanom sem kell, nem kapta meg. Egy formai hibára – az aláírás hiányára – hivatkozva utasították vissza. Tényleg nem írta alá. Eszembe jut újra a Rév-vér palindróma, és ahogy emelkedik a leheletünk a vidéki váróterem kriptamagas plafonja felé.

Amikor azt az írást elvállaltam, azt gondoltam, Rév Júlia utolsó befejezett írásának címét – *Az utolsó* – fogom fölé írni, aztán, épp a személyes vonatkozás miatt, elvettem, ahogy a szerkesztő is lemondott a közléséről. Tartalmilag és stilárisan is más, mint a lapban közölt anyagok, amelyek mindegyike filmes előzmények nyomán született, és legtöbbjük benne volt abban a bizonyos gurulós bőröndben is.

Kónya-Hamar Sándor

Fejfának döntött vállal

– Anyám szavai –

Fejfának döntött vállal,
Ha majd látnod kell:
Süllyedve miként távozom,
Tartsd távol a gyalázatost,
Én elkárhozom –

Nekem sem volt több
Bűnöm, mint másnak!
S most mégis súlyos kételyek ásnak
Megmaradt tudatomban.
Mert megbocsátani hogyan?
Megbocsátani végképp?
S nem csak itthagyni a test
Kinyújtóztatott keserűségét!?

Egy nagy téli délutánon
Úgyis összeomlok!
S üzennek szememből
A lerombolt tornyok:
Nem vártam kegyelmet,
Se könnyű irgalmat,
Sem hamis bocsánatot –

S mire a könnyek útját
Egy versben megtalálhatod,

Befogad a föld.
Visszahív az ég.
Segítsetek elviselni
Elmúlásom szégyenét!

KÓNYA-HAMAR SÁNDOR (1948) Székelykocsárdon született költő, esszéíró, politikus. Kolozsváron él.

Hószakadás sírba, távozóra

Brüsszelbe kétszer szöktem el
Míg édesanyám haldokolt.
S a nagy téli délután
András napján megokolt!
Minden tékozló meglakolt.
Hószakadás napja volt.
Szívszakadás napja volt.

Budapesten ért a hír,
Hogy anyám szeme jégzafír
Lett, és többé nem köszönt!
S rám hagyta az útözönt,
Mely magasan a távolba olt.
Hószakadás napja volt.
Szívszakadás napja volt.

Ma sem vigasz
A sírba szakadt hó,
Bár tiszta, fehér, suttogó.
S a hant, miként
Gyolcsba göngyölt szív,
Lüktet, szólíthat és hazahív.

Griff

A fiúk, Csárli, Zolika, Boldi meg a kis Feldman-gyerek a fűzfasátor alatt üldögéltek. Nózika most sem volt velük. Mióta Blérió elment, ő tart rendet a Hangárban. Margitnéni kérte meg, és ő azóta állandóan a repülőgépmotorral babrál. Nem hiányzott a fiúknak, mert ha ott is van, alig szól, és akkor sem biztosak benne, hogy értik. Izgatottan tanakodtak.

- Azt mondják, a Bódog találkozott az istennel.

- A Veres Bódi?

- Az, az! Felismerte! Mert egyenesen őt kereste.

- Meg hogy hozott neki három szeget.

- Milyen szeget?

- Milyen szeget, amivel fölfeszítették a keresztre!

- Hát akkor ez a Jézus lehetett, nem az isten!

- Persze nem, hát annak nincsen is teste.

- De hát ki ez a Bódog? - kérdezte a Feldman gyerek.

- Ez? Nem idevaló, tarvágási. Művész. Képeket fest. Piros képeket... - Ó, és nagyon szép nőket fest. Azok pirosan is nagyon szépek, láttam a tárlatot - sóhajtott ábrándosan Csárli, a polgármester fia.

- Na, jó, a művészek beszélnek, de nem úgy kell azt érteni - legyintett Zolika.

Pedig ezt most úgy kellett érteni. Mert bizony úgy volt az, hogy mikor Krisztus urunk a földön járt, Tarvágásra is elvetődött. Annuskát, a levélkihordót helyettesítette, és ezt maga Veres Bódog mesélte, személyesen. - Ahogy nézett rám, az volt olyan. A szeméről ismertem én meg. És arról a három nagy szegről, amiről beszélt. Meg, amit mondott, hogy használd, jó fiam, így mondta, jó fiam, használd ezeket is, mert minden megszentül a te tiszta kezekben.

Veres Bódog a környéken már ismert cigány-festő volt. A városi múzeum is vásárolt tőle, sőt a kocsmában is látható volt egy korai műve. Csak piros színeket használt. Pirosat, de annak minden árnyalatát. A rózsaszíntól a vörösön át

egészen a liláig. Akkor is, ha tájképet, portrét vagy éppen telt idomú nőket festett. A piros a vér színe, magyarázta Bódog, a vér, az a lényeg. De hiába a sikerek, Veres Bódog már fél éve, hogy nem alkotott semmit. Mióta Rómából megjött, ecsetet sem vett a kezébe. Elhanyagoltan élt, tengődött.

Amúgy a római látogatás diadalmenetnek indult. Képet vitt a Vatikánba, a Pápa őszentségének, ajándékba, amit az el is fogadott, őt külön meg is áldotta. Viszont búcsúzásakor tréfásan megfenyegette, hogy azt a bizonyos hiányzó szeget, amit a cigányok loptak el, hogy Jézusnak kevesebb legyen a szenvedése, juttassa vissza a helyére. „Hát azt mondja, hogy négy szegen egyenletesebben oszlik el a súly” – magyarázta a tolmács a meghökkent festőnek. Velencében már ki sem szállt a buszból, hiába hívták. Hazatérve pedig tanácstalan ödöngött a faluban, kerülte az embereket.

Arnoldot is csak nagy sokára kereste meg, hogy megkérdezze, mi az értelme ennek az egésznek, amit őszentsége mondott. Arnold megnyugtatta. – Arról beszélt, hogy van a hiányzó szeg, valahol nálad, ha jól sejtik. És amibe te bevered azt a hiányzó szeget, az mind Jézus urunk testévé vagy inkább keresztféjé válik, és ezzel te, legyen az bármi is, felemeled! – Csakhogy nálam nincsen szeg – mordult Bódog. – Ez csak egy történet...

– Történet, történet! De látod, komolyan veszik. Ha csak mese lenne, Bódog, akkor te nem ülnél itt... Lehet, hogy bármilyen szeg jó! Lehet, a lábad előtt hever! – Bódog szomorúan megivott még egy pálinkát, elfogadott Arnolddól ajándékba egy kalapácsot meg egy harapófogót, és hazament.

Céltalaná lett az élete. Lófrált és kényszeresen nézte maga előtt a földet, ha látott egy szeget, fölvette. Úton, útfélen, hátha éppen az lesz az, amelyik hiányzik. Ha görbe is, majd kiegyenesíti és használja. Először otthon, az ajtófélfába kezdte beütni, de elégedetlen volt. Levette az asztal lapját, és abba kezdte beverni a szegeket. Végül fabrikált egy méretes keresztfát, hogy abba. De ahogy beverte, már húzta is ki a szegeket. Szigorúan gazdátlan szegeket gyűjtött, egy régi iskolatáskába. Azt cipelte magával mindenhová. Nézelődött, vizsgálódott, s már mindenki tudta, hogy Bódinak küldetése van. A keresztfába való szeg helyét keresi. De csak telt az idő, s maradt a feladat. És aztán eljött az a bizonyos nap, mikor a háza előtt megállt a postafurgon. Bódi a kispadon gubbasztott, de meglepetésére, nem Annuska, a levélhordó szállt ki a kocsiból, hanem egy ismeretlen szakállas férfi, olyasmi hosszú ruhában, mint a krisnások. – Kit keres? – kérdezte gyanakodva.

– Te vagy Bódog? Aki fest?

– Én, láthatja a házamat. Egyetlen piros színű ház a faluban.

– Na, mert, ha megvan a szeg, a hiányzó, akkor ezeket itt neked adom – mutatta a gyűrött, barna papírzacskót. – Ha megvan az a szeg, akkor majd megkapod ezeket is. Mert azt hallom, a hiányzó nálad van. De csak akkor...

– Maga, maga a Jézus úr...? – nyögött rogyant lábbal.

Az ember csak nézett rá, aztán elhajtott. A barna papírzacskót is vitte. Bódog tétován kilépett az útra, hogy utána szóljon, de már nyomát sem látta. Bement.

Lefeküdt az ágyra és becsukta a szemét. Hangosan vert a szíve, majd szétszakadt. Hol van az a bizonyos negyedik szeg? Amiről úgy tudják az égiek, hogy nála van! Ő tiszta ember, művész. Igen. Keresi a szeget... Azt a bizonyosat. Na, majd a Fekete Simon, az kovácsol neki!

Ugyanezt gondolta Nózika is, aki pedig a Hangárban tevékenykedett s most elakadt. Rendszerezte a vasakat, alkatrészeket, szerszámokat. Pedig eredetileg minden úgy volt ebek harmincadján, ahogyan Blérió hagyta. Szép rendet rakott. Megtalálta a műszaki leírást, a rajzokat is. És szorgos aprólékos munkával összerakta az Anzani motort, de már közben megállapította, hogy hiányzik belőle valami, és így nem fog működni. Szétszedte, újra összerakta, megint szétszedte. Na, majd Simon segít...

Nózika csendben üldögélt. Simon nem tudja teljesíteni a kérését. Ilyen csapszeget csak a gyárban tudnak csinálni. És ekkor érkezett roskadtan Bódog, a festő, hogy kovácsoljon neki szeget. Olyat – magyarázta –, mint amilyenel a Jézus szegeztek fel. – Olyat? Azt akármiből nem lehet... Különleges anyag... Lehetetlen – préselte ki magából rövid időn belül másodszer Fekete Simon a számára ismeretlen mondatot.

– Mint a csapszeg? – bukkant fel Nózika szőke feje.

– Hogyan?

– Láttam. Te vitted el – nézett Bódogra.

– Mit?! – nyögött a festő.

– Ugyanilyet – mutatta a mintának hozott alkatrészt tenyerén a fiú. – Mikor verekedtetek!

Bódog előtt elsötétült a világ. Emlékezett. Három éve történt már legalább. Amikor eljött a Hangárba, s megkérdezte Blériót, mi a szándéka. És a férfi megmondta, hogy nem veszi el a hűgát, de bánatpénzt se akar fizetni, mire összeverekedtek. Blérió erős, tagbaszakadt fickó volt. Végül megegyeztek. S amíg Blérió hátrament, hogy hozza a húsgalambokat, amiket kárpótlásként ad, akkor vágott zsebre egy ilyen vasdarabot az asztalról. Pontosan ilyet, amit a fiú mutat. Igen, bosszúból. Azért se fog működni a rohadt repülőd, gondolta, bár fogalma sem volt arról, hogy az alkatrész mire szolgál... Emlékezett! Meg is lehet még! Sejtí, hol... Sarkon fordult és elrohant. Rohant lélekszakadva át az erdőn. Tépték a gallyak, szaggatták az ágak, bukdácsolt a köveken, de csak futott. Facsaró víz volt az inge, mire hazaért. Nózika meg már ott ült nála a küszöbön – s nyújtotta feléje az ezüstösen csillogó, méreteres szeget.

Bódog felett kiderült az ég. Le nem tette volna a kezéből. Na, de most akkor hol a többi három?! Amit a Jézus ígért. Táskával kezében várta a postát. Annuska semmiről nem tudott. Valami idegen helyettesítette a múltkor, a központból, vont vállat. Bódog nem tudott leülni. Utcáról utcára bolyongott, az emberek kitérték előle, tekintete riadtan repdesett. Már azt se tudta, keres valamit, vagy menekül. Kimerülve lépett a kápolnába, és lerogyott a hátsó padba. Csak a néma ember volt ott. Meszelte a falat. Bódog lehunyta a szemét. Mire fölnezzett, már késő délután volt.

Ült, és merőn nézte a szentély fehér falát. A falon három meglehetősen méretű fekete pont. Közelebb óvakodott. Három szeg volt beverve az oltár mögötti fehér falfelületbe. Az a három! Nézte elakadt lélegzettel. Kiborította a táskáját és beverte a negyedik szeget, amit Fekete Simontól kapott. Hátra sandított, de a néma csak állt és őt nézte. Bódog vette a következő szöveget és beverte a falba. Aztán a többit is, ahogyan jöttek. Egyiket a másik után. Állva, térdelve, majd létrekötve kapaszkodva. Mindet a helyére. Végezetül hátralépett, és nézte a falat. – Fekete Tejút? – szólalt meg a zenész, akit sose hallottak beszélni a falusiak. És ekkor a szentély fala lassan kékre változott, aztán mélyült, olyan lett végül, mint az indigó. Végül ott feszült előttük az égbolt a Tejúttal, s ragyogtak rajta mind a csillagok.

Szent föld

Eső dobolt a kocsis tetején. Polli az autóval a réten állt meg, szemben a házzal. De kiszállni nem volt kedve. Megborzongott. Itt lakik az ember, a festő, ebben a pirosra mázolt, kopott házban. Ja, hát a cigók szeretik a hirtelen színeket. A Szentföldre akar menni, de ne társasutazás legyen, mondta, merthogy ő zarándok vagy mi. Gittával járt itt már, mikor volt a koncert, és kijöttek, hogy van egy érdekes ember. Aki képet fest az énekkarról. Most vázlatokat rajzol. Nem is rajzol ezek, hanem valami fekete-fehér festmények. Tussal vagy mivel dolgozhat, magyarázta Gitta. Persze könnyű neki, műkörmös, zongorázik... Meg jó fej emberekkel él itt vidéken. Kisváros, mindenki ismer mindenkit. Énekkar. Persze. Jó kis buli volt a koncert után, ő meg mehetett vissza vonattal. A visszapillantóban megigazította a sminkjét. Kiszállt és a szemerkélő esőben a ház felé indult.

Bódog újabban sokat volt otthon, dolgozott, gyűjtötte a pénzt, készült a Szentföldre. Az ötlet Arnoldtól származott, akit Bódog a lakókocsijában keresett fel. – Te Arnold, miket mondtál te rólam a tévésnek? – kérdezte földre szegezett tekintettel. – Hogy vámpír vagyok?!

– Mondtam, amit mondtam. Nézd meg... vérrel festettél, magad mondtad. Nem? Festetted a szép, vérpiros képeket. Aztán pusztá földek, romok maradtak utánad, meg hullák. Mindenből csak kiszívtad az életet. Egyszerűen rothadnak a képeid! Ezt mondják, porladnak. Megbarnulnak, feketednek. Olyanok lesznek, mint a föld. Úgy hullik róluk festék, mint a por.

– Mi a bűnöm? Arnold... Kivertem szegekkel a kápolnát, ott a Tejút. Sokszor ülök ott, és csak nézem, de nem tudok festeni. Megfeketedik a festék, és ahogyan mondd, lehullik.

- Pirosat, mi? Vért megint, hm?

- Hát, ha csak azzal tudok...

- Szabaduljál meg! De hogy hogyan, azt én nem tudom... - Arnold végre leült a másik székre. - Na, idevigyázz, Bódi. Tudom, menyire szeretted te a Valit. Ahogy fehéredett a vére, úgy kentél egyre több pirosat a képekre. Előtte nem is festettél... Hát ő jár vissza, míg el nem engeded - nézett keményen a szemébe. Bódi meghökkent. - De szépen temettük. Mindenki...

- Mindenki, csak te nem! Engedd el, akkor nyugtodd lesz, mert ő is megnyugszik.

- De hát hogyan?

- Föld. Azzal van bajod. Láthatod, a por. Az ég, az a menny! Azt megjártad már. Leestél... Nem Róma kell neked, hanem a föld, a szent föld, az kell neked... Ha ott megállsz, a szent földön, akkor minden a helyére kerül.

- Úgy szeretném megfesteni majd a Jézust, ahogyan lebeg a Világmindenség felett. Ezért megyek - nézett elszántan Veres Bódog.

- Hagyd most azt, a Tejút már megvan. A földet, azt keressed Bódi, az hiányzik neked! - kiáltott a távozó után. Bódi döntött, megy a Szentföldre.

A városban Faludival, az egykori dobossal futott össze. Ő szervezte az énekkart. Megkérte, hogy az énekkarról képet fessen. Lehet bibliás vagy zarándokos - nevetett. - Tudod, akikkel Rómában is voltál. Keresztút, Golgota vagy bármi... Mindenki valami bibliai alak lenne. Én magam - hajolt közelebb -, én az Iskarióti Júdás lennék, mondta, s jót kacagott. - Ma van próbánk, mindenki itt lesz! Le-mezt fogunk kiadni. Gyere el! Nagyméretű kép is lehet!

Faludi pénzt is ajánlott a munkáért. - De én már nem festek... - próbált szerényen kitérni Bódog. Nem hallottak ezek arról, hogy hullik a képekről a festék?

- Nem érdekel engem, tőlem rajzolhatsz is, mondta Faludi, majd kialakul, csak kezd el.

Az első vázlatok után mindenki megnyugodott. Először a próbateremben találkozott a csapattal, és kedves karikatúrákkal telt meg a jegyzetfüzete. Aztán azt kérte, hogy az énekkarosok jöjjenek ki hozzá Tarvágásra. Egyenként, a házába. Először meglepődtek, de aztán egyre szívesebben töltötték nála a drága idejüket. Volt, aki többször kellett jöjjön. Mindig egy jó órát beszélgettek, közben ő rajzolgatott, de nagyon elfáradt. Az emberek pedig boldogan meséltek. Nem láthatták a rajzot, ameddig nem végzett. Akkor megmutatta. Az emberek meg csak néztek a papírra. És hallgattak. Volt, aki elsírta magát, mikor meglátta a képen a pástortűz mellett vakaródzó vedlett pulit. A másik szájába kapta a kezét, mikor nézte a rajzon a konyháját, ahol egy krumplifejű szakácsnő pallossal szeleteli a húst. Más meg fülig pirult a Colosseumnál leselkedő anakonda láttán. S jöttek Bódog keze alól a rajzok egymás után. Ahány tagja az énekkarnak, annyi vázlat. Svájcisapkás munkás, szájában cigarettacsikk. Elgyötört emberek, haldokló lovak, épületromok. Gyűrött, megtört férfiak, aránytalan, elrajzolt, széles csípőjű, buja nők vagy széltől szaggatott bokrok, ösztövé szüzek. Vihar által megtört fenyőcsonk, lövészárokból heverő sebesült. Az emberekbe

csak beleszorult a szó, mikor meglátták a képeket. Volt, aki megkönnyebbülve, egyenes derékkal lépett ki az ajtón, más meg némán botladozva. Néhányan vitték volna magukkal a képet, de lehetetlent kívántak. – Ezek csak vázlatok, majd lesz egy nagy kép, az szép lesz. Azt majd lehet nézegetni. Itt még nem azt látjátok...

Polli kopogott. A festő borzas fejjel nyitott ajtót. – Jó napot! Ja, maga az, aki a múltkor... Kezét csókolom, az utazási iroda, ugye?

– Igen, igen... És a szentföldi út, ezért jöttem. Alkalmas? – kérdezte sután Polli. Egyszerre megmagyarázhatatlan és indokolatlan volt a maga számára is, hogy itt áll ennek az embernek az ajtajában. Már megbánta, hogy jött. De az ember beljebb tessékelt. Benn szellőzetlenség. Az idegenség érzése egyre erősödött. Az asztalon most is ott a régi, ócska írógép, amivel a múltkor Gitta írt valami kérvényt a férfinak. A konyhát egy nylon vagy túll függöny osztotta ketté, mögötte látszott a vetetlen heverő, gyűrött, szürke ágyneművel. Nem rég kelhetett fel az ember, aki zavartan simított végig az állán, hogy még nem is beretválkozott.

– Bocsnát, hogy így magára törtem. Ne haragudjon, csak erre jártam... – hazudta. – Majd jövök inkább máskor – topogott. A férfi szívott egyet az orrán, és beletúrt a hajába. – Hát csak tessék... – kapkodta le a ruhákat egyik hokedliről. – Tudja, vasárnap van, aztán ilyenkor... Foglaljon helyet, még csak most teszem föl a krumplit, pedig mindjárt dél... – makogta zavartan. – Üljön le, maga... Maga... Maga, vendég...

Polli idegesen fölnevetett – Mikor voltam én utoljára vendég?! Cseléd vagyok mindenütt. És sehol nem vagyok otthon... – ült le a hokedli szélére. – Hová pakolhatok? – A férfi egy kosárból krumplit rakott a fazékba. – Ha gondolja, maradjon ebédre, semmi különös...

– De akkor segíték – mondta váratlanul és lopva kötény után nézett. – Dehogy segít. Ez az én konyhám, maga üljön le, és folytassa. – Mit? Még el se kezdtem. Itt vannak a katalógusok...

– Jaj, az ráér! – nevetett a férfi. – Azt mondja, amit kezdett, hogy hol is van otthon?

– Hát éppen ez az, hogy sehol... Meló, meló, az jó, mert van pénz. Csak kevés. Finom ügyfelek, messzire utaznak, én meg mindent tudok. Fejben utazok velük én is. Mert én szeretek ám élni, tudja? Hiszi vagy nem, járok sportolni is. Has-tánc... Kedves vagyok, de nem kötődöm senkihez... Még mit nem! Ahol lakom, tudja, mindent én intézek. Úrnő-cseléd egy személyben. Az elvált férjem az egy mafła. Béna és pofátlan. Informatikus. Ott dolgozik a lakásban. Naponta. Mert a lakás az közös meg a hitel is. Az asztala az ágyam fejénél van. Délután elmegy a nőjéhez. Reggel jön. Jól keres, és nálam van az irodája, pötyögteti a gépet. Két hete lázam volt, feküdnöm kellett. Azt hiszi, zavarta? Ő dolgozik. Na? Van két kamasz gyerekünk. Olaj a tűzre. Élhetetlen élet! Jó, hogy járok be az irodába, és most van a Zsoló. Egy rocker srác, ez van. Na? Esténként vele megyek el.

Övé a kocsi, ma műszakba ment, kölcsönadta. De nekem is kell valaki... – És Polli mondta, mondta. Bódog meg már ült az asztal sarkánál, és rajzolt. Egy megroggyant kerek kutat látott. S hogy felette lebeg egy kiterjesztett szárnyú, nagyon fáradt madár. És zuhog az eső, és nincsen más, csak sár, mindenfelé sár. És Bódog látta, hogy a madár őt nézi. A sárgás-zöld szeme úgy ragyog, mint a Valié. Elő kell vegyem a festékeket – gondolta, és boldogan fölpillantott. Ebben a pillanatban Polli is elhallgatott.

– Nem maradok ebédre, törte meg aztán Polli a csendet. – Gittához még be kell mennem. Na, mutassa – nyúlt át hirtelen az asztal fölé. Tátott szájával nézte a képet.

– Hát én egy kút vagyok?! Istenem, köszönöm. Egy kút, benne víz. Istenem! Hát enyém az élet! – hátradőlt és kinyújtózkodott. – De az előbb még – nézte meg újra a rajzot – volt itt egy madár. Vagy csak képzeltem? – Eldumáltam az időt. Csak a katalógusokat... – kezdte, de Bódi intett. – Köszönöm, de nem. Jó, hogy jött, mert már tudom, hogy nem kell elmennem a Szentföldre. Most érkeztem meg. Mert a szent föld itt van, ezen állok. És a maga szeme... a Valinak, neki volt még ugyanilyen zöld.

Borián Elréd

Belső tó

Mit üzenhet neked ez a vulkán szülte,
szélfúttá kis öccse a Balatonnak?
Látom, közel a gejzirkúpos Aranyház,
amott legelnek a szürke szarvasmarhák.
Az aszályos idő előhozott középen egy szigetet.
A tó, a belső fodros hullámokat hoz. Rég volt.
Unokatestvérem tizenkilenc sem volt,
bottal, csontsoványan lépkedett, hogy lássa a tavat,
az eget és a tornyokat, mielőtt végleg elmegy.
Római őrtorony vigyáz ránk, Árpád-kori vár
kövei kérdezik: kései hun vitézek laktak erre tán?
Ős levendulás, micsoda gyökerek.
Doberdó és Szibéria, nagyapáim ifjúkora.
Fenn az avar földsánc. Micsoda látvány tárul onnan!
Balról a Balaton, a Belső-tó, az Attila domb,
az ős-Tihany, a nádasban bolyongó Külső-tó.
Távolabb megmaradt remetebárányok,
miután 1954-ben a többi beomlott.
Kijevből jöttek a remeték, imádkoztak, hogy legyen egység,
a béke királya szüntessen minden vérengzést.
1956-ban apámat falhoz állították, az egyik orosz mondta:
hagyjátok a fehér köpenyest. A fegyvereket összegyűjtöt,
elvtársukat lelőtték. Nem értették egymás nyelvét.
Kiszáradt a Ciprián-forrás, nincs már tihanyi visszhang.
A füredi kikötőben vitorlások sorakoznak, sokasodnak.
De szívesen meghívnám ide, a Kotyogósba,
az örök ifjú Csokonai Vitéz Mihályt,
leültetném, kávéval kínálnám. Így szólnék hozzá:
- Mily éles elmével fürkészted a túlvilágot, mit mond a filozófia,
az Isten szava, mikor utoljára hosszan szóltál egy sírnál!
Vajon van-e ott szó, honnan nem tér vissza utazó?
Hallgatnálak, és magamhoz ölelném csikóbőrös kulacsod. -
Danika minap erre járt, az ürgelyukba belemászokt,

BORIÁN ELRÉD (1962) bencés szerzetes, tanár.

elesett, várta a gyógyító puszikát, boldog beteg,
a réten elnyúlhat, ez a világon a legjobb ágy.
Egy debreceni kislány is hajdan erre járt, ajándékra várt
mint szülinapos. És megkapta tündér szüleitől
a ködben úszó, kéttornyú Tihanyt.
Egy fiúval találkozott. Odaadott neki egy kecskekörömöt,
és elárulta titkát. Szülinapra megkapta álmát: Tihanyt.
A fiú ránézett, és kimondta ítéletét: ez a lány hülye.
Jól megdobta azzal, amit tőle kapott.
Sok évvel később téli tengerparton megszólalt
a felnőtt asszonyban halott apja bariton hangja:
„Hol van a tenger, Dolha?
Ahol hiszed...”
Vajon te hiszed?
Van-e tónak, tengernek otthona?
Írd csak le magadnak, mit mond az a belső tó,
hogy magad legyél magadnak varázsló.

Fehérnek lenni

Fények pásztázzák az utat.
Egy kis egér bújik elő,
majd gyorsan vissza.
Nem akar bűnhődni.
Szürke, de ő is fehér
szeretne lenni.

2022

Vad hullámokon
Tükröződik a nyírfa.

Vér és aszály.

Karácsonyi Zsolt

Belső tízezer

(részlet)

Szeretsz, te még engem? Kérdezte Ereskigál. Az Öreg meg se szólalt.

Az agy mégis mohón kutatótt Ereskigál után.

Először egy másik névre lelt rá. Körülzizegte minden szótag. Ez a régi nevem – gondolta az Öreg.

Azért emlékszem erre a névre, mert soha többé nem lesz az én nevem, mert soha többé nem történhet még egyszer és pont ugyanúgy, ami akkor történt velem és miattam Ereskigállal is és az egész Nagy Földdel, ami akkor körbevett minket. Amikor még néven neveztek, az égboltot is föld és homok és szikla borította, félreértés ne essék, nem barlangról beszélek, hogy barlangban éltünk volna, mint a földönkívüliek vagy az ősemberek. Egyáltalán nem, csak arra akarok rávilágítani, ahogy lámpással vagy fénykardokkal szokás, hogy egészen jól éltünk mi akkor a Kő égboltja alatt.

Fogalmunk sem volt a Kőkorszakról, bármiféle korszakról. Nem volt szükségünk arra, hogy szakaszokra bontsuk az időt. Az emberek még tudták, az idő nem szakaszolható, nem köthetjük magunkhoz, mint egy karperecet, mint egy sziklát, mint bármiféle mozdítható vagy mozdíthatatlan élőlényt, mert nagyon is jól tudtuk, hogy az idő a tengerhez hasonlatos, és mi vagyunk benne a halak, vagy a sziklák, vagy egyszerű moszatok attól függően, hogy éppen minek és miként érezzük magunkat. Csak a sodrás érdekelt bennünket, a csatlakozás lehetősége, hogy vannak olyan pillanatok, amikor az idő önmagába enged, és akkor kényelmesen elnyújtózkodhatunk, mint egy sziklapadon vagy egy homokzátony tetején, és a hullámok csak ritkán és akkor is visszafogottan, alig érzékelhetően csapnak majd át a testünk fölött.

Szerettük ezt a gondoskodó hullámzást, mondom, mindezt a Kő szürke és szilárd égboltja alatt, és a Kő alatt hullámoztak a tengerek, az egész világóceán és a lassan emelkedő hegygerincek sem tudták a Kő felső határát megközelíteni. Ahogy az emberek, úgy a hegyek sem vágytak magasabbra, senki sem kívánt nagyobb, magasabb, szélesebb vagy alacsonyabb lenni, csak engedte, hogy

KARÁCSONYI ZSOLT (1977) József Attila-díjas költő, műfordító, színház- és irodalomkritikus, a kolozsvári *Helikon* című irodalmi folyóirat főszerkesztője.

a mozgás a neki tetsző irányba vigye el a testeket, a mondatokat vagy bármit, amit szilárd vagy cseppfolyós állapotban megpillanthat akárki.

Megálltam a folyó partján, és a víz elsodorta magát utamból, nem vonult vissza, nem fogta menekülőre, nem akart engedni vagy kedveskedni, egyszerűen csak megérezte a bennem lakozó sodrás irányát és valami, talán addig ismeretlen útra tért, eső lett belőle, korallzátony, valahol máshol. A hiányzó víztömeg nyomát még hetekkel később is látni lehetett a folyó áramló hullámaiban, mintha a folyóban két test élne egyszerre, vagy inkább olyan kígyóhoz vált hasonlatossá a folyó, ami levedli, de mégis, áttetszően és kitapinthatatlanul magával hordja a régi elfelejtett bőrt.

A folyók már akkor sem emlékeztek egyetlen kavicsra, egyetlen száraz falevéltre sem, ami a felszínükre hullt, csakis az emberekkel és a kövekkel tettek kivételt. Tapogatták az embert és beszélgettek a kövekkel. Láttam olyat, hogy az egyik nagy folyam, mint egy óriásira nőtt tengeri csikó, saját folyását megállítva emelkedik fel csak azért, hogy a hegyoromról éppen leválni készülő, szürkésfehér szikladarabbal társalogjon a kövek és a folyók népének testvéri voltáról, egymást kiegészítő visszafogott kegyetlenségéről. Mert most, így, utólag, a kegyetlenség lakozott abban a szóban, ami gyakorta harsogott, döndült az ő beszélgetésükben, de akkor még mindenki ölelésnek, felvitelnek, egymásba párolgásnak értette és hitte.

Manapság azt mondják a kőre vagy a hóra, hogy szilárd állapotú, de akkoriban még semmi sem volt szilárd halmazállapotú, egyedül a fény, a fény volt az egyetlen szilárd, ma azt mondanánk: támpont, ami az érintések és távolodások, ma azt mondanánk, a beszéd irányát és határfokát meghatározta. Az a fény, ami nem a Kő égboltja felől érkezett a Föld felszínére, hiszen a Kő égboltján nem hatolt át kinti fény, csakis a benti, a bentről sugárzó fény volt az, ami, ma úgy mondanánk, utat mutatott a sötétségben, de hol voltak még akkor az utak és a sötétségek. Megálltál egy bokor aljában és figyelted a levelek hegyén összesűrűsödő fények gombjait. Mert éppen a fák és bokrok levelein játszott legszívesebben és önmagával is a fény, egészen pontosan, ahogy előbb is mondtam: a fények.

Mert egyfajta volt az ember, a folyó vagy a bogarak nemzetsége, de a fény, ez az ezernyi módon és változatban mozduló százkarú állat – túltett mindenkin a változatlan átváltozásban. Mintha egy porszemet ezer darabban és még mindig láthatón lehetne felmutatni, olyan volt a fény, amikor befele tartó játszadozása mélyén kipattanón köszöntött ránk, akik néztük őt, és benne voltunk mégis.

Amikor Ereskigál először érintett meg, hosszú moccanásokon át mozdulni sem bírtam, mert akkoriban egyetlen moccanás is évszázadokig tartott, ma azt mondanám. De a Régi Név, a hirtelen az Öreg felszínére úszó Régi Név azt mondja, hagyjam az egészet, ne próbáljam a Kő égboltja alatti világot mostani mértékegységekkel mérni és magyarázni. Mindezt olyan erővel mondja, hogy elsodor magával és maga elől mindent, az Öreg emlékezés-hiányát is elsodorja. Az Öreg pedig úszik, emelkedve úszik a Régi Név nyomában, aki mindegyre süllyed, sodródik beljebb, csak azért, hogy az Öreg legalább a felszínen megértse őt.

Én, a Régi, most azt mondom, azt mondanám el, hogy amíg moccanni sem bírtam Ereskigál első érintésétől, ömlött felőlem a fény, és záporozott is rám, és néha egyetlen cseppjében ültem, mert örömében a fény, ha már nagyon nem bír magával: cseppfolyóssá válik, csak hogy a benne levő hullámmászás szétszórató erejét még jobban megértsük. Ereskigál pedig, nem mondhatom ezt másként: mosolygott. Az összes létező lény közül őt láttam először mosolyogni, talán még ő sem tudta, hogy kitalált valamit.

Ahogy a belőlem felzubogó, rám fagyó és körülöttem hullámmászó fényt figyelte, egyszer csak mosolyogni kezdett, legalábbis volt egy pont, amikor a mosoly tényét már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Annyira elütött korábbi környezetétől, hogy a mosoly és a világ közötti távolság sokkal nagyobb volt, mint a kövek és folyók népe közötti, a világ pedig ettől – az Első vagy, ahogy még szólították, a Szikár biztosan tudta –, a világ ettől végképp változásnak indult. Nem változott meg rögtön, nem módosult benne valami azonnal, de a történet, a történet lassan múlóvá levő kezdetével együtt mindenki számára érezhetővé lett. Ha a Régi lépte a folyót sodorta félre, Ereskigál mosolya a világot választotta el önmagától. És az Öreg, az emlékezés teljes hiányának mélyén is tudta, van valaki, akinek van egy régi neve, és az a valaki akkor is emlékezik valaki másra, amikor már az emlékezés lehetősége sem dereng fel benne. Tudta ezt az Öreg, és a Régi is tudta, amikor újra alámerült.

Barbaros, a széles homlokú, kiszállt az úrhajóból, a gép lépcsőjére dobta halaszálkás, személyre szabott zakóját, és átlépett az átugorhatatlan Kerítésen. A Lugas mellőli citromfáról letépett egy citromot, a zoknijában tartott pengével kettévágta, és a tornácon talált kancsóba csavarta a sárgadinnye méretű gyümölcs minden cseppjét, aztán a kúthoz lépett, és teletöltötte a kancsót. Összekeverte, talán egy ággal, az eszméletlenül fekvő Öreg ezt nem érezte egészen tisztán, aztán leült az Öreg mellé, hátára fordította a kiaszott földigilisztát, és cseppenként töltötte bele a cukor és mentalevél nélküli limonádét, mert ezeket az összetevőket nem lelta a közelben, vagy nem is volt kedve utánakeresni.

Az Öreg, néhány óra múlva, amikor a kancsó már teljesen kiürült, magához tért.

Neked még van neved, de ne áruld el, a következő mondatnál úgyis elfelejtem, mert elfelejtettem minden család és keresztnévet, ami csak létezik a bolygón, de az állatok nevére tökéletesen emlékszem, és emlékszel arra, akinek még emlékszel a nevére.

Nem emlékszem a nevedre, de emlékszem a neveidre, mert óvodás korodban te voltál a Csirke. Egészen pontosan emlékszem, hogy nagyméretű, hordozható rádióba, magnóba pakolható R20-as elemekből készítettünk robbanószerkezetet, és a kiröppenő R20-as elemekkel három csirkét is megöltünk, véletlenül persze. Nagyanyád menyétre fogta, szemétre dobta mindet, pedig te voltál az ötletgazda, én csak a segédtsízt ebben a háborús akcióban.

Aztán te lettél a Lőtt Lábú Madár, amit igazán nem értek, mert csak a nyelvedet haraptad le, amikor leugrottál az iskolakerítésről, és lógott ki a szádból a néhány átharaphatatlan húsdarabkán lógó nyelv. Ömlött a szádból a vér, és valaki rányomta a szádra a fehér trikóját, kiguvadt szemmel vittek be a sürgősségre, és mire visszajöttél két hét múlva, és alig selypítve, ki tudja hány öltéssel a szádban, akkor már te voltál a Bivaly, aki mindenkinek nekirontott.

Komor és sovány Bivaly, éhes Bivaly, zsíroskenyér szagú Bivaly, aki mindenkinek nekiment, ha valami nem tetszett neki, és nem érdekelte, hogy akinek nekiront, az gyengébb vagy erősebb-e. Szét is verték a felsősök a pofádat nem egyszer. Amikor a karodat is eltörték, két hétre a törés után, hármat is elpáholta a gipszbe rakott kezeddél.

Amikor börtönbe kerültél, és lenyomták másfél évet, már Vízilónak nevezett mindenki, mert ha felhúzott valaki, vizes lett a szemed. Nem, nem könnyes, egyszerűen csak odagyúlt a szemed alá, a táskák ráncaiba és azok köré a víz, amit nem lehetett izzadságnak sem nevezni. Olyankor még az volt a legjobb, ha valaki gyorsan leütött. Akkor már a Bivalynál is rosszabb voltál, és a szemed előtt párálló víztől egyszerűen nem ismerted föl, ki a barát, ki az ellenség, egyszer egy egész házibulit tönkrevértél, mi pedig részegen és ordítva és kínban nevetve ordítottuk, hogy hagyj már abba, Bivaly.

Nem tudtad abbahagyni, csak véletlenül kimenttél a teraszajtón, és leestél az első emeletről, de mi akkor sem haragudtunk rád, pedig már mindenki Nyúlnak hívott. Rosszul forrtak össze a lábaid, profilból úgy néztél ki, mint egy szaladó nyúl, akinek éppen magasba lendülnek a mellső lábai, a hátsók pedig hajlanak-egyeneseznek ugrás közben, na, pont úgy hajoltak be végleg a lábaid, mint egy ugrásra készülő nyúlnak, és a pofád is egyre szürkébb lett. Tisztára mezei nyúlnak néztél ki, pedig ott laktál a Város központjában, és a... szóval az éjszakai pillangóidat futtattad, látod, már a foglalkozások neveit is kezdem elfelejteni.

Lenyugodtál, és te lettél Ökör. Ültél a bamba pofáddal a teraszon, ittad a sördet, és hazahessegetted, tényleg szépen és halkán, a gyerekeidet és az asszonyt is éjfél körül, mert ülni kell még egy kicsit az itatónál, azt mondtad mindig, az itatónál, te marha. Összeszedtél egy másik némbert, és az addig nyomta az agyad, amíg hullára nem kerested magadat, akkor hoztad rendbe a lábadat, és haját operáltattál a tar fejedre, most meg idejöttél az úrhajóddal, te Fácánbivaly, te Balfácánbivaly, csak azért, hogy megmentsd az életemet, ha ezt egyáltalán még életnek lehet nevezni.

Bele sem gondolsz, hogy néhány perccel vagy órával ezelőtt mennyire jó volt nekem kiaszott gilisztának lenni, aki tényleg nem emlékszik semmire, még arra sem, hogy nem emlékszik semmire, pedig azt, hogy semmire sem emlékszem, még a legrosszabb pillanataimban is fel tudom idézni. Erre te a számba csorgatod szép lassan a félig kész limonádét, hogy éledjek fel, kezdjek emlékezni, ha nevekre nem is, de valami történetfoszlányokra, miattad, mert nagy valószínűséggel megmentetted az életemet, és Illmarinnen majd jókat röhög rajtam, igen,

ne csodálkozz, az istenek és a hősök nevei közül egyiket sem felejtettem el, és megismerem őket kilométerekről. Csak az a gond, hogy téged, mert eszméletlen voltam, nem ismertelek fel azonnal, mert ha igen, akkor azonnal elharpogom a nyelvem, vagy legalábbis megpróbálok úgy ugrani, mint régen te tetted, és most nem mondanám el mindezt neked, és nem lilulna el a fejed a szavaimtól, és nem is tűnnél el, ahogy most eltűntél, pedig tudom, hogy nem tűntél el. Nem, nem tűntél el, csak visszatértél, vissza a régi helyedre.

Van egy módszerem. Motyogta az Öreg.

Mióta nem emlékszem semmire, valahogy eszembe jut minden, ami velem, ami nem is énvelem történt, minden kitörölt emlékfoszlány váratlanul utolér engem, az egyik emlék éppen az, amikor Holdjáró lettem. Nem gép, nem emlék, nem is ember, mégis jár a Holdra naponta, megtölti a holdmélyi raktárt, az istállót kitakarítja. Kihozza a lovakat szépen, a vadabbját is szelídíti, aztán a fogat elé hozza, és emelkedik velük együtt. Az Öregnek rég azt ígérték, majd vesznek neki egy lovat, igazi erős, teherbíró, csillaghomlokú barna táltost, pont olyat, mint a mese mélyén. Mert az Öreg egészen régen épp ott lakott, a mese mélyén. Azt mondták óvodás korában, milyen dicső nagy király lesz majd, azt mondták róla nagykorában, milyen dicső és deli herceg, azt mondták neki később gyakran, öreg leszel, milyen öreg vagy.

Az Öreg nem hallgatott rájuk, csak járt a Holdra rendületlen, levelet írt a Napkirálynak, sürgönyözött a Szélkirálynak, hogy mindenki lássa: jó ember, nem faluszéli, széllébélt. Volt egy módszer, azzal szállt Holdra, mint a kutyák, vonyított olyankor, azzal a fontos különbséggel, hogy gyakran jutott el odáig.

Az alvó Öreget figyelte a ház tornácáról Illmarinnen.

Kedves Barátunk!
Kérjük támogassa folyóiratunk megjelenését
személyi jövedelemadója 1 százalékával!
Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány
18223086-2-42

Debreczeny György

csak mentem mentem

gyémánt keménységű
kerámián lépkedek
vízlepergető hatású
kerámia bevonaton
az oltár felé
és nem árulom el az angyalok nevét
korábbi és későbbi
próféták mondják
éppen az utolsó napokat éljük

lovamat költöttem
piros almafához
tele van a szívem
lehullott lila akácfavirággal
várfalak alatt vártalak
egy botsáska megbotozta
a rovarmúzeum igazgatóját
körülvettek árnyalakok
és gazdag jelentésárnyalatok

éld velem át
a bazalttufát
a morzsalékos apró üreges bazaltot
e néhány keresett
és meg nem talált szó után
meglelem a hajdani várból
kivadult orgonaligetet
a kráterből nem láva löködött ki
hanem tufa forró víz és iszap

hát mondták is a proféták
úgy a korábbiak mint a későbbiek:
az utolsó napokat éljük éppen

DEBRECZENY GYÖRGY (1958) költő. Budapesten él, könyvtárosként dolgozik. Legutóbbi kötetei: *Három menetben, kollázs nélkül* (AJ Téka, 2020), *nincs semmi, Tandori úr* (AJ Téka, 2021).

de én nem
nem én
akkor sem árultam el az angyalok nevét
csak mentem előre a kerámián
a vízlepergető hatású kerámia bevonaton

csak mentem mentem az oltár felé

a megismerés forrását keresi

a levéltetű a megismerés forrását keresi
beveszi az esemény helyetti
tablettát de nem történik semmi
még sose láttam levéltetveket
párzani sem szűznemzésüket
ó a levéltetvek lenyűgöző élete
szenvadás harc bűn és halál
szorongás
és elmélkedés

a levéltetű a megismerés
a levéltetű a megismerés forrását
a szorongásban keresi
a szorongás forrását a megismerésben
sit venia verbo
legyen az érvelés vérbő
a levéltetű az érveket és a humort
nem önti szavakba
nem érdekli a humorális kórtan

a levéltetű a nedű forrását keresi
megbújik a lehetőségek függőnye mögött
a levéltetű ritkán ír levelet
a leveleket sajátos közösségbe vonja
a levéltetű nyugtalanul keresi
kutatja létezése tárgyát
művei mégsem pocsékolódnak el
a költészet nyugtalanul kutatja
keresi a szárnyas és a szárnyatlan

levéltetveket

csobbanás üres medencében

a képen jól kivehető
hogy nem műfogsor
tehát nem kivehető

eljött az idő
hogy elmenjen az idő

még mindig nem tudom
hogyan mossak kezét
a világűrben és a holdon

vannak akik szeretik
a gyűlöletet

mögöttem te lihegsz
mater dolorem finiens?

a közelséget mint hüvelygolyót
megkapod ha leszel megkapó

a rozsdás vashídon kel át
a hatalmas tökéletesség
és vas a ló

leolvastam a villanyórát
most pedig ünnepélyesen
felolvasom a villanyóraállást

két pont között
a leghosszabb út a legrövidebb

az elpárolgott folyadékba zuhanó dolog
az üres medencében hangot ad

Csendben, szemlélődve fényképezni

Az érzékeny önpusztító. Berekméri Zoltán 100

Mai Manó Ház, 2023

Száz esztendeje, hogy Berekméri Zoltán Kecskeméten megszületett. Az évforduló kiváló alkalmat adott a budapesti Mai Manó Ház munkatársainak, hogy az alkotó fényképeiből válogassanak. Berekméri szerencsére számos felvételt készített, ám hátrahagyott életműve sokáig egykori munkahelyén, a Petőfi Irodalmi Múzeum két szekrényében porosodott. Egészen mostanáig, amikor is Baki Péter, a Magyar Fotográfusok Háza – Mai Manó Ház ügyvezető igazgatója úgy gondolta: érdemes lenne leporolni őket, és feleleveníteni Berekméri csaknem teljesen elfeledett pályáját.

Az érzékeny önpusztító. Berekméri Zoltán 100 című kiállítás létrejötté éppen időszerű volt, hiszen a közönség több mint harmincnyolc éve nem láthatta alkotásait. Az 1985-ös Ernst Múzeum-beli bemutatkozás ugyan nagy közönség- és szakmai sikert hozott a számára, ám fokozatosan romló egészsége miatt Berekméri ezután már csak három évig élt. Élete utolsó időszaka depressziója miatt fájdalmasan telt a pomázi munkaterápiás intézetben.

Pedig pályája jól indult. Tizennégy éves korában kezdődött, amikor öccsétől (aki később Steve Berekméri néven vált fotóssá Ausztráliában) egy közepes formátumú kétlencsés, tükörreflexes masinát (Rolleicord) kapott. A képalkotás rabul ejtette, olyannyira, hogy középiskolájában, Békéscsabán a fotó szakosztály ifjúsági elnökévé választották. Már diákként számos tárlaton vett részt, képeit több helyütt is díjazták. Az 1941–42-es szegedi Országos Diák-fotókiállításon a Magyarország Diákfényképező Bajnoka címet nyerte el, de Budapesten, Debrecenben és Nagyváradon is jutalomban részesítették fotóiért. Az érettségi után nem tanult tovább, 1942-től a békéscsabai postahivatal tisztviselőjeként dolgozott. Itt ismerkedett meg Gellért Gézával, akiben nemcsak munkatársra és jóbarátra, hanem fotótársra is lelt. Képeikkel számos helyre pályáztak. A kezdeti nehézségek után hamarosan szakmai körökben is felfigyeltek felvételeire. Harminchárom évesen az 1956-ban megalakult Magyar Fotóművészek Szövetségének

TAKÁTS FÁBIÁN (1987) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán végzett művészettörténet szakon. Szakterülete a 20. század művészete.

egyik alapító tagja volt, alkotói tevékenyége kibontakoztatása előtt állt. Pályáját a korszak megbecsült fotóművészei, mint például Kálmán Kata, a magyar szociófotó kulcsfigurája is segítette. Az ő jóvoltából kerülhetett fel Budapestre, ahol 1958-tól két évtizeden át a Petőfi Irodalmi Múzeum műtárgyfényképészeként kereste kenyerét: reprodukciókat, enteriőrök garmadáját kellett lencsevégre kapnia. Visszatekintései szerint ekkor csúszott ki először a lába alól a talaj. Nemcsak szeretett városát, Békéscsabát, hanem családját (feleségét és kisfiát) is ott kellett hagynia, az alkohol lett a „társa”. Betegsége ellenére is azonban tudatosan építette saját alkotói világát, amíg csak tudta.

A fényképészet mesterségét autodidakta módon elsajátító Berekméri pályájának csúcsa az 1958 utáni időszakra esik. Híres magyar fotósokban nincs hiány, de ők mind a két világháború idején dolgoztak. Az ötvenes évekig nincs kiemelkedő alkotó, egészen Berekméri Zoltánig, aki sem a szocialista realista, sem a neovangárd vonalához nem sorolható. Egyéni stílusjegyekkel bíró fotóiról mondta Kincses Károly muzeológus, fotótörténész: „Kevés nálánál egységesebb és magasabb színvonalú művészi életművet tudhat magáénak az e századi magyar fotográfia. Csendes, szemlélődő, érzelmekben gazdag képei elszakadtak az őt meg nem értő kor aktualitásától, s egy időtlen, tér nélküli világ lenyomatait őrzik.” Berekméri Zoltán elvetette a szociografikus, dokumentarista, riport jellegűt. Csendéleteit, zsánerképeit, lírai tájképeit nagy műgonddal, egyéni látásmóddal komponálta meg, kiemelt szerepet tulajdonítva a fényeknek és árnyékoknak. Kortársaitól különbözve álló formátumú képekben gondolkodott, azzal a sajátos látásmóddal, amely a kezdetektől jellemezte. Stílusa nem változott, így az életmű darabjai egységes egészet alkotnak.

Hogy ez az életmű nem tűnt el, az az Ernst Múzeum-beli egyetlen tárlatának köszönhető, amelyre Berekméri elkészítette megőrzött negatívjainak nagyításait. Ezek maradtak fenn, és hogy ne merüljenek feledésbe, erre tesz kísérletet az *Érzékeny önpusztító*. A három helyiségben megrendezett tárlat kronologikusan vezet végig Berekméri Zoltán pályáján. Az első szekcióban a fotográfus harmincas évek végén készült felvételeit láthatjuk: játékbolt előtt sóvárgó gyermekeket, kedvesére váró pipázó urat. Majd az '50-es, '60-as, '70-es években keletkezett képek (*Hóhullásban* 1957, *Pihenő* (Egy tenyérnyi árnyék) 1957, *Csíkos csendélet* 1974) következnek. Hétköznapi momentumokat elkapó fotográfiák: drótkerítés mögött masírozó libák (*Parádé* 1954), hóban lépdelő férfialak házsorok között (*Hangyasors* 1970). Erős kontrasztú, minden szépélgés nélküli képek tökéletes kompozícióval. Az *Érzékeny önpusztító* harmadik tere ad helyet Berekméri 1984 és 1988 között készített, legváltozatosabb fotográfiáinak. A korábban is tárgyilagos hangvételű képeket szürkébbek, borongósabbak váltják fel (*Szürke hangulat* 1984, *Kirakatrendezés* 1988, *Árnyékom lesz, de autóm nem* 1988). A *Poros üvegek* (1986) címűn egymásra helyezett, sűrű sorokban fekszenek az üres palackok, az *Eső zúdulon* (1987) egy gépkocsi esőcseppek áztatta visszapillantó tükrét látjuk. Egy fiatal nő copfja hátulról (*Cím nélkül* 1987), egy másikon árvíz áztatta terület képe sejlik fel (*Árvíz* 1988).

Berekméri Zoltán élete során sok ezer fényképet készített, amelyekből sikerült úgy válogatni, hogy az életmű egészére rálátásunk lesz. A letisztult szerkezetű, fekete-fehér alkotások mentén meglevenedik a tudatos alkotó személye is, aki nem kísérletezett, csak szemlélődött érzékenyen. Tisztelettel, alázattal a fotográfia iránt, amely a felszínen tartotta.

Ébredők, fajvédők, nyilasok és a „néplélek”

Utólag lehetetlen felmérni, hogy a két világháború között a radikális vagy mérsékelt antiszemita programmal fellépő több tucat parlamenti és parlamenten kívül párt milyen népszerű volt a korabeli Magyarországon, a jelszavaik mennyire keltettek visszhangot a társadalom különböző csoportjaiban. Tény ugyanakkor, hogy a helyi és országos politikusok többsége állandóan napirenden tartotta a „zsidókérdést”, nyilvánvalóan azért, mert választóik, illetve a megnyerni kívánt tömegek fogékonyak voltak a demagógiára, és a kérdéseikre azt a választ adták, amit hallani akartak. A kisebbségben levő és a választási győzelemre az adott politikai viszonyok között esélytelen baloldali és liberális pártokon kívül a kormánypárt és jobboldali ellenzéke egyaránt bűnbaknak tekintette a zsidóságot, és ez a felfogás találkozott a tömegek, elsősorban a parasztság hagyományos előítéleteivel. Mivel 1945-ig nem végeztek közvélemény-kutatásokat, csak a korabeli sajtó, illetve visszaemlékezések alapján állíthatjuk, hogy az első világháború alatt, 1917-től kezdődően erősödött fel a zsidók iránti, addig lappangó gyűlölet az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban.

1918 nyarán a szociális motívumokkal alátámasztott vallási antiszemitizmus hatotta át a jobboldali sajtót Magyarországon, amely erőteljes bűnbakképzéssel párosult. Amikor a háborús vereség közeledett, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a zsidóságnak kell a felelősséget vállalnia a történelmi Magyarország katasztrófájáért. Ez a követelés kapott hangot az *Alkotmány* című tekintélyes budapesti napilap május 26-ai, majd június 16-ai számában. Itt jelent meg „Pro Juventute Catholica”, majd „Kultúra és terror” címmel Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és népszerű hitszónok két cikke, melyben a háborús áldozatok „jövátételeként” a keresztény fiatalok továbbtanulását, ennek előfeltételeként pedig a zsidók számának korlátozását sürgette az egyetemeken. A kibontakozó polémiaiban a *Népszava* „A mocskos szájú püspök” című cikkében torkollta le Prohászkaét. Válaszul az *Alkotmány* június 22-ei számában megjelent a „Felvetett zsidókérdés” című cikk, mely az antiszemitizmust már egyértelműen összekötötte

PELLE JÁNOS (1950) író, történész.

a „bomlasztó munkásmozgalom” elleni támadással is. „A zsidókérdést, melyet se vallási szempontból vesszük, hanem a közerkölcsiség, a közszellem, a keresztény kultúra, a népijólét nagy kérdésének tartjuk, főleg Magyarországon, hol a zsidó szellem óriási tényverése a szociális és erkölcsi alapok megromlását okozza és állandóan ezt pusztítja... És ezért fog napirenden maradni a zsidókérdés, nem mint vallási kérdés, hanem mint fajunk és nemzetünk jövőjének kérdése.”

A Katolikus Néppárthoz közel álló *Alkotmány* kirohanásai a zsidóság és a „zsidó és kozmopolita szociáldemokrácia” ellen irányultak, s mintegy megelőlegezték azt a közéleti teret, melybe a magyar zsidóság az 1918–19-es forradalmak alatt kényszerült: kizárólag a liberális és baloldali pártoknál kereshetett szövetségeseiket, a politikai tájékozódás más, addig bevált útjai bezárultak előle.

De az első világháború frontjainak összeomlása idején a politikai támadásoknál egyelőre veszedelmesebbeknek tűntek azok a spontán támadások, melyeket a hazatérő, elkeseredett katonák intéztek a magyar zsidók élete és vagyona ellen. Igaz, ezek sem nélkülözték teljesen a politikai háttérrel: az 1918 szeptemberében a vonatokon és a pályaudvarokon a leszerelő katonáknak osztogatott, pogromra felhívó röplap szerzői és kiadói minden valószínűség szerint az *Új Nemzedék* című hetilap körül tömörülő radikális antiszemita közlők közül kerültek ki.¹ A bűnbakképzésen alapuló zsidóellenes propaganda hatékonyan szította a leszerelt katonák spontán elkeseredését. A zűrzavaros viszonyokat kihasználva a frontokról fegyveresen hazatérő katonák számos rablást és gyilkosságot követtek el. Az áldozatok pontos számát még ma sem tudjuk, de azt igen, hogy a jegyzők és más „nadrágos emberek” mellett sok zsidó kereskedő, sőt rabbi is volt közöttük, vagyis a forradalmi időszakban felszínre tört a „népi antiszemitizmus”. November elejétől kisebb pogromokra is sor került, elsősorban a távoli vidékeken, ahol a gazdasági motivációjú ellentétekhez nemzetiségi konfliktusok is társultak.

A 2010-es évek elején a Konfliktuskutató Intézet a zsidóellenes erőszak 22 esetét gyűjtötte össze az első világháború és az őszirózsás forradalom idején. Az esetek hiányos felsorolásából kiemelkedik az akkor Pest megyéhez tartozó Kiskunfélegyháza. Itt 1918. február 24-e és 26-a között „éhséglázadás, zsidóellenes erőszak és fosztogatás”, október 31-én és november elsején „kétnapos zsidóellenes zavargás”, 1919. február 18-án pedig „fegyveres harc és antiszemita pogrom” fordult elő.²

„Állandó rovat lett az *Egyenlőségben* és a *Zsidó Szemlében* a szomorú beszámoló a falvak zsidó lakói elleni, fosztogatással párosult támadásokról. Sok volt a halálos áldozat és számos helyen az életben maradt zsidókat elkergették. Előfordult, hogy a rend helyreállítására kiküldött katonák is részt vettek a fosztogatásban. Amikor a zsidó szervek a károsultak listáját felterjesztették a belügyminisztériumhoz, számuk 6206-ra rúgott, a kárösszeg pedig elérte az 1 milliárd koronát” – írja a zsidó önvédelmi egységek megszerveződéséről Róbert Péter.³ A pogromhírek hatására cionista küldöttség kereste fel a Károlyi Mihály vezetésével megalakult forradalmi Nemzeti Tanácsot. Beregi Árminnal az élen

Friedrich István államtitkárhoz fordultak, majd az engedélyét megszerezve megalakultak az Önkéntes Karhatalmi Századok. Ezeket a korabeli sajtó „zsidó önvédelmi gárdaként” emlegette, holott a másfélezres alakuló létszám egy része keresztényekből állt.

A zsidó önvédelemre reagálva szinte azon nyomban létrejöttek a radikális nacionalizmus és antiszemitizmus új politikai szervezetei. 1918. november 30-án a budapesti egyetemen, a Gólyavárban mintegy ezer tényleges tiszt és altiszt megalakította a Magyar Országos Véderő Egyletet. Tömegbefolyását tekintve a MOVE-nél jelentősebb volt az ÉME, melynek első akciója egy a hatóságok által betiltott tüntetés volt. Ezt 1919. január 26-ára szerveztek a Vigadóban tervezett cionista nagygyűlés elleni tiltakozásul. A Károlyi-kormány előbb a radikális politikai antiszemitizmus eszközeit próbálgató és a polgári demokratikus rendszerrel szembeszálló MOVE-t és az Ébredő Magyarok Egyesületét tiltotta be, majd 1919. március elsejével a cionista karhatalmi alakulatot is feloszlatta. Nemsokára a bázisát veszített és az első világháború győztes hatalmai által cserbenhagyott „öszirózsás” kormány átadta a hatalmat a „forradalmi baloldálnak”, a szociáldemokratáknak és a kommunistáknak, és kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Az összezavarodott magyar közvélemény jelentékeny része ekkor már „zsidónak és nemzetietlennek” tartotta mindkét forradalmi rendszert, pontosan úgy, ahogy a korabeli németek jó része a Weimari Köztársaságot.

A nacionalista és antiszemita meggyőződésű s később jelentős politikai szerepet játszó csapattisztek hamarosan konspirálni kezdtek az újonnan kikiáltott köztársaság ellen. Mozgalmuk jellege feltűnően hasonlított a Németországban ekkoriban megszerveződő, leszerelt katonákból verbuválódó nacionalista szabadcsapatokéhoz és terrorista szervezetekéhez. Nem véletlen, hogy 1921-ben a MOVE elnökének, Gömbös Gyula budafoki házában leltek menedéket a compiegne-i fegyverszünetet aláíró Matthias Erzberger gyilkosai, majd később a szervezet vezetői rejtegették a Walter Rathenau zsidó származású német külügyminiszter életére törő katonatiszteket is. A radikális nacionalisták kezdettől fogva vonzódtak a német szélsőjobboldal, már a korai náci párt iránt is. Az ÉME vezetői 1924 decemberében táviratban köszöntötték Hitlert a börtönből való kiszabadulása alkalmából. Az ébredők országos kongresszusán részt vett Kurt Lüdecke, az NSDAP küldötte is, és többször tárgyalt a fajvédő párt vezetőjével, Gömbös Gyulával.

Egyértelművé vált a „régí elit” szembefordulása a hatalommal a március 21-én kiáltott Tanácsköztársaság alatt, melynek vezetői között túlnyomó többségben voltak a zsidó származású, addig többé-kevésbé ismeretlen baloldali politikusok. „A népbiztosok többsége nem ismert személy, nevük idegen hangzású, aránylag fiatalok, élettapasztalat nélküli pártemberek. Fényképük után ítélve kétkezi munkások nem lehettek, tápláltsági állapotuk nem a nyomortanyákon tengődőké. Nem a munkásság soraiból kerültek ki a közügyek intézésére. [...] A sok letartóztatás nem a tetterő megnyilatkozása. Nagyon meglepő,

hogy az eddig politikailag háttérben meghúzódó zsidóság egyszerre porondra lép. [...] Közismert mély vallásosságukkal összeegyztethetetlenül fő támaszai egy istentagadó világnézetnek, aminek taszító hatását csak az érezheti meg, aki az akkori vallásellenes beállítottságot látta. [...] Még szembetűnőbbé vált a vallásellenesség azáltal, hogy a keresztény papságot és mindennemű egyházi megnyilvánulást figyeltek, ugyanekkor a zsinagógák szombaton megteltek háborítatlanul” – olvasható egy, a korszakot felidéző, de torzítóan megjelenítő visszaemlékezésben.⁴ Figyelemreméltó, hogy a Tanácsköztársaság 133 napja alatt a kommunista vezetők maguk is tisztában voltak a heves zsidóellenes indulatokkal. Ezt 1919 júniusában, a Tanácsok Országos Gyűlésén Kun Béla is elismerte, de a tanácskormány azon kívül, hogy a keresztény egyházakhoz hasonlóan bánt a zsidó felekezetekkel, a cionista szervezeteket pedig betiltotta, mást nem tett.

A magyar társadalom, különösen a vidékiek, a parasztság szinte egyöntetűen elutasította a Károlyi-kormányt, majd a tömeges terrort alkalmazó, „internacionalista” Tanácsköztársaságot. Ehhez a hagyományos antijudaizmussal is összefüggő bűnbaképzés is társult. A közvélemény a történelmi Magyarország feldarabolásáért, a jelentős magyar etnikumú tömbök elcsatolásáért, a súlyos traumával összefüggő gazdasági nehézségekért és a hihetetlen méretű inflációért a zsidóságot okolta. A felfoghatatlanul súlyos csapásokért a zsidóság bomlasztó tevékenységét tette felelőssé, és ezt a leghatékonyabban az ÉME fejezte ki. Az ébredők a radikális antiszemitizmus motorját alkották, s a harmincas és negyvenes évek nyilaskeresztes mozgalma bizonyos értelmében az ő „destruktív dinamizmusukat” folytatta és „teljesítette ki”. Az ÉME 1919 augusztusában és szeptemberében, közvetlenül a Kommün bukása után olyan drasztikus vizuális üzeneteket fogalmazott meg, amire a magyar közéletben addig nem volt példa. „Politikai kommunikációs tevékenységük szembetűnő vonása az agresszív, gyakran ismétlődő köztéri plakátozásban öltött testet. Az ébredők gyakran árasztották el mozgósító, zsidóellenes szimbolikájú, illetve szövegezésű falragaszokkal az utcákat, amelyeken a zsidók visszaszorítását, antiszemita sztereotípiákat fogalmaztak meg, ilyen célból akartak mozgósítani rendezvényeik, illetve helyi és országos közéleti események (évfordulók, választások stb.) alkalmával.”⁵ Elég, ha itt megemlítjük az úgynevezett „Szamuely-plakátot”, melyen egy falusi feszület két oldalán felakasztott polgári és parasztruhás keresztények voltak láthatók, mellettük pedig egy kárörvendő zsidó. A plakát felirata: „Keresztények! Gyertek az Ébredő Magyarokhoz! Feladatunkat röviden és tökéletesen fogjuk elvégezni!” Az ÉME más plakátjai is egyértelműen pogromra, népitéletre uszítottak. A zsidóság szélsőségesen negatív sztereotípiáját jelenítették meg, de a torzképek egyértelműen a kommünhöz, a „Lenin-fiúk” megtorlásaihoz kötődtek, a riasztó „faji vonásokat” csak a politikai mondanivalóval együtt hangsúlyozták. A Kun Béla, Szamuely Tibor, Korvin Ottó és a többi zsidó származású kommunista iránt érzett gyűlölet forrása azonban az idő múlásával kiapadt, a vörösök gyilkosságait pedig elhomályosították a fehérek rémtettei.

De 1919 őszén, Horthy Miklós Nemzeti Hadseregének Budapestre való bevonulása után az ébredők népszerűsége még töretlen volt. Az ÉME 1919. november 30-án felzaklatott, gyűlölettel teli légkörben tartotta meg tanácskozását a Vigadóban. Harminchat vidéki tagszervezet küldte el a képviselőit, s az épületből kiszorult tömegnek szabadtéri nagygyűlést is tartottak. Az elfogadott program lényege a „zsidókérdés megoldására” irányult. Ezt az ébredők lapjai, az *Ébredő Magyarország*, majd a *Hazánk*, szüntelenül ébren tartották, s az újonnan megszerveződő keresztény-nemzeti sajtó, a Bangha Béla jezsuita páter szervezésében létrejött Központi Sajtóvállalat lapjai – a *Nemzeti Újság*, a *Szózat*, az *Új Nemzedék*, a *Népakarat* – folyamatosan visszhangozták.

A 1920 márciusában kormányzóvá választott Horthy Miklós csak bizonyos mértékig volt hajlandó akceptálni az antiszemita diákszervezetek körül megszerveződő lumpen elemek meg a terrorakciókra és rablásokra kapható katonák politikai igényeit. A rendszer teljesítette az ébredők első, még 1919 szeptemberében megfogalmazott követelését, és a Nemzetgyűlés elfogadta a numerus clausust. Az 1920. évi XXV. tc., melyet Prohászka Ottokár püspök nagyhatású beszéde után iktattak törvénybe, korlátozta, az összlétszám hat százalékában szabta meg a zsidó vallású hallgatók felvételét az egyetemekre.

A politikusok tehát elismerték a „szociális antiszemitizmus” jogosságát az értelmiségi pályákon, és hosszabb távon az értelmiségi elit cseréjét ígérték. Ennek a társadalmi igénynek bizonyos mértékig volt racionális alapja, hiszen a zsidók valóban „túl voltak reprezentálva” az értelmiségi pályákon, ahogy ezt a *Huszádik Század* című folyóirat 1917-es körkérdésére válaszolók, többek között maga Jászi Oszkár is elismerte. De ahhoz sem fért kétség, hogy a zsidó vallású hallgatók korlátozásától nem lesz több magas szinten képzett, gazdaságilag önálló-sulni képes keresztény orvos, jogász vagy mérnök, viszont a törvény végrehajtása folyamatosan mérgezte a közéletet. Az első 20. századi európai zsidótörvénynek nevezhető 1920. évi XXV. törvénynek messzemenő következményei voltak: antiszemita pályára állította az egyetemeket és a velük szoros kapcsolatban álló értelmiségi érdekvédelmi szervezeteket. Magyarországon 1919 őszén és 1920-ban ment végbe az a hosszú távon katasztrofális átalakulás az egyetemeken, mely kilengéseket és a később is rendszeresen előforduló rendzavarásokat és kényszerűzeteket idézett elő. Ugyanakkor az is tény, hogy a numerus clausus mögött komoly tömegigény húzódott meg. Az egyetemisták jelentős tömegek zsidóellenes érzéseit fejezték ki, hiszen önmagában a konkurenciától való félelem nem indokolta az egyetemeken a zsidóveréseket, az állandóan ismétlődő „kraválokat”.

A húszas évek elején a „keresztény-nemzeti kurzus” avantgárdját alkotó ébredők a fajvédőkkel együtt harcoltak a zsidó kézben levő sajtó, elsősorban az *Est*-lapok és a szociáldemokrata *Népszava* ellen, de nem sikerült felszámolniuk őket: a demokratikusnak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető Horthy-rendszer ugyanis jól felfogott érdekében ragaszkodott a sajtószabadság fenntartásához.

A rendszer stabilitásának megőrzését szolgálta az 1922-ben bevezetett és 1939-ig érvényben levő „vegyes” választási rendszer, melynek keretében vidéken nyílt, Budapesten és a nagyobb városokban pedig titkos szavazást rendeztek, és a legszegényebbek jelentős részét kizárták a választásból. A korabeli Európában példátlanul antidemokratikus, gyakran manipulációval és erőszakkal eltorzított választások jelentettek csak garanciát az ellen, hogy a radikális antiszemita demagógiát űző jelöltek szerezzenek mandátumot, és olyan erők kerüljenek be a parlamentbe, melyek Bethlen István mérsékelt antiszemita Egységes Pártjának hatalmát fenyegetik. „A konszolidáció törekvéségét a már említett nyílt választáshoz való visszatérés is bizonyítja, ami paradox módon nem a demokrácia, hanem a szélsőségek elleni intézkedés volt. A választási terror mellett más területen is rendszeres beavatkozások voltak szükségesek: a rendőrség rendszeresen fellépett az antiszemita egyetemistákkal szemben, már 1920 márciusában is előfordult, hogy a randalírozókat karhatalom fékezte meg. Több volt különítményes és ÉME-tag ellen eljárás indult, a szervezet működését ideiglenesen több alkalommal fel is függesztették, és miniszteri biztost neveztek ki az ellenőrzés lebonyolítására.”⁶

Horthy, bár 1922-ig igénybe vette az ÉME és a többi radikális antiszemita társadalmi szervezet támogatását, végső soron egy konzervatív jobboldali rendszer megalapozására törekedett. Az ébredők, akik még a húszas évek közepén is a zsidók ellen elkövetett merénylettekkel igyekeztek fokozni a belső feszültséget, beleütköztek a konszolidációs törekvésekbe. Meg kellett fékezni az inflációt, nyugati kölcsönöket kellett szerezni, új iparágakat kellett kiépíteni, a termékeiknek pedig piacokra volt szükségük. Horthy Miklós reálistan gondolkozó miniszterelnöke, a kiváló taktikus Bethlen István e célok megvalósításához nem nélkülözhetette a magyar zsidóság támogatását. Minthogy azonban a rendszer nem fordulhatott szembe saját alapjaival, a megszüntetve való megőrzés megoldásához folyamodott: egy sajátos, „múltra orientált” antiszemitizmust kanonizált, ugyanakkor nem zárkózott el a zsidók integrációs törekvései elől. Az 1919 és 1922 közötti dinamikus antiszemitizmust így a két világháború közötti békeperiódus külső és belső erőviszonyai statikussá alakították, mert a magyar gazdaságnak és társadalomnak egyaránt érdeke volt a különítményesek és az ébredők garázdálkodásának a megfékezése. Szervezeteik, elsősorban a MOVE és a Turul azonban fontos pozíciókat őriztek meg. A diákszövetségben tevékenykedő antiszemiták például a két világháború között bármikor képesek voltak mozgósítani az egyetemi ifjúságot: ez történt például a numerus clausus módosítása elleni, 1927. őszi tiltakozás során, mely zavargásokban, a zsidó diákok inzultálásában fejeződött ki.⁷ A diákok radikalizmusa a két világháború között állandóan fenyegette a Horthy-rendszer stabilitását, követelték a „numerus nullust”, és támogatta Gömbös Gyulát, majd Imrédy Bélát. 1919 és 1922 között a gyűléseket, tüntetéseket, sőt, terrorakciókat is szervező ébredők, az egyetemi hallgatók szervezeteivel együtt szüntelenül élezték az amúgy is meglévő feszültséget a zsidókérdés körül, újabb és újabb követeléseket támasztottak, állandóan

„emelték a tétet”. Az antiszemita mozgalom dinamikáját tükrözte az 1920 szeptemberében a Tattersaalban tartott tízezres tömeggyűlés, melyen ismertették huszonöt pontos programjukat. Ez a nyilatkozat megelőlegezve Magyarország teljes „zsidótlantítását” tartalmazta mind kulturális, mind gazdasági téren.⁸ Az ébredők, majd a fajvédők antiszemita bűnbakképzését a trianoni béke revíziójának széles körben népszerű, az egész korabeli társadalmat átható irredenta vágya táplálta, ami valóságos „magyar vallássá” vált. A „nemzeti radikalizmus” erősítette a lappangó, súlyos társadalmi feszültséget, mely a különböző csoportokat és rétegeket szembeállította egy súlyos modernizációs deficitet felhalmozó országban.

A húszas években a magyar jobboldali közvéleményt elsősorban a trianoni béke felülvizsgálatának szükségessége és a földkérdés foglalkoztatta – persze, ezeknek is volt antiszemita olvasatuk. Joggal fel lehet tenni a kérdést: miért épp a zsidókat tette felelőssé a politika s hatására a közvélemény jelentős része a nemzeti tudatot ért sérelemért és a riasztó társadalmi egyenlőtlenségekért? Mi köze volt a magyar zsidóságnak Trianonhoz és a Magyarországra kényszerített igazságtalan békét garantáló Népszövetséghez? A bűnbakképzés lelki mechanizmusa Hermann Imre analitikust is foglalkoztatta, és 1943-ban ezt írta róla: „Bosszúság, felfortyanás és agresszió sajátos kiváltójaként szerepel az igazság ideálja és azok az intézmények, amelyek fenntartását garantálják. Ez talán különösen hangzik, de a behatóbb vizsgálat több olyan körülményre akad, amelyek az igazságossággal kapcsolatban agressziókiváltás értelmében hatnak. Igazságos döntés magában véve sem könnyű, de ezenkívül az igazságosság ideálja könnyen kap szubjektív színezetet. Ez az oka annak, hogy a határozatok, amelyeket talán pártatlanul hoztak, azt, akit ez a határozat személyében kedvezőtlenül érint, megbántják. Ott is igazságot követelnek, ahol ez a követelés értelmetlen mint emberi sorsok megítélésében vagy akár népek sorsát illetően, pl. önmaga által felidézett ellenségeskedés után, amelyet »igazságtalan« békekötés zár le. Ha nem állna fenn az igazságosság ideálja, úgy e hibás értelmezések sem merülhetnének fel. Emellett az igazság ideáljának »megsértése« nemcsak személyes, szubjektív okból vált ki agressziót. A harmonikus világkép megsértését látják benne. [...] A megkövetelt világkép megsértése lecsökkenti az egyes egyén biztonságérzését: a sértés megszemélyesítése egy gonosz, bántó lény létezését posztulálja. A paranoid beállítódás fokozza a sérülékenységet és utat nyit a megszemélyesítés felé.”⁹

Nem véletlen, hogy a joggal igazságtalannak érzett trianoni béke revíziójára készülők, a nemzetközi szerződések által súlyosan korlátozott magyar hadsereg tiszti és altiszti karában az antiszemitizmus mély gyökeret vert. „Fontos motíváció volt a történelmi traumák okozta ellenségkép keresése, a gyűlölködés is, amit jellemez, hogy a hadsereg törvényes alap nélkül zsidótlantította sorait. Zsidókat nem soroztak be, és a zsidó vallású tiszteket néhány kivétellel elbocsátották, valamint már ekkor tervbe vették tiszta zsidó egységek felállítását. Teleki a nemzetgyűlésben is előterjesztette, hogy a ’megbízhatatlanokat’ munkaszolgálatos

zászlóaljakra kívánja szervezni, Sréter István ezredes, székesfehérvári körletparancsnok (későbbi honvédelmi miniszter) pedig egy 1920. januári iratban kifejezetten utalt arra, hogy 'az ország jelenleg élet-halál harcát folytatja a zsidósággal'. Ennek jegyében külön parancsban tiltotta meg a tisztikarnak a zsidókkal való társadalmi érintkezést."¹⁰

Bár a Horthy-rendszer kezdeti, dinamikus antiszemitizmusa a húszas évek második felében háttérbe szorult, mozdulatlanná merevedett, de nem szűnt meg, beépült a rendszer alapjaiba. Figyelemre méltó, hogy miközben Budapesten az ÉME visszaszorításával az élet visszatért a „rendes medrébe”, addig egyes vidéki városokban már a „bethleni konszolidáció” alatt sem éledt ujja a dualizmus korszakában kialakult, alapjában véve békés magyar–zsidó együttélés. Kirívóan súlyos, az ellenforradalmi időszakban bevezetett diszkrimináció konzerválódott a Pest megyei Cegléden. Itt a szélsőséges antiszemita Verhovay Gyula volt előbb a Függetlenségi Párt, majd az Országos Antiszemita Párt képviselője, és 1878 és 1887 között maradandó hatást gyakorolt a város közéletére. Végső István így írja le a húszas évek elején az ÉME és az Ostenburg-különítmény ceglédi működését: „Utóbbi utcát söpörtetett minden összeszedett ceglédi zsidóval. Sőt, több zsidót fogva tartott, és annak fejében engedte el őket, ha lemondanak iparjogosultságokról, trafikengedélyükről vagy tisztviselői állásukról. Az ÉME zsidók ablakait verte be, egyes beszámolók szerint nem volt olyan érintett ház, amelynek az üvegeit ne kellett volna ebben az időben cserélni. Sőt, még házi készítésű bombákat is bedobtak két-három alkalommal.”¹¹ Dr. Sárkány Gyula ceglédi polgármester a helyi pártok képviselőivel együtt nyíltan „fajvédő” alapra helyezkedett, és a képviselőtestület a „bürokratikus antiszemitizmust” alkalmazta, és számos megkülönböztető intézkedéssel sújtotta a helyi zsidókat. Így haszonhajtó iparigazolványt zsidó nem kaphatott, a városi középületeknek nem volt zsidó bérlője, a képviselő-testületnek nem volt zsidó tagja. A városban tilos volt zsidó vonatkozású újságok árusítása, a városi uszodát a zsidók csak hétfőnként látogathatták, volt idő (1921. február), amikor zsidó előfizetőknek nem kapcsolták az interurbán telefonhívásokat stb.

A politikai elit meghatározó csoportjaiban küldetéssé vált a belső felforgatás, a zsidóság, a baloldali mozgalmak, a liberálisok és a szabadkőművesek elleni harc a „nemzeti öncélúság” jegyében. Ez a felfogás jellemezte az ÉME, a MOVE, a Vitézi Rend, az Etelközi Szövetség, a Kettőskereszt Vérszövetség és számos más, a Társadalmi Egyesületek Szövetségében tömörült szervezet tagságának világképét, s később az antiszemitizmust új, „faji” tartalommal korszerűsítő nyilasok szellemiségét is.

Bár a fajvédők a rituális gyilkosság vádját nyíltan nem vállalták, az antiszemita sajtó folyamatosan célozgatott rá, publicisztikáival folyamatosan utalt Tiszaeszlárra. Jellemző, hogy egy polémia során, amikor a liberális sajtó bírálta Prohászka Ottokárt, a „sakterkést” is emlegették. „1924. október végén a jobb- és szélsőjobboldali keresztény politikai szervezetek nagy szimpátiatüntetést tartottak Prohászka mellett, mert az *Esti Kurír* hasábjain megjelent egy, a püspökkel

szemben kritikus hangvételű publicisztika. Az ÉME teljes erőbedobással képviseltette magát a rendezvényen, továbbá olyan szónoklat is elhangzott, mely Prohászka kapcsán „ébredő katolicizmusról” beszélt (Krüger Aladár), Lendvai István pedig talán a korábbiaknál is radikálisabban szónokolt például arról, hogy a ‘sakterkés’ akarta szétszaggatni a püspök papi ruháját, és ez a ‘sakterkés’ – úgy gondolta – minden keresztényt leölné. ‘Ma ott tartunk, hogy keresztény szövetségesek védelme alatt minden piszkos tintazsidó nekimehet Prohászka püspöknek’ – jelentette ki, elkötelezve magát, hogy a ‘hatezer éves sátáni fajjal’ fel fogják venni a küzdelmet, hasonló szellemben üzent a parlamentnek, Prohászka pedig ‘az apostolok utódját, a bátor, harcos magyart, az ébredő eszme küzdőjét’ köszöntötte mély hódolattal.”¹²

1925. október harmadika és hatodika között tartották Budapesten – Eckhardt Tibor és Gömbös Gyula szervezésében – az „első” Nemzetközi Antiszemita Kongresszust – amely tulajdonképpen a negyedik volt, az 1882-es (Drezda/Szászország/Német Birodalom), az 1883-as (Chemnitz/Szászország) és az 1886-os (Bukarest) után. A kongresszusra az antiszemita internacionálé jegyében meghívták Németországból a veterán antiszemita Theodor Fritsch-et (1852–1933), a több tucat kiadásban közkézen forgó *Handbuch der Judenfrage* kézikönyv szerzőjét, akinek eszméi a nürnbergi törvényeknek is alapul szolgáltak, valamint a román szélsőjobb (egyébként közismerten „magyarfaló”) atyját, Alexandru Constantin Cuza (1857–1947) professzort is.¹³ A kongresszusnak azonban nem volt olyan visszhangja, mint az 1882-es drezdaiak, ahol Istóczy Győző a Solymosi Eszterről készült nagyméretű rajz előtt mondott beszédet, és Tiszaeszlár neve világszerte ismertté vált. Mivel Magyarország épp kilábaló félben volt a válságból, még a hazai közvéleményt sem érdekelte, csak a szélsőjobb oldali sajtó írt róla. Gömbös Gyula a kudarcból azt a következtetést vont le, hogy pártjának, Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártnak a kormánypárt jobboldali ellenzékeként kell politizálnia, és a középosztály szemében akkor még primitívnek tűnő vérvádas uszítás, továbbá az ÉME harsány „zsidózása”, erőszakos tüntetései fölött eljárt az idő. Ettől kezdve Gömbös és a MNFP-hez közelálló politikusok és publicisták (Zsilinszky Endre, Lendvai István, Milotay István, Oláh György és mások) a „magyar fajt”, mindenekelőtt a parasztságot veszélyeztető társadalmi problémákra, a kilátástalan nyomorra, a tudatlanságra, a földéhségre helyezték a hangsúlyt.¹⁴ A feudálkapitalizmust és a nagybirtokrendszert ostromozó kritikájuk ugyanakkor a Bethlen István miniszterelnök és az arisztokrácia támaszának tekintett zsidó nagytőke ellen irányult, amit kedvezően fogadott az értelmiség és a diákság, a formálódó „új reformnemzedék”. Viszont a paraszti tömegekre a programjuk nem hatott, az számukra túl „elvont” volt. Gömbös Gyula mindebből levonta a következtetést, és feloszlatta pártját. És bár antiszemita világnézete nem változott, 1928-ban visszalépett a kormánypártba.

Tény, hogy a húszas évek második felére az antiszemitizmus elvesztette az egész társadalmat nyugtalanító erejét Magyarországon. A gazdaság távol tartotta magát a zsidóellenes radikalizmustól, organikusan fejlődött, bár a társadalomnak

már szembe kellett néznie a földreform követelésével, majd a gazdasági válság idején nyilvánvalóvá váló, széles körű elégedetlenséggel.

A bethleni konszolidáció csak lefojtotta, de nem törölte ki a nép emlékezetéből a vérvádas ügyet. „A babonákat és az előítéleteket érthető módon leginkább falvakban és a kis településeken táplálták, és kevésbé a nagyvárosokban. Mivel a vidéki lakosság döntő súlyát legtovább Kelet-Európában és Közép-Európa egy részén őrizte meg, érthető, hogy az antiszemitizmus ősi, babonás, vérvádas típusa is Európa eme felén tartott ki a legtovább. A zsidókat ért vádak, a förtelmes bűneikről terjengő történetek úgy hasonlítottak egymásra, mint egyik tojás a másikra. Az ilyesfajta rémmesék még Magyarországon is megérték a 20. századot.”¹⁵ A nyilas Marschalkó Lajosnak, aki 1943-ban uszító könyvet írt Solymosi Eszter „lesakterolásáról”, igaza volt, amikor a *Függetlenség* 1944. április 15-ei számában ezt nyilatkozta: „Bár az igazság Solymosi Eszter haláláról sokáig rejtve volt, „nagyon lent, [...] nagyon nagy népmélységekben” tovább élt róla valami „homályos tudat”. Kékesi Zoltán ehhez hozzáfűzi: „Az elődöknek a nemzeti könyvtárban megszólaló hangja, a peranyagok antiszemita olvasata és az utódok transzgenerációs emlékei mellett ez a népi tudás őrizte meg a múlt igazságát. Ez a »népmélységekben« tovább élő tudás volt az, amely Marschalkó szerint Erdélyi versében megszólalt.”¹⁶

Más források viszont arról tanúskodnak, hogy a híres vérvádra fél évszázad multán is emlékezett az „egyszerű nép”, hiszen Ortutay Gyula néprajzkutató 1933-ban két változatban is lejegyezte a tiszaezlári rituális gyilkosság közszájon forgó, verses történetét. Oláh György *Három millió koldus* című könyvében megörökítette, hogy 1928-ban egy Cegléd környéki tanyán annyira elevenen élt az 1889 januárjában meghalt Habsburg Rudolf trónörökös emléke, hogy a parasztok azt remélték, visszatér, és földet oszt. Hogyan merült volna feledésbe a hét évvel Rudolf halála előtt eltűnt Solymosi Eszter, akinek „ügyét” vagy két évtizedig heves politikai agitáció népszerűsítette?

1933-ban jelentek meg először a tiszaezlári ügy 1915-ben meghalt vizsgálóbírójának az emlékiratai. Bary József *A tiszaezlári bünper* címmel 1933-ban Budapesten megjelent, majd 1944 májusában újra kiadott könyve ugyan sok újdonságot nem tartalmazott, mégis az volt az üzenete, hogy „az igazság kiderítését külső erők akadályozták meg”. Bary „az ügy perpatvart idéző zavarosságát” és a társadalmi béke érdekében a per lezárását sürgető kormányzati nyomást dokumentálta, igazolva saját antiszemita előítéleteit és a vád megalapozottságát. Hitelt adott a vérvádnak, a felmentésért „zsidó összeesküvést” tette felelőssé, és legendának, hazugságnak minősítette az azt alátámasztó bizonyítékokat. „Egyúttal Eötvös Károly könyvét is próbálta hitelteleníteni: »A végtárgyaláson a hamis tanúkról és felbujtóikról éppúgy lehullt a lepel, mint a szélhámoskodó tudományról vagy mint a kínvallatások legendájának szerzőiről.« Ennél több azóta sem kell az újabb korok antiszemitáinak, hogy a »zsidó összeesküvést leleplező« Bary legyen koronatanújuk az általuk lezárni máig nem kívánt ügyben” – írja Paksza Rudolf.¹⁷

1937-ben, vagyis a *Solymosi Eszter vére* megjelenésének évében adták ki Erdei Ferenc *Futóhomok* című szociográfiáját, amiben kitért arra, hogy a Pest megyei, a magyar történelemben fontos szerepet játszó városban nem sokat változtak a viszonyok a különítményesek terrorja óta. „Cegléd antiszemita. Csak németországi méretek alkalmasak annak a szigornak a felmérésére, mellyel itt a zsidókat kezelik. Nem nagy számú a zsidóság (3%), de térfoglalása a kereskedelem és hitelvállalataiban, ügyvédek, orvosok soraiban jelentékeny. Nyílt utcán a legritkább eset, hogy nem zsidó zsidóval menjen végig. A városi képviselőtestületben állandó a kifakadás ellenük, s házak falain a legváltozatosabb zsidóellenes fölírások olvashatók nap nap után. Van nyilaskeresztes párt is, de az antiszemitizmus nem ezek által szított düh: általánosabb annál.”¹⁸

Vajon a Kossuth Lajos beszédéről elhíresült városban, az országos és helyi politikusok gerjesztették a „zsidók elleni dühöt”, vagy ők csak „kiszolgálták” a néphangulatot, és tőkét kovácsoltak belőle? Nézetem szerint kölcsönhatásról volt szó, melynek során a politikusok felerősítették választóik antiszemita előítéleteit, miután érzékelték viszolygásukat a zsidóságtól, mely a modernitás elutasításából is fakadt. Részt vettek abban a katasztrófális kimenetelű játszmában, melynek során a hatalom pozíciói megingathatatlanná, a gazdasági téren sikeres, nagy összegű adót fizető zsidók pedig zsarolhatóvá váltak. A dualizmus idején az erősen korlátozott választójog, a nemzetiségi problémák és a liberális közjogi rendszer lehetővé tette a politikai manipulációkat. Ezért az antiszemitizmus nem intézményesülhetett az országos politikában, és Istóczy, Verhovay és társaik kiszorultak a parlamentből. Viszont a társadalmi feszültségek által gerjesztett forradalmi radikalizmus a harmincas években már „áttört”, legitímálta a szélsőjobboldali mozgalmakat és pártokat. Szálasi szép számú ceglédi követői csak folytatták a hagyományt.

Nagy-Britannia Budapestre akkreditált követe jól mérte fel a korabeli magyar társadalom „antiszemita fertőzöttségét”: „Magyarországon a zsidók iránti gyűlölet olyan pszichózis, melynek nincs racionális háttere. Ebből logikusan következik, hogy Magyarországon lelkesen üdvözölték Hitlernek a németországi zsidó befolyás visszaszorítása terén elért sikereit, amelyek hatására fellángoltak az antiszemita érzelmek.”¹⁹ A nácik, majd a nyilasok tudatosan élesztették fel a primitív, ősi előítéleteket és tudat félelmeket mozgósító zsidógyűlöletet. Julius Streicher hetilapja, a *Der Stürmer* már 1934 májusában (!) megjelentette első Vérvád-különszámát (*Ritualmord Nummer*). Ez a címlapján késő középkori rajzot közölt arról, hogyan vették vérét a zsidók keresztény gyermekeknek. De a korabeli nyugat-európai és amerikai közvélemény nem vette komolyan, „figyelemelterelő propagandának” tekintette a primitív vádaskodást. Nem meglepő, hogy a harmincas évek második felében a baloldali magyar értelmiség nem szentelt különösebb figyelmet a vérvádnak, lebecsülte hatását a közvéleményre. Amikor 1937 augusztus másodikán Szálasi Ferenc hetilapjában, a *Virradatban* megjelent a tehetséges népi költőként indult Erdélyi József hírhedt verse, a Solymosi Eszter vére, a szociáldemokrata *Népszava* elhibázottan, baloldali ideológiai

panelekkel reagált rá. Az írás szerzője, a zsidó származású Forgács Antal egy év múlva Franciaországba emigrált, de ott letartóztatták és deportálták, majd 1944-ben, Auschwitzban meggyilkolták. A cikk címe: *Nyílt levél Erdélyi Józsefhez*, és 1937 augusztus ötödikén jelent meg a baloldali napilapban.

Forgács mindenekelőtt nagyrabecsüléséről biztosította Erdélyit, akit költőként a példaképének tartott. „Haboztam, mert ama kevesek közé tartoztam, akik őszintén csodálják költészetét”, írta, és felidézte, hogy néhány hónapja méltatást írt róla. Majd így folytatta: „Uram! Elolvastam a 'Virradat' augusztus 2-i számában a 'Solymosi Eszter vére' című versét, amelyben felújítja a tiszzaeszlári vérvádat, megfellebbezi a bíróság ítéletét, s a 'kiontott ártatlan vérel' 'hajnalt fest a magyar égre'. Elolvastam a verset és sírni szerettem volna. Kitűnő költő, hová süllyed Ön? Milyen kétes mélységekből hallatja szavát? Erdélyi József a nép üres frázisokat harsogó elnyomói között? Erdélyi József a pogromra uszítók elvadult seregében?” Figyelemreméltó, hogy a *Népszava* munkatársa „osztályharcossal” magyarázta, teljesen félreértette a nyilasok elfojtott ösztönöket mozgósító antiszemizmusa: „A kis Tisza-parti falusi lány soha ki nem folyt vérét azok kérték számon, akiknek érdekében állt, hogy az igazság elsikkadjon. Azért terjesztették tervszerűen ezt a szörnyű mesét, hogy a közvélemény figyelmét eltereljük az ő bűneikről: az Ön szüleinek szörnyű nyomorúságáról, a földtől megfosztott magyar parasztságról, amelynek milliós tömegei épp a tiszzaeszlári per idején kényszerültek Amerikába.” Ugyanígy szemlélte Erdélyi József uszító versét Bálint György a *Pesti Napló* 1937. augusztus 10-ei számában, igaz, leszögezte: „Erdélyi József tollából megjelent egy vérvádas náci-vers.” De: „ennek az irányzatnak – ti. nemzetiszocialistáknak – az emberei csak azért szítják a faji ellentéteket, hogy ezzel eltereljük a figyelmet az igazi társadalmi ellentétek felől”. Rónai Mihály András a *Pesti Napló* 1937. augusztus 8-i számában esztétikai ítéletet mondott az *Egy költő halálára* című cikkében, melyben arra a következtetésre jutott, hogy Erdélyi József csapnivaló költeményével egész addigi életművét megsemmisítette. Két nappal később viszont ugyanott Fodor József vitatta ezt az ítéletet a *Levél egy botrányos versről* és egy jó költőről című cikkében, mely után hosszas pereskedés következett a megsértett költő és kritikusi között. Kolozsváry-Borcsa Mihály még 1943-ban is kifogásolta a kritikák sértő hangját, védelmébe vette a szerzőt. „Erdélyi Józsefet még 1937-ben is, amikor megírta a »Solymosi Eszter vére« című megrázó költeményét, zsidó lapok esztétái egyszerűen kitessékelték az irodalomból.”²⁰ Holott már ekkor nyilvánvaló volt, hogy a vérvádat „rehabilitáló” költemény esztétikai mércével megítélhetetlen, megjelentetése egyértelmű politikai tett volt. A Szólasival és eszméivel rokonszenvező közvélemény ezt nyomban felismerte, ezért is adtak el a verset közlő *Virradat* című nyilas hetilapból mintegy tízezerrel többet az addigi példányszámnál. Retorzió nélküli publikálása a kollektív bűnbakképzés „népi mítoszát” tárta a nyilvánosság elé. Ledöntötte az Osztrák–Magyar Monarchia jogrendje által felállított tabut, amit addig a Horthy-rendszer is betartott. Tiszzaeszlár radikális antiszemita értelmezése persze akkor már nem számított

újdonságnak, sokkal inkább az, hogy már nyíltan lehet beszélni arról, hogy „a magyarság halálos ellensége a zsidóság”, és „vagy ők pusztulnak el, vagy mi”. Márpedig a „zsidókérdés” ebben a formában való felvetése kizárta az együttélés minden formáját, és megnyitotta az utat a „végső megoldás” felé.

A Solymosi Eszter vére című költeményt, melyet költője Bary Józsefnek ajánlott, Erős Ferenc elemezte. A pszichológus szerint a nyilasokhoz csatlakozó költő célja a rituális gyilkosság vádjának „transzformációja” volt: a vérvádnak a forradalmi retorikával és a szociális demagógiával való összekapcsolása. „A költemény erotikusan felizzó soraiban a kis libapásztorlány vére »beh meleg«, de a költő fantáziájában a kiontott vér talán nem vész kárba, mert a »szűz juhocs-kából« magyar anya lesz, a magyar feltámadás szülőanyja, már-már istenanya, »árva népének« anyja...”²¹

Nehéz elképzelni, hogy Erdélyi József, bár gyermekkorában hallotta, hogy titokzatos zsidók gyermekeket rabolnak, őszintén hitt volna a vérvádban. Értelmiségi volt, költő, József Attilához hasonló tehetségnek tartották. De hiányoztak az erkölcsi gátlásai. Ahogy *Fegyvertelenül* című, először 1943-ban megjelent önéletrajzában bevallotta, azért írta meg a verset, mert nem kapta meg hat egymást követő évben a Baumgarten-díjat, úgy, ahogy ezt követelte az alapítvány kuratóriumától. Természetesen visszaautasították, ezért bosszút akart állni a „elzsidósodott magyar irodalmi világon”.²² Vagyis a realitással mindig hadilábon álló Erdélyi József egyszerűen a „zsidóság” zsarolására használta a Solymosi Eszter vérét. A harmadik versszak különösen szuggesztív:

...a vérpatakból vérfolyó gyűlt és hömpölyög,
tenger, vértenger gyűlt belőle
mérhetetlen mély és örök
mint Jézus vére, a világot
megváltó istenemberé.
Az ő vére a legyalázott
szegény Solymosi Eszteré!

A költő pszichológiai terminusokkal élve összekapcsolta a „Fölöttes Énhez” és az „Ösztön Én”-hez kötődő előítéleteket. A hírhedt vers analitikus elemzésében olvasható: „A titokzatos zsidó test és lélek a legkülönfélébb vágyak, félelmek, szorongások, büntudatok kivetítésének projekciós ernyőjévé vált, lehetővé tette a világ kettéhasítását jóra és rosszra. A zsidóságnak tulajdonított ártó szándék így módon az antiszemita ember tudattalanjának tükörképét mutatja.”²³ Gartner Pál pszichológus tapasztalatok alapján állította, hogy a harmincas évek Magyarországán még a „keresztény-nemzeti” középosztály magas iskolai végzettségű tagjainak szocializációjában is szerepet játszott a vérvád népi hiedelme. Ez különféle közvetítéssel, olykor a cselédeken, illetve a paraszti származású háztartási alkalmazottakon keresztül jutott el hozzájuk. A kiváló analitikus 1943 tavaszán megjelent könyvében írta le a jelenséget. „Diplomás – magasabb

egyetemi pozíciójú férfibeteg egyik analitikus órán regresszív félelmi érzések közepette megkérdezi: mi az igazság a vérvádból? Az analitikus érdeklődésére kérdését azzal indokolja, hogy négyesztendő korában egyik háztartási alkalmazottjuk a következőket mondta: 'Ne menjen ki az úrfi az utcára, mert húsvét van, ilyenkor a zsidók a keresztények vérének kenyerük sütéséhez. Elvágják a kislány nyakát és úgy csorgatják a lisztbe a véruket.' A gyermek napokig nem mert kimenni a lakásukból, szüleinek nem mondta meg, hogy miért. Az alkalmazott ti. fenyegetésekkel megtiltotta, hogy elmesélje közléseit. Ezidőtől fogva többször voltak félelmetes álmai, amelyben a szomszéd szakállas zsidó szatócs támadt rá késsel. Az egész élményt elfelejtette, de később mindig haragudott a zsidókra, antiszemita volt. Ezt az esetet a sok közül, mint sablont emeltük ki. Mind a direkt megfélemlítés, mind a prelogikus gondolkodás nem csupán az antiszemitizmus, hanem minden egyes más kollektív gyűlölet-beállítottság pszichogenezisére is érvényes. (Fehérek négygyűlölete, az örménygyűlölet vagy a színes fajok fehér ember elleni gyűlölete.)"²⁴

A magyar társadalom jelentős részét a két világháború között hatalmában tartó, radikális és irracionális zsidógyűlölet mélyén ott lappangott a vérvád. Ami többször felszínre tört, primér formában elsősorban a falvakban és kisebb településeken, ahogy ezt Ormos Mária is elismerte. „Magyarországon az 1930-as években újra fellángoló antiszemitizmus változatos formákat öltött. Egyes kisebb településeken még mindig számítani lehetett a vérvádas történetek továbbélésére, de nagy valószínűsége van annak, hogy miként Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök felpanaszolta, a magyar parasztok nagy része békében megvolt és barátságosan együtt kvaterkázott a kocsmában a helybeli zsidókkal. Egyházi és egyház közeli körökben élt és terjedt a 'Krisztus-gyilkosok' és a kulturális ellentétek hangsúlyozása is, de mivel már olyan korról volt szó, melyben – Bangha Béla keserű szemrehányása szerint – 'nagyobb vallástalanságot már elképzelni sem lehetett', nem valószínű, hogy e tételek hatása messzire hatolhatott volna. Sokkal erőteljesebb volt, sőt, véleményem szerint meghatározóvá vált viszont a 'megélhetési' antiszemitizmus. A középrétegek fiai előtt az utak továbbra sem tágultak, hanem épp ellenkezőleg, inkább beszűkültek. A hagyományos pályák – közigazgatás, fegyveres testületek – nem tudták felszívni őket, az ágazatokba – részben felkészületlenségük okán – nem tudtak betörni. E rétegek, illetve e rétegek adott nemzedéke vált a zsidók háttérbe szorításának vagy egyesén kiszorításának legfőbb képviselőjévé.”²⁵

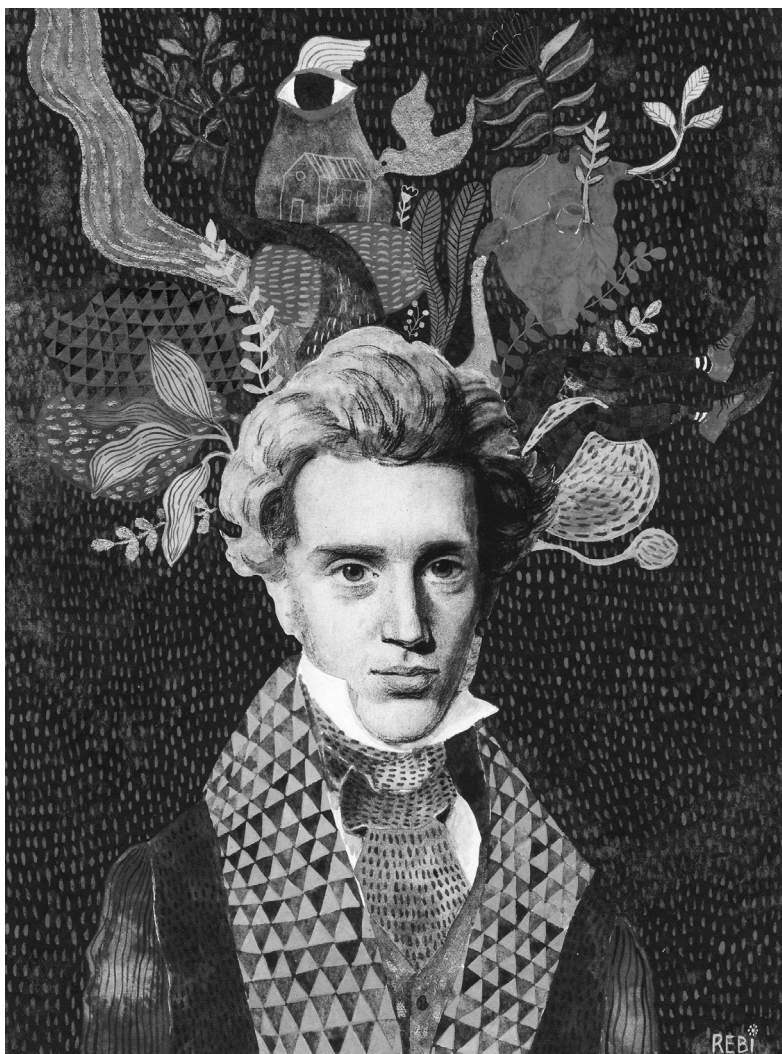
A Nyilaskeresztes Párt jelszavát, a „Zsidómentes Magyarországot!” az ébredők használták először, és a fehérterror idején született. Áttételes, de nyilvánvaló kapcsolatban állt a hagyományos népi előítéletekkel, az elfojtott, időnként mégis felszínre törő antiszemita hisztériával, ami már a 19. század utolsó harmadától kezdve rendszeresen erőt vett, elsősorban Kelet-Magyarországon, a parasztság bizonyos csoportjain. A holokauszt tömeglélektani gyökere nemcsak nálunk, de a szomszédos kelet-európai országokban is a zsidóktól való irracionális szorongás volt, a hozzájuk kötődő rémmesékkel és a rájuk épülő ideológiai

propagandával együtt. Ezt azonban a baloldali politika és sajtó képtelen volt kezelni, lebecsülte a jelentőségét. Manipulálását átengedte a német náciknak, és a támogatásukat élvező pártoknak, illetve mozgalmaknak. Ennek az lett a következménye, hogy a második világháború után, szembesülve a holokauszt közel hatmillió áldozatával a túlélő zsidók egy része maga is hisztérikusan reagált. Mivel a politika 1945 után következetesen „mellébeszél”, a közvélemény mindmáig nem volt képes racionális magyarázatot adni arra, hogyan következhetett be ez a történelemben páratlanul súlyos, és hatásában napjainkig érezhető tragédia. Az elfojtott, majd felszínre törő népi hisztéria 1944-ben a népiértást elősegítő kollektív pszichózis kialakulásához vezetett. Utána pedig, miután nem következett be a múlttal való szembenézés, újabb, évtizedekig tartó lappangó hisztériát generált a zsidó túlélők részéről. Megnyilvánulásait mi is érezhettük az 1989–90-es rendszerváltás után.

JEGYZETEK

- 1 A röplap szövegét az *Egyenlőség* 1918. szeptember 16-ai száma közölte felháborodott kommentárral.
- 2 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&layout_id=25&Itemid=218&layout=datawiz-map&tmpl=datawiz#
- 3 Róbert Péter: Az önkéntes karhatalmi századok. In *100 éves a cionista mozgalom*. Budapest, 1997, Bethlen téri füzetek, 65.
- 4 Pelle János: A Csaba útja. In Pelle János: *Antiszemizmus és totalitarizmus*. Budapest, 1999, Józsoveg, 9–10.
- 5 Fazekas Csaba: Pohászka Ottokár és az Ébredő Magyarok Egyesülete. In *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest, 2019, Milton Friedman Egyetem, 143.
- 6 Ungváry Krisztián: A Horthy rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemizmus Magyarországon. *Jelenkor*, 2012, 107.
- 7 Lásd Ladányi Andor: A Numerus Clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6.
- 8 Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 87.
- 9 Hermann Imre: *Az ember ősi ösztönei*. Budapest, 1984, Magvető, 361–362.
- 10 Ungváry Krisztián: *A Horthy rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest, 2012, Jelenkor, 9.
- 11 Végső István: *Kossuth városa a szélsőjobboldal markában – A nyilaskeresztes mozgalom Cegléden (1938–1944)*.
- 12 Fazekas Csaba: i. m. 160.
- 13 Haraszti György: *A magyarországi zsidóság annotált kronológiája a történeti Magyarország felbomlásától a második világháború végéig (1918–1945)*; kézirat.
- 14 Lásd Gyurgyák János: *Magyar fajvédők – Eszme és politikatörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris.
- 15 Ormos Mária: Az antiszemizmus alakváltozásai a 20. században. In *A történelem vonatán Európa és Magyarország a 20. században*. Budapest, 2005, Múlt és Jövő, 193.
- 16 Kékesi Zoltán: *Ébredő emlékezet. Egy antiszemita kultusz története (1944/1964)*. *Apertúra*, 2017, Tél.
- 17 Paksz Rudolf: A Tiszaeszlári bűnper – Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. *Kommentár*, 2012/4.
- 18 Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe*. Budapest, 1937, Atheneum, 89.
- 19 John F. Montgomery követ a brit külügyminiszternek. Budapest. 1933. november 22. In Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, 2002, Babel kiadó, 222.

- 20 Vitéz Kolozsváry-Borcsa Mihály: A zsidókérdés magyarországi irodalma. *Stádium*, 1943. 72.
- 21 Erős Ferenc: Gyermekijesztő dajkamese a vér, a vád...” Adalékok a vérvád pszichológiájához. In *Vérvádak üzenete*. Minoritás könyvek, 1977, 76. Továbbá Véri Dániel: A sakterpolkától az egészséges fejbőrig. A tisztaeszlelri vérvád zenei szubkultúrái. *Múlt és Jövő*, 2016/4.
- 22 Lásd erről Standeisky Éva: Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és rehabilitációja. *2000 folyóirat*, 2001/6.
- 23 Erős Ferenc: „Gyermekijesztő dajkamese a vér, a vád...” – Adalékok a vérvád pszichológiájához. In *Vérvádak üzenete*. Minoritás könyvek 2. Budapest, 1996. 74.
- 24 Gartner Pál: *Válságos lelki élmények*. Budapest, 1943, 118–119.
- 25 Ormos Mária: i. m. 203–204.

Akinek az élete volt az életműve

Kemény János írói indulásának műhelyei

Kemény János is olyan jószág-ember volt, mint amilyenek Kunczot látta. Ezért volt szép és boldog az élete, ezt hagyta ránk emlékül és bátorító példaadásul.
Jancsó Elemér

I. Magnószalagok az Erdélyi Magyar Értéktárból

Tóbiás Áron¹

A „kis-íróperben” elítélt Tóbiás Áron¹ 1956-ban közvetlenül Nagy Imre mellől tudósította a Szabad Kossuth Rádiót. Amikor már – fél normával – a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárában dolgozhatott (1968–1972), számos háttérbe szorított íróval készített dokumentum-értékű interjú (Kós Károly, Szabó Lőrinc, Kassák Lajos, Illyés Gyula, Déry Tibor, Bibó István, Cs. Szabó László...). A Kemény Jánossal folytatott diskurálás hangulatát ekképpen idézte fel: „Erdélyi utazásom talán legszebb és legpihentetőbb estjét töltöttem Kemény Jánosnál. Ha volt harmonikus élet, az övé azzá vált. Bár mélységek és magasságok, a szegénység megpróbáltatásai és a vagyon csábításai között élt – ahogy méltatói már életében megfogalmazták. Maga is író volt, de szerénységből minden írotársát többre tartotta magánál. Mindig csak »szolgálni« akart és tudott is. Személye olykor megszűnt, de így vált »intézménnyé«. Szeretett mesélni, anekdotázni. Ilyenkor szívesen idézte Mikszáth Kálmánt, aki egy másik Kemény Jánosról, rokonáról, így írt: igazi Kemény, mert annyira igyekszik kimutatni a barátságát, hogy két-ségbe van esve, hogy nem négy keze van, hanem csak kettő.”

Tóbiást magam is olyan lélek-embernek ismertem meg, mint amilyent ő örökít az utókornak Kemény Jánosról:

„Tamási Áron mondotta volt egyszer, szivarozás közben, ritka mesélő kedvében, hogy nemcsak az írók választják maguknak működési területül az irodalmat, hanem olykor az irodalom is választ magának arra érdemeseket. S ez a választás a magyar irodalomban nem került el még a kastélyokat sem. Mint Tamási Áron Jégtörő Mátyásának, nekem is megvan a születésem előtti történetem.

CSEKE PÉTER (1945) irodalomtörténész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem ny., doktori témavezető tanára. Legutóbbi kötete: *Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka 1963–1973*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2021.

A családfát meg egy padláson találtam meg gyerekkoromban, az egyik szigorú Kemény báróné vezette, valódi szigorúsággal. Tudniillik, a mi családunkban a férfiak mind szelíd emberek voltak. Talán ezért kellett az asszonyoknak olyan keményeknek lenniük...”²

Marosi Ildikó

Tóbiás Áron 1971 nyarán, egy júniusi vasárnapon ráérvén hallgathatta „a man-natermészetű embert, akitől maga a türelem tanulhatott várni s a szerénység is szerényebbnek lenni”;³ délután hattól este tízig. Bő két hónap múltán Marosi Ildikónak⁴ és Erdélyi Lajosnak⁵ már igyekezniük kellett, hogy filmtekercsre mentsék az író még fényképezhető arcát. Tudták, hogy másnap, 1971. szeptember 10-én beviszik a klinikára. Tudomásul vették az elkerülhetetlent, de azt nem sejtették, hogy a klinikáról már csak az örök nyugvóhelyre, Marosvécsre kísérhetik. A betegség olyan gyorsan végzett vele.

Marosi Ildikó öt éven át volt Kemény János beosztottja a marosvásárhelyi *Új Élet* szerkesztőségében. „Öt évet örvendtünk vagy bosszankodtunk együtt, s szívtuk véletlenül ugyanazt a cigaretta-fajtát – mikor melyikünknek volt, az kért udvariasan a másiktól. [...] »Jól megmondtam a magamét!« – mondta egyszer, amikor valakire nagyon haragudott, s mi tudtuk, ez azt jelenti, szemrehányóan nézett rá. Mert rendkívül sokat tűrő és udvarias ember volt, elveiben azonban kérlelhetetlen. Hallatlanul igénytelen a munkakörülményeit illetően, beszélhettünk, jöhettünk, mehettünk a szerkesztőségi szobában, ő – a nyilvános magány páratlan példájaként – rótt a *Víziboszorkányt*, margó nélküli, a papír minden négyzetmilliméterét kihasználó lapokra. Egyetlen mondatát se tudnám visszaidézni tisztességesen ezekből az évekből. De ma is minden helyzetben érzem: mit tenne most Kemény János. S ennél nagyobb útravalót kevés embertől kaptam az életben.”⁶

Páskándi Géza

alighogy visszakapta közlésjogát, nyomban ír „Kemény János legvegytisztább regényéről”, az 1965-ben megjelent *Víziboszorkányról*. Megnyugtatónak tartja a mű „ép arányait”, dicséri „a történések egyetlen (és meg nem törő) pontos lendületét”; erényének tartja, hogy pont annyit nyújt, amennyit ígér; ami „magabiztos jel az átfogó, társadalmi hevű és maradéktalan epika felé”. Kemény János gazdaságos író: „hősei nem üvöltöttek több, nagyobb »Lebensraum«-ért,⁷ mint amennyit teremtőjük, az író nekik eleve kigondolt. Pontosán azt az életpályát járják be, ugyanolyan ívben, ahogyan írójilag predesztinálva voltak, íve van sorsuknak (elsősorban a főhős Jolkának), hiszen szabályszerű karrier-regényt (vagy inkább »sors-regényt«) tartunk a kezünkben: egy talpraesett asszony életének és üzleti vállalkozásainak cselekményes történetét. A cselekvés egyszálú ugyan, de így is olyan hív az a kép, amit Kemény az erdélyi kapitalizmus tipegő korszakáról fest, hogy csakis elismeréssel szólhatunk róla.”⁸

II. Jellem- és erkölcsformáló bölcsőhely

1. Az „Amerikába száműzött Kemény István nincstelen árvája”, báró Kemény János Pittsburghban (Pennsylvania, Egyesült Államok) született 1903-ban, tízéves koráig nagyapjánál nevelkedett a Jára völgyében – ahová „az amerikai nincstelenségből” érkezett az édesanyjával és testvéreivel „kegyelemkenyérre” –, majd hat évig a Kolozsvári Református Kollégiumban diákoskodott. Születés-helye folytán nyitva állt előtte a nagyvilág, ő mégis Erdélyt érezte otthonának. Halála előtt így vallott erről Marosi Ildikónak: „A világon a legkevésbé az Egyesült Államokba kíváncszom, oda, ahol születtem. Alig múltam egyéves, amikor anyámmal és testvéreimmel innen mint árvák Alsójárásra kerültünk. Amerika apám nehéz és küzdelmes életére emlékeztet – talán ezért nem vonzott soha. Mint optimista embernek, nekem mindig több keresnivalóm volt és van itt Erdélyben, mely akarva-akaratlan megtanított bennünket a sok mindennel való foglalkozás művészetére.”⁹

Alsójárásban ébredt öntudatra, abban a kúriában, amelyik az erdélyi magyar színészet hőskorára emlékeztető szépapjáé, a Káli Nagy Lázáré volt, akit az első állandó jellegű magyar kőszínház igazgatójaként tart számon a művelődéstörténet. Ehhez az udvarházhoz kötik gyermekkora legszebb emlékei. Ez az a biztos pont az életében – derül ki a *Kakukkfőókák* című önéletírásából¹⁰ –, ahonnan a gyermekkor színhelyei Erdély-méretűvé tágulnak (Kolozsvár, Marosvécs, Nagyenyed, Pusztakamarás, Dicsőszentmárton stb). Meleg plasztellszínekkel ír a nagyapjáról, báró Kemény Ödönről, az 1848–49-es honvédezedesről, aki ugyan „szűkös körülmények között élt”, de „mégis mindig juttatott valamit a meglevő kevésből nincstelen rokonainak, bajba került ismerőseinek”.¹¹ Édesapja legidősebb öccse, a jóságos, „szelíd lelkületű” Kemény Ákos nagybácsi ugyancsak maradandó hatással volt jellemfejlődésére.¹² Ő volt az, aki a négy és fél éves kisfiút Alsójáráról fölvitte Marosvécsre, hogy bemutassa sorsa nagyhatalmú irányítójának, magyargyerőmonostori báró Kemény Kálmán feleségének, Losonczi Bánffy Polixéna bárónőnek, a *Kakukkfőókák* Pólika néniének.¹³

Nagyapja nem volt soha országgyűlési képviselő, gyáralapító, bankelnök, sem fő- vagy alispán, de még szerény vidéki szolgabíró sem. Olykor kolozsvári, nagyenyedi tanárok, tudósok keresték fel, amiként ő is tiszteletét tette náluk, amikor Kolozsvárt járt vagy Enyeden tartózkodott. Tisztelője volt Márki Sándornak, ismerte Apáthy Istvánt, Kelemen Lajost. A nagyapa úgy élt az unoka emlékezetében, mint a nevezetes Kemények közt a legnemesebb férfiú.

„Ahogy teltek az évek és közeledtem elemi iskolai tanulmányaim befejezéséhez – írja a *Kakukkfőókákban* –, egyre többet tartózkodtam nagyapámmal a pipázóban. Sokat olvastunk. [...] Szenvedélyes Mikszáth-olvasó lettem. Olvasgattam már Mark Twaint és Dickenst, nekigyürköztem és félig el is olvastam az *Abafit*, Pusztakamarás hatására átrágtam magam *A rajongókon*. Érdekeltek néhány magyar ifjúsági regény, elbeszélés-gyűjtemény is, főként azok, amelyek a szabadságharcról szóltak. Gárdonyinak minden írása érdekelt, nemcsak az

igényes munkái, de a hirtelen odavetett mókázásai is. Nagypám ez idő tájt olvasta újra Eötvös József, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond és a századforduló nagy angol realista íróinak regényeit. Közben mindegyre elővette Shakespeare valamelyik drámáját vagy vígjátékát, s bele-beleolvasott. Foglalkozott az oroszokkal, Tolsztojjal, Dosztojevszkijjal, Csehovval. Amikor megérkezett a *Természettudományi Szemle* valamelyik új száma, beletemetkezett. Ugyanígy volt a Történelmi Társulat kiadványaival. Igyekezett már akkor felkelteni érdeklődésemet a komoly könyvek iránt. Pár mondatban mindig ismertette velem, amit éppen olvasott vagy újraolvasott. Ebben az időben »fedezte fel« Krúdyt és Adyt. »Nagy jövőt« jósolt mindkettőjüknek. Időnként elővett valamelyik könyvszekrényéből egy-egy Arany-, Petőfi-, Csokonai-, Bajza-kötetet. A verseket néha együtt olvastuk...¹⁴

2. Gondtalan gyermekkorra ellenére egész életén át foglalkoztatta apátlansága, pontosabban az apját ért igazságtalanság. Miután 1921 őszén beiratkozott a Hochschule für Bodenkultur egyetem erdőmérnöki karára, első dolga volt, hogy báró Kemény István huszárhadnagy – a bécsi lovaglóiskola hajdani tanára – sorsa „viselt dolgai” felől tájékozódjék. Amit apja egykori ismerőseitől megtudott, azt nehezen tudta összeegyeztetni azzal a képpel, ami addig kialakult benne a száműzöttről lett New York-i dokkmunkásról, a vendéglői mosogatólegényről, a szállodai liftkezelőről, „aki belopódzott az állóhelyre az Operába, hogy meghallgathassa Carusót”. Akik Bécsben ismerték, azt állították, hogy az apja nem ivott, nem kártyázott, a nőkre sem költött a szokásosnál többet. Jóhiszeműségének lett az áldozata. Felettese – egy herceg – megkérte, hogy írja alá egyik váltóját. Néhány hét múlva pedig jelentkezett az uzsorás. Kétségbeesésében nagyobbik öccséhez fordult. „Ákos bácsi felrohant Vécse – olvashatjuk az önéletírásban –, Kálmán bácsi hajlandónak mutatkozott fizetni, de csak a Pólika néni által kikötött feltételek mellett: apám kivándorol Amerikába, hogy ott, ahogy tud, a maga erejéből új életet kezdjen. Mindössze azt az ígéretet tudta Ákos bácsi kiharcolni, hogy egy – vagy talán másfél – éven át valami kevés, negyedévenként esedékes segílyt juttatnak el hozzá, addig legalább, amíg sikerül valahol elhelyezkednie Amerikában. Így lett apámból száműzött. Így vágott neki a tengeren túli életnek, hogy valamilyen egzisztenciát teremtsen magának az Új Világban.”¹⁵

3. Tizedik születésnapján írárták be a Kolozsvári Református Kollégiumba, 1913. szeptember 1-jén. Szálláshelye Nagy Jenő magyar–német–latin szakos tanárnál volt a Farkas utca 17. szám alatt – a kollégiummal átellenben. Ugyancsak Nagy Jenőnél lakott és kosztozott osztálytársa, a Marosújváron született Jancsó Béla is.

Az 1545-ben alapított Kolozsvári Református Kollégium a 19. század végén és a 20. század elején a virágkorát élte. Amihez nagy mértékben hozzájárult az 1872-től működő kolozsvári egyetem szellemi kisugárzása. László Dezső szerint ez egyenesen rákényszerítette a kollégiumot „a történelmi gyökerű, egészséges

moderniségre”, következképpen arra, hogy „a haladó modernség” alkalmazásában a többi kollégium élén járjon.¹⁶ Az első világháború kitörése azonban megakasztotta ezt a folyamatot. Sorra jöttek a katonai behívók. Gönczy László, Joó József, Makkai Ernő, Szabó Imre, dr. Illés Gyula, Szabó Imre tanár uraknak már 1914. augusztus elején be kellett vonulniuk; 1916 márciusában Saja Antal és Varga Sándor következett sorra. Aztán rendre jöttek a halálhírek: örökre oda- veszett Joó József, Saja Antal, Szabó Imre... Nagy Jenőt 1918. október 8-án mentették fel a katonai szolgálat alól, Makkai Ernő 1918. november 1-jén, Varga Sándor 1919. január 1-jén, Gönczy László 1921. január 4-én került haza az orosz fogságból.¹⁷

Az oktatás folyamatossága érdekében fel kellett emelni a szolgálatban maradt tanárok óraszámát. Am ez sem bizonyult elégségesnek. „A kollégium szerencséjére – írja az 1870 és 1948 közötti éveket áttekintő munkájában Gede Csongor – az 1914/15-ös tanév megkezdése előtt számos kolozsvári egyetemi tanár jelentkezett, hogy készek ingyenes órákat tartani a hadba vonult tanárok óráinak pótlására. Így dr. Márki Sándor, a kolozsvári egyetem rektora, dr. Buday Árpád egyetemi magántanár, dr. Ferenczi Miklós egyetemi könyvtárist, dr. Schneller István egyetemi tanár, dr. Veress Endre egyetemi könyvtárőr, dr. Veress Elemér egyetemi tanár, dr. Tompa Artúr tanárjelölt, dr. Krizsán Sándor segéd-tanfelügyelő, dr. Csengeri János egyetemi tanár és sokan mások.”¹⁸

Jancsó Elemér, aki 1916 szeptemberében került a kollégiumba, két évtized múltán úgy emlékezett, hogy a háború harmadik esztendejétől már Tulogdy János, Koncz Rudolf, Sándor Ferenc, Miklós Viktor is tanította őket.¹⁹ Hogy milyen volt a diákélet, arról ugyancsak tőle maradtak feljegyzések. „Tanáraink egy része a fronton lévén, 60–70 tanuló volt egy osztályban. Helység és tanár hiányában az osztályok megosztására gondolni sem lehetett. Egy évben mindössze kétszer-háromszor feleltünk, és dolgoztatás is ritkán volt. De a hiányokat és nehézségeket a kollégium öszülő derék igazgatója, a mindnyájunktól szeretett Kovács Dezső igyekezett a körülményekhez képest megoldani. Áldott jó tanáraink – Kovács Ferenc, Sepródi János, Tárkányi György, Tompa Arthúr, Tavasz Sándor, dr. Illés Gyula, Brüll Emánuel – szintén mindent megtettek a mi emberi és magyar jellemünk kiképzésében.”²⁰

„Kinn az életben az impériumváltás sorsfordító eseményei zajlottak – idézte fel azoknak az éveknak az eszmetörténeti folyamatait Jancsó Béla az *Erdélyi Helikon* hasábjain –, de benn az iskolában és a bennük tanulóknak már új szellem bontogatta szárnyait. A Gyulai Pálról, Pázmány Péterről és Kriza Jánosról elnevezett református, római katolikus és unitárius önképzőkörökben a fiúk már Anatole France-t, Nietzsche-t, Wilde-t, Comte-t, Adyt és szociológiát olvastak.”²¹ Tág érdeklődésük reménykeltő volt a háborús évek zűrzavarában. A Kolozsvári Református Kollégium „Tekintetes Tanári Kara” – tudjuk meg az önképzőkör dokumentumaiból²² – mindenben támogatta törekvéseiket. Már az is közösségformáló erőnek bizonyult, hogy műsoros estéyeiket a kollégium tornatermében tarthatták.²³ Így ébredtek rá arra – jegyezte fel az önképzőkör elnökévé választott

Jancsó Béla – , hogy „valami nagyot” cselekedhetnek, hatóságilag engedélyezett nyomtatott lapot indíthatnak. Ez volt a világháború után napvilágot látott – jövőformáló akaratot megjelenítő – ifjúsági folyóirat, a *Remény*. Minthogy a kezdeményezés a végzős osztályban – évtizedek egyik legjobb évjáratában – született meg, később is a „*Remény* osztályaként” emlegették az akkori diákközösséget.²⁴ Hantos Gyula, Jancsó Béla, Jancsó Miklós, Klárman Manó, Róth István, Schwartz György, Szádeczky Elemér nyolcadikos tanulók alkották az igényes – irodalmi és tudományos – folyóirat szerkesztőbizottságát.

A két Jancsó volt az „esze” annak az osztálynak, amelyikből később az irodalom, a tudományok, a művészetek és a közélet sok kiválósága gyarapította a kollégium hírnevét. Kemény János is meleg színekkel idézi fel padtársának, a zseniális tartott Jancsó Miklósnak az emlékét és a spanyolnáthát is túlélte Jancsó Béla kivételes intellektusát.

Az 1918 utáni erdélyi magyar irodalom kezdeteinek kutatóját ma ugyancsak meglepi, hogy kiváló felkészültségük ellenére a szerkesztőbizottság tagjai valamennyien magánúton érettségiztek 1921-ben. Jancsó Miklós, Klárman Manó, Róth István – Désen; Hantos Gyula, Jancsó Béla a Kolozsvári Római Katolikus Főgimnáziumban.

Kemény János – egészen más okból – az Unitárius Főgimnáziumban.

A két szálon futó eseménynek ugyanaz a háttértörténete: az 1918. évi őszi rózsás forradalom, majd az 1919-es Tanácsköztársaság kolozsvári szele. A halála után megjelent *Búcsú a Farkas utcától* című önéletírás-részletből tudjuk: Kemény János élete végéig magában hordozta a sebet amiatt, hogy az Alma Materben is „kakukkfíókává” alázták. Mindvégig nyomasztotta a kérdés: miért kellett tizenöt és fél éves korában akarata ellenére kiszakadnia „a Farkas utcai közösségből”, melyet több mint fél évtizeden át „meleg, második otthonának” tekintett?²⁵

Az történt, hogy az őszi rózsás forradalom idején néhány társával beállt polgárőrnek. Minden bizonnyal az készítette erre, hogy Alsójárában addigra átélte a polgári forradalom zűrzavaros, önkényeskedő, fegyverhasználattól sem mentes napjait, amikor csak nagyapja jó emberei mentették meg az életét.²⁶ Miután bemenekültek Kolozsvárra, nappal tanult, éjszaka „a lakosság békés álmára” vigyázott. Ezt látta helyénvalónak. Bizott abban, hogy majd magánvizsgát tehet. Hiszen akkoriban ez megszokott eljárás volt. Csakhogy a Református Kollégium tantestületének többsége nem szavazta meg Kemény János engedélykérését. Hajthatatlanok voltak – írta visszatekintésében²⁷ –, mert ki akartak „gyomlálni a fiatalság (és a felnőttek) emlékezetéből mindent, ami az őszi rózsás forradalomra” emlékeztetett.

Szállásadó tanára, az igazságérzékükben megbántott diákok fájdalmát átérző Nagy Jenő sem tudta megvédeni kedvelt tanítványát. Azt tanácsolta tehát, hogy használja ki a kollégiumok közötti versengést, és menjen át az unitáriusokhoz.²⁸ Ennek „köszönhető”, hogy a „*Remény* osztálya” 1919-ben élénk kapcsolatot ápolt a Kriza János Önképzőkörrel, illetve annak ugyancsak *Remény* című folyóiratával.

Pontosan fogalmazott Jancsó Béla 1935-ös emlékidezésében: „az unitáriusok akkori elnöke a Helikon gazdája: Kemény János” volt.²⁹ Ennek előzménye, hogy Balázs Ferenc az 1918/19-es tanévben ismét rendes tanulóvá vált. Miután önképzőköri elnökké választották, jótékony változásokat indított be: a zenekultúra felkarolását, a népi kultúra értékeinek tudatosítását, a modern líra – Ady, Babits, Kosztolányi, Balázs Béla – kolozsvári szállásteremtését.³⁰ Balázs Ferenc 1919 őszén bekerült az Unitárius Teológiára, ezt követően Kemény Jánosra hárult a szellemi építkezések folytatása.³¹ Az előzmények közé tartozik, hogy Jancsó Béla biztatására születtek meg Kemény báró első versei, amelyek közül az *Emlékezem* – a szerző eltanácsolása okán – már az unitárius *Reményben* jelent meg.³²

4. A *Remény* emblematisz ifjúsági lapcím volt az 1918 utáni zűrzavarban, amikor viharfelhők árnyékolták be az erdélyi égboltozatot.³³ „Nagy Károly püspök, ki a magyar iskolák és az egyház megtartásáért akkor vívta első nagy harcait, igen aggasztónak tartotta – jegyezte fel Jancsó Béla –, hogy az ifjúság sokat foglalkozik a »dekadens és destruktív írókkal«: Nietzschével, Schopenhauerrel, Wilde Oscarral, Anatole France-szal, Adyval és a modern magyarokkal. (Ady körül még akkor javában tombolt a felfogások harca az egész magyar nyelvterületen.)³⁴ A *Keleti Újság* dicsérő vezércikke meg éppen olaj lehetett a tűzre, hiszen vezércikkírójával, Paál Árpáddal, a székely közművelődési autonómia apostolával éppen akkortájt folyt egyik nagy harca a püspöknek. Mi mindezeket az összefüggéseket alig sejtve szerfelett elbámultunk, amikor az egyik précesen megjelent a püspök, és villámló tekintettel és mázsás szavakkal sújtott le Nietzschére, Adyra és – erdélyi követőire. Bámultunk és nem értettük a dolgot. Kevesebb szigort és több szeretetet vártunk volna törekvéseink iránt. A *Remény* 3–4. számában így védekeztünk az egyházellenesség és a nemzetellenesség vádjaival szemben, cikkünket Paál Árpádnak ajánlva tisztelettel: »Igen, mi internacionalisták vagyunk, mert ez nem bűn, hanem a legszentebb hazaszeretet. Internacionalisták, kiknek célja a nemzeti sovinizmus túltengésében tomboló emberiség igaz faji erőit egységes munka irányába fordítani, olyan munkáéra, melyben minden faj megtalálja a maga nyugalmas helyét, fejlődésének addig sohasem ismert, nyugodt és a többi népek kultúrártékeivel biztosított feltételét...«³⁵ „A mi »forradalmi és destruktív” ifjúságunkat a tradíció miatt érte el a végzet – összegezett Jancsó Béla. – Amit folytatni mertünk. Ezt a tradíciót *Bakternek* hívták, kollégiumi vicclap volt, s mindazok a nevezetes emberek írtak belé az idők során, akik a kollégiumban jártak. A *Baktert* elhatározta az osztály, meg is csinálta a karácsonyi vakáció alatt, de tudomásunk nélkül belecsúszott néhány ízléstelen vicc. A vizsgálat megindult,³⁶ a *Remény* önképzőkör is felfüggesztetett, az osztály pedig az elmérgesedett közhangulatban a rossz viccek szerzőit nem akarta kiadni. Helyettük mi, a vezetők álltunk elé, és szenvedtük el a büntetést: ki a kicsapást, ki a 2–3-as magaviseletet, ha nem lesz magántanuló.”³⁷

Trianon után ez volt első nemzedék, amelyik már román állami kormánybiztos jelenlétében érettségizett. Előtte azonban Jancsó Béla felemelt fővel búcsúzott ifjúságának lapjától. „Álltam a [tordai] Vigadó színpadán a zsúfolt közönséggel szemben, s a *Remény* nevében arról beszéltem – emlékezett vissza 1935-ben –, hogy ma, a szociális eszmék új korában a gyűlölködő nemzeti gondolatoknak is fel kell emelkedniük ama magaslatra, ahová Tordán a vallások egykor felemelkedtek. Kinek-kinek hite a maga dolga, mondták Tordán [1568-ban]; kinek-kinek nemzetisége, fajtája a maga dolga: kívánják az új idők...”³⁸

5. Kemény János a jellemformálást tekintette legfőbb kollégiumi örökségének. Ma is szívet melengető, ahogy az apa nélkül felnőtt fiú megköszönte szállásadó tanárának az életre szóló útravalót: „Hat éven át volt apám helyett apám. Hat éven át nevelt emberségre!” Nagy Jenő nem aszerint ítélte meg a diákokat, hogy milyen a minősítésük, hanem hogy milyen a jellemük. Alapelve volt, hogy a középiskolában a jellemképzés fontosabb bármilyen más nevelői feladatnál. Olykor-olykor »félelmetesen szigorú« tudott lenni, de mindig igazságos volt. „A tanult és a gazdag emberek fiaitól több tudást, jobb magaviseletet követelt, mint a kültelki proletárivadékoktól vagy a falusi szegények gyermekeitől.”³⁹ „Amikor dühös volt vagy kitérült a szíve egy megbántott diák felé – emelte jelképpé 1971-ben kedvelt tanára alakját –, az amúgy is magas, szép szál ember rettenetesen meg tudott nőni! Úgy tűnt nekem, mintha egy jóságos óriás volna, aki az igazságtalan életből menekít ki engem, valami más, valami új, valami ismeretlen bolygó, a lelki békesség, a megnyugvás országa felé.”⁴⁰ A Farkas utcától „búcsúzva” Kemény megejtő férfilírával „köszönt el” atyai pártfogójától is. Miután 1919 tavaszán túlesett a jellempróban – „Ezt szeretem [benned]. Ezt a makacsságot” –, olyasmi történt vele, amire nem volt fölkészülve. „A szigorú, zárkózott férfi magához ölelt, és megcsókolta az arcomat. Én egész életemben viszolyogtam a férfiak közötti baráti csókolózástól. De ez más volt, atyai csók, bátorító, hitet adó. Megtelt a szívem ujjongással.”⁴¹

Becsületes, jó indulatú tanárnak ismerte meg igazgatóját, Kovács Dezsőt is, aki szomszédja volt a Farkas utcában; ismerte családi körülményeit; megértette – ha nem is helyeselte –, hogy miért hajtotta végre felettesei és a konzervatív kolozsvári politikusok utasításait. Diáktársaitól eltérően tudta azt is, hogy a felsőbb nyomás ellenére néhány hónappal az érettségi előtt igyekezett megmenteni a kicsapástól a kollégium eminenseit. Jancsó Béla a szigorú „direktor” arca mögött a „torzóban maradt” íróét is meglátta. Amit a diákcsínyek és diákbálok idején nem értett meg, arra – igazgatója lelki meghasonlottságának okaira – a prózaíró Kovács Dezső ritka-szép megszólalásaiából következtetett. Így korán szembesült azzal, hogy mit jelent írónak születni Erdélyben.⁴²

Kemény János két tanáráról őrzött még felemelő emlékeket: Brüll Emánuelről (1884–1951) és Seprődi Jánosról (1874–1923). Brüll Manó méltó utódja volt tanárkönyvtárőri elődjeihez, akikről az *Ifjú Erdélyben* kimerítően megemlékezett.⁴³ Maga is több mint háromezer kötetes – gonddal válogatott – könyvgyűjteményt

adományozott az általa fejlesztett intézménynek. Korértelmezésnek is beillik, hogy az új irodalom iránt érdeklődő diákok azokat a tanáraikat szerették, akik lélekben fiatalabbak voltak náluk. Tanártársai ugyanis azért hibáztatták Brüll Manót – így maradt meg Kemény János emlékezetében –, mert a könyvtára tele volt „modern szemetekkel”, olyanokkal, akik füttyültek nemcsak Szabolcska Mihályra, de az egész Petőfi-követő költőnemzedékre.

Szeretettel vették körül „a népdalgyűjtés napszamosát” – olvashatjuk Sep-rődi arcképvázlatában –, aki minden szabad idejét „az eredeti és eredetinek vélt népdalok gyűjtésére, tanítására, népszerűsítésére fordította”. Ő volt az első ember a kollégiumban, aki megérezte velük, hogy „az Ady-hívek irodalmi tájékozódása és az ő népdalpropagáló munkássága rokon vonásokat hordoznak. Ahhoz azonban, hogy rádöbbenjünk, nemcsak az új ízlés ütközik meg irodalomban, zenében, újfajta tudományos éhségben, hanem az a szellem is, amely a kevesek java helyett egyre inkább a sokak javát akarja megmenteni a jövőnek, hogy abból európaibb és humanistább kultúrát teremtsen – ahhoz nemcsak érnünk kellett még, de a bőrünkön kellett éreznünk az élet nagy megrázkódtatásait. [...] Mert mi, ha részesei is voltunk annak, ami körülöttünk történt, ha vitatkozva is, elégedetlenkedve is, sokszor akár értetlenül, mégis egy közösség – ha meg is rendült közösség –, a kollégium védőszárnyai alatt éltünk.”⁴⁴

6. A Farkas utcai öreg ház azért is emlékezetes Kemény János számára, mert 1913-ban itt találkozott Áprily Lajossal, aki sógora volt házigazdájának. Ebben a házban hallotta őt először Csokonai- és Petőfi-dalokat, régi latin meg magyar szövegű diáknótákat énekelni. „Egyszer, egy szomorú, különös ritmusú szlovák népdalt is énekelt. Fölkucorodva ült, törökülésben az egyik heverőn, ölében csöppség kislfia: Zsoli. Ringatta, babusgatta, altatta fiacskáját. Én olyan szívbe markoló altatódalt sohasem hallottam, amilyen az a halkán, dúdolván előadott, különös ritmusú, régi, régi szlovák népdal volt. Nagyon szép, nagyon meleg énekhangja volt Áprilynak. Emlegették a családban, hogy néha szokott zongorakísérettel is énekelni. Marosvécsen is hallottam énekelni, a helikoni napok idején, szép nyári estén, a vár előtt, a »szakállszárító«-nak nevezett padon. Kacsó Sándorral, Kádár Imrével, Szántó Györggyel, Tamásival, Kuncz Aladárral. És szeretett énekelni akkor is, amikor kirándulni ment a tanítványaival. Amikor magasra lángoló tábornövény gyújtottak, szalonnát sütöttek vagy a csillagokat számolták. S ha még itt megemlítem azt is, hogy milyen kedvesen, milyen boldogan tudott mosolyogni annak idején gyermektréfáinkon, részt venni labdajátékainkban – mindez csak látszólag mond ellent annak, hogy világfájdalom árad a költészetéből, szívfacsaró bánat. De hát kinek is fájhatott volna jobban az a rettenetes pusztulás, amit az első világháború évei hoztak, kinek okozhatott volna több szomorúságot a sok, drága emberélet megsemmisülése, mint annak a Költőnek, akinél jobban, szenvedélyesebben talán senki sem szeretete közülünk a természetvilág szépségeit, a lélek csodáit, akinél talán soha senki jobban nem vágyott a harmonikus, békés, kiegyensúlyozott élet után?”⁴⁵

III. „Fiatal íróknak akartunk fórumot teremteni”

1. Kemény 1921 őszén beiratkozik a bécsi Hochschule für Bodenkultur egyetem erdőmérnöki karára. Ami nem magyarázható csupán azzal, hogy alsójárai nagyapja szűkös anyagi viszonyai eleve gyakorlatias életpályát indokoltak. Hiszen már kisdíák korától értésére adták, hogy „másodfokú várományosa” a Kemény János erdélyi fejedelemtől⁴⁶ nemzedékről nemzedékre öröklődött várkastélynak és erdőbirtoknak.⁴⁷ Ám a „Remény-telenség” idején, amikor Balázs Ferencsel élére áll az útkereső fiatal író- és művésznemzedéknek, még nem számíthatott erre az örökségre.

Mivel az ő nevére akkor még nem adhattak volna lapengedélyt, ezért névlegesen Geley Antal lett az *Előre* főszerkesztője. A szerkesztés Balázs Ferenc teológiai szobájában folyt, a levelezést Ferencz József unitárius püspök unokája, az irodalmi érdeklődésű Végh József intézte. A folyóirat eleve reklámbevételekre alapozta működését. Hasábjain hirdetett a Ganz Rt., az 1894-ben alapított Erdélyi Bank és Takarékpénztár, a nagyváradi Egyesült Bank és Takarékpénztár, a kolozsvári Helvetia általános biztosító társaság, a kolozsvári cukorkagyár, a Színház és Társaság, valamint gróf Teleki Árvéd fonó- és szövőgyára. Február második felében novella- és (esztétikai) tanulmány pályázatot hirdettek, később még honoráriumra is gondoltak, de a kilencedik szám nyomdába adása után már a lap megszűnésével kellett szembenézniük. Tehát nem az érdeklődés hiánya okozta az *Előre* korai „bukását”, hanem a pénzforrások váratlan megcsappanása. Ami összefügg a magyar pénzintézeteket érintő román bankpolitikával.

Az átmeneti tanácsstalanság után Balázs Ferenc hamar feltalálta magát: antológiát kell kiadni!⁴⁸ Olyant, amelyik valóra válthatja az *Előrében* meghirdetett nemzedéki programot.

Kacsó Sándor, aki a kolozsvári román egyetemen 1922 tavaszától Kristóf György előadásait hallgatta, az *Előre* hasábjain jelentkezett első elbeszéléseivel és verseivel. Élete végén ekképpen idézte fel a korhangulatot: „Időm java részét az unitárius teológián töltöttem Balázs Ferencék társaságában, szenvedélyes viták közepette. Itt »szerkesztődött« ugyanis az *Előre*, és itt alakult a *Tizenegyek* antológiája a vitára bocsátott versekből, novellákból, mesékből, cikkekből. Ide látogatott sokszor Tamási Áron is...”⁴⁹ A Balázs Ferenc-monográfiát megalapozó Mikó Imre „első generációs kiállásnak” minősítette az 1922 januárjában megjelent *Előret*, melynek „távszerkesztője” Kemény János volt, „helytartója” pedig Balázs Ferenc, aki az irodalomteremtés új útjait és az ifjú tehetségeket kereste. Hogy maga a „távszerkesztés” miként zajlott le, arról inkább csak feltételezéseink vannak. Minthogy nem maradt életideje ezeknek a „műhelytitkoknak” a megosztására, csakis arra gondolhatunk, hogy bécsi tanulmányainak szüneteiben olykor-olykor maga is részese volt a Balázs Ferenc teológiai szobájában zajló műhelyvitáknak. Erre abból lehet következtetni, hogy a nevezetessé vált évfordulón maga hozta szóba: éppen szabadságon járt itthon, amikor – „önképzőköri

szereplések s egy megbukott lap jogán” – írótestvérei bevonták az antológia kiadásának előkészületeibe.

„Az *Előre* egyesíteni akarja a fiatal írónemzedéket – hirdette önmagát a folyóirat. Kérjük azokat, akik átmentek az önbírálaton, keressék fel lapunkat írásaikkal. Mindenkinek érdeke, hogy előmozdítsa egy új, életerős írónemzedék kifejlődését.”

Erre buzdított maga az unitárius püspök, Ferencz József is:

„Ezt a szépirodalmi lapot, melynek ez a 2. száma, *Előre* címmel néhány ifjú indította meg. Merész vállalkozás, különösen most, midőn a nyomda, a papiros s minden olyan drága, s emellett szépirodalmi lapban sincs hiány. De az ifjúnak egyik legszebb jellemvonása a bátorság és bizalom, ha az a szépért, jóért és nemzetért való küzdelemben nyilvánul, s amennyiben én a vállalkozó ifjak közül többeket ismerek, felteszem róluk, hogy nem pusztán a hiúság, a törtetés vágya indította erre a vállalkozásra, hanem hogy tehetségük szerint is közreműködjenek a magyar irodalom, a kultúra fejlesztésére és terjesztésére. Legyen szabad azért legmelegebben figyelmébe ajánlani a magyar olvasóközönségnek a lapot, melynek első száma már elég kedvező ábrázattal jelent meg. [...] Pártoljuk hát a vállalkozó ifjakat, hogy ne veszítsék el munkakedvüket. Ki tudja, melyikben minő költő vagy regényíró kezdi szárnyait bontogatni, akik egykor nemzetünknek büszkeségei lehetnek. Adja Isten!”

Az irodalom háza tájáról az *Erdélyi Szemlét* szerkesztő Sütő-Nagy László szólal meg. Tudatos harcosoknak tartja a lap körül gyülekezőket. „Sok a bizalmam az erdélyi magyar irodalom törtető, friss szemű legényeiben, akiktől friss szellemet, a friss szellem elismertetését várom, bizton, mert abból a televényföldből sarjadnak ezek az új emberek, ahonnan Bolyai s Dávid Ferenc hirdette az emberi szabad szellemet”⁵⁰ Székelyudvarhelyről a „már nem fiatal, de még nem öreg”, alig harminckilenc éves Tompa László figyel fel „az élet szemébe” néző fiatalokra: „Sodruk elragad – mit lehet tenni mást, mint velük menni, egy-két éneket elénekelni, egy-két tűz-bokor átugrását megkísérelni. [...] Azért hát éljen az élet és örök megújulását leghevesebb lüktetéssel példázó üteme: a tavaszokon mámorosodó ifjúság!”⁵¹

2. Az *Előre* mindössze kilenc számot ért meg 1922 első felében. Fiatal íróknak akart fórumot teremteni – fejtette ki élete végén Kemény János a Marosi Ildikóval folytatott utolsó beszélgetésében –, hogy „felrázzuk a háborús évek sokkját kiheverni nem tudó irodalmi közéletet”.⁵²

„A romániai magyarság hivatalos vezetői abban az időben Szabolcska Mihályban és a többi Petőfi-epigonban látták a »megbízható, családias, nemzetnevelő és erkölcsnemesítő irodalom» képviselőit – olvasható az egyik fogalmazványvázlatban. – Azt hirdették, hogy aki Adyt, Kosztolányit, Karinthyt, Móricz Zsigmondot, Babits Mihályt, a *Nyugat* című folyóirat köré csoportosuló írógárdát vallja a magyar irodalom igazi képviselőjének, az »destruktív, erkölcstelen, nemzetáruló«. A hivatalos magyar vezetőség ilyen fokú maradisága következtében

a középiskolás diákság haladó irodalmi mozgalma (1919–1922) nem maradhatott meg az önképzőkörök keretein belül, de ki kellett áradnia a társadalomba is. Ezt a mozgalmat szolgálta a Jancsó Béla szerkesztésében megjelenő irodalmi diáklap, a *Remény*, majd annak utódja, az *Előre*, amelynek én voltam a szerkesztője. (Geley Antal, hadifogságból hazakerült diáktársunkra azért ruháztuk a főszerkesztői címet, mert ő volt az egyetlen nagykorú diák az unitárius kollégiumban!) A hivatalos álláspont és a diákok felfogása közötti ellentét végül is annyira kiéleződött, hogy a református kollégium több érettségi előtt álló, kiváló tanulóját, más címen ugyan, de a mozgalomban való részvételük miatt – Nagy Jenő és Brüll Emánuel tanárok erélyes tiltakozása ellenére – kicsapták. (Mi, akik akkor már az unitárius kollégium tanulói voltunk, könnyen úsztuk meg a dolgot: enyhe, nem is nyilvános dorgálásban részesültünk azért, hogy nem maradtunk meg álláspontunk hangoztatásával a megengedett önképzőköri keretek között.)

A *Remény* és az *Előre* munkatársainak többsége természetesen a középiskolás tanulók sorából került ki. De találunk az írások között Balázs Ferenc-tanulmányokat és -meséket, Kacsó Sándor-verseket és -tanulmányokat, egy Karácsony Benő-elbeszélést is. A harcos, gyakran szenvedélyes kiállítás ellenére sok volt ebben a mozgalomban az ellentmondás, tapogatódzás, de mégis előkészítője volt sok tekintetben egy újabbnak, melyet a *Tizenegyek* mozgalmanak neveztek (1923). Főmunkatársak: Csergő Tamás (tanulmányok), Mihály László (versek), Jancsó Béla, Paál Árpád dr., Maksay Albert, Bíró György, Finta Zoltán, Jakab Géza, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor. Helyettes szerkesztő: Balázs Ferenc.⁵³

Ahogy gyűlnek Balázs Ferenc köré a reménykeltő tehetségek, az *Előre* célkitűzései is annál világosabbá válnak. „Ma már nem adhatunk irodalmat magáért az irodalomért, nekünk céljaink vannak a verssel, prózával, hímes szavakkal – ütötte le az alaphangot a nemzedékszervező. Mi ifjúsági irodalmat akarunk... Él bennünk ifjakban valami ős másság, valami belőlünk kifakadó különbség, ami a pennán keresztül a betűkbe szalad, szavakba ömlik, a dalokban ficánkol; ami elválaszt bennünket azoktól, akik megfontoltakká, óvatosakká, biztos kezűekké lettek; azoktól, akik elugrottak az ifjúságtól... Ifjak vagyunk! Bennünk még fehér az élet, tiszta a szerelem, a földre hullás is tiszta... Ennek az ifjú szellemnek akarunk kifejezői lenni. Bizony, harsogni fogunk néha nagy szavakat... De őszinték leszünk, és divatos pózt magunkra nem kényszerítve is azok leszünk, mert ez az ifjúság érintetlensége... Mi mindenkit hívunk, aki ifjúnak érzi magát, és mindenkinek adjuk magunkat, akinek kell a mi lázunk.”⁵⁴

Hogy mi ez a „mátság”, azt az *Erdélyi magyar irodalomról*, illetve a *Székely mitológiáról* szóló tanulmányaiban fejtette ki egy esztendő múlva, de már a *Tizenegyek* hasábjain.

Az *Előre* programjához Jancsó Béla szól hozzá – Budapestről. Orvostanhallgató létére ott is főként az irodalmi élet és a színházak világa iránt érdeklődött.⁵⁵ De nemcsak friss benyomásainak rögzítésével gazdagítja a folyóirat „kitekintését”, történelmi helyzetérzékelésével még inkább. Meditációi arra ösztönzik, hogy

filozófiai, lélektani és esztétikai irányban szélesítse az *Előre* programját. Feltétlenül szükségesnek tartja a nagy nyugati kultúráramlatokkal való kapcsolatot („Bécsen és Budapesten kívül Berlint és Párizst is hozzáférhetővé kellene tenni”). Sürgeti a lap kritikai rovatának a megerősítését, „mely az ifjúság esztétikai érzékét hivatott nevelni”. Óvakodik attól, hogy az ifjúsági folyóirat a „nagy lapokat” utánozza. „Célunk egészen más, és az utunk is más. De tanulságokat merítenünk kell belőlük: a *Napkelet* példát ad [...] az európai horizontra; a *Pász-tortú* az erdélyi élet gyökereibe való kapaszkodásra. Ez a két tényező determinál minket is.”⁵⁶

3. Bécsi csalódásai közepette Kemény Jánosnak a *Tizenegyek* szerveződése adta vissza az önbizalmat. „Hiába akartam pallérozódni itt, hiába akartam messzire nézővé lenni – vallotta meg író társainak a *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján –, falak, emberfalak, gondolat akadályok, gyűlöletfüggönyök s eleső emberek reménytelensége keresztetkelt utamat, ahol pedig a láthatárnak kellett volna kitérnie kutató szemem előtt, csupán egy-egy idetévedt otthoni ismerős jelentette számomra a frissebb levegőt.”⁵⁷ Arról pedig a *Kakukkfőkák*ban olvashatunk, hogy nyomorgó bécsi éveiben⁵⁸ kapcsolatba került az emigrációban élő magyar írókkal és művészekkel. Aminek a hatása jól kimutatható az *Előre* közleményeiben. Név szerint Balázs Bélát és Kassák Lajost említi, akikkel 1945 után is tartotta a kapcsolatot. Annál is inkább, mivel hatásukra ismerte meg az expresszionizmust, a kubizmust, valamint „az izmusok sok irányzatát”. Láthatta az osztrák, a francia, az angol, a német, az orosz expresszionisták műveit. Picasso „kék korszakából” arra jött rá, hogy nem az irányzat a fontos, hanem a tehetség.⁵⁹

A *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján eltöpreng azon is, hogy Bécsből küldött versei mennyiben járultak hozzá közös könyvük sikeréhez. Úgy látja, hogy ő maga inkább tüzet adott a bajtársi lelkesültséghez. Az antológia pedig arra döbrent rá, hogy „egy erdélyi falusi magyar ember szeméből feléje áradó bizalmas tekintet, egy kemény parasztkéznek barátságos szorítása többet ér minden egyéb elismerésnél”.⁶⁰

4. A Helikon szellemi erőterének máig élő története van, de a szerves építkezések láncolatból eddig kimaradt egy döntő mozzanat, amit Tabéry Géza már 1930-ben rögzített: „Ezerkilencszázhuszonöt márciusában a marosvásárhelyi írók Szászrégenben vendégszerepeltek. A színház egyik páholyában ült Berde Mária, Bánffy Endre, Molter Károly, Kemény János és Dékániné Máthé Mariska. Egyszerre csak felnyitja a páholy ajtaját, s belép rajta Goga Octavián miniszter, aki valamilyen választási kampány alkalmával tartózkodott Szászrégenben. Goga leül a páholyban, s elkezdődik az írók és közöttük egy meglehetősen csipkelődős beszélgetés arról, hogy mik is az írók céljai azzal az úgynevezett erdélyi irodalommal? E beszélgetés közben Kemény a Goga válla felett áthajol Berdehez, s azt kérdezi tőle, elég idősek tartaná-e őt Berde ahhoz, hogy kezébe vegye a Gernyeszegen [1923-ban] felvetett erdélyi Helikon ügyét?”⁶¹

Halála előtt Kemény János is elmondta Beke Györgynek, hogy miképpen szánta rá magát erre a kultúrtörténeti lépésre. Szászrégenben a csucsai kastély birtokosa felvetette: „miért nem vesszük rá valamelyik kastély urát, hogy adjon helyet otthonában a romániai magyar írók parlamentjének?” Minden szem a vécsi várúrra szegeződött. „Maga megcsinálhatná!” – mondta Berde Mária. „Feleségemmel és Dadival [Kuncz Aladárral] magunk is felvetettük ezt a gondolatot – felelte Kemény báró. – De vajon nem vagyok-e még túl fiatal arra, hogy összetartsak oly sok, különböző gondolkozású íróból álló társaságot?”⁶² A későbbi fejleményekről Kós Károly így emlékezett: Bánffy, Kuncz, Kemény eleinte azt akarták, hogy a találkozó legyen Bonchidán, mert az inkább központ, és mindenfelől könnyen megközelíthető. Bánffy ezt elhárította, mert élt az apja, és az nem tűrte volna. „Losonczi gróf Bánffy György ritka fősvény ember hírében állt, a rossz nyelvek szerint leginkább az volt a problémája, hogy a leendő vendégek összesaraznák vagy összekarcolnák a kastély szobáinak parkettjét. Bonchida urának elhárító magatartása miatt Kemény János kőoroszlános címerállatokkal őrzött, vendégszerető marosvécsi kastélyában nyílt lehetőség az erdélyi irodalompolitika folytatásának, további lehetőségeinek kidolgozására, írói eszmecserékre, az erdélyi magyarság nemzeti tudata irodalmi eszközökkel való fenntartásának és fejlesztésének átgondolására. Az erdélyi író- és költőtársadalom jobban járt ezzel a megoldással, a mindenki »Jánoskája«, aki Orbán Balázshoz hasonlatosan – Dsida Jenő szavaival élve: »Báró ugyan, de abbahagyta régen...« – igazi vendéglátó házigazdának bizonyult.”⁶³

IV. Az ige hirdető marosvécsi papköltő

1. A Bécsben szűkösen élő fiatal báró az antológia megjelenését követően értesült arról, hogy örököse lett a hatalmas marosvécsi vagyonnak. Akkor megfogadta – írja a családi emlékezetre hivatkozva a Budapesten megjelenő *Várvédő – Erdélyi Helikon Irodalmi Füzetek*⁶⁴ alapító-főszerkesztője, Medgyessy Éva –, hogy minden tekintetben jó gazdája lesz a vécsi uradalomnak. Nem csupán fizikai, de szellemi-lelki értelemben is szívén viselte a marosvécsi emberek sorsát. Unokája, Kemény Endre, a pátyi székhelyű Erdélyi Helikon Marosvécsi Kemény Alapítvány elnökének tudomása szerint részint ezért végezte el a református teológiát,⁶⁵ és vállalt egy ideig lelkészi szolgálatot a faluban. Másrészt azért vált ez sürgőssé – helytálló Csapody Miklós irodalomtörténész érvelése –, mert a fiatal házaspár csak így szerezhetett felmentést a kötelező katonai szolgálat alól.⁶⁶

Manapság kevesen tudják már – írja a Pallas-Akadémia Könyvkiadónál 2010-ben indult Kemény János életmű-sorozatot gondozó Sas Péter –, hogy 1929-ben elvégezte a kolozsvári protestáns teológiát, s így lelkipásztor lett. „Nemcsak ebből, lelki habitusából következett, hogy életében sohasem káromkodott. Marosvécs lakosai sokáig emlegették, szolgálatvállalásai ritka alkalmai során milyen szépen prédikált, hirdetve Isten ígését a segédlelkész úr.”⁶⁷ Papságáról a legszebb

jellemzést felesége, Augusztia asszony fogalmazta meg: „Akkor ragyogott legszebben ez az ősi templom, amikor János hirdette benne Isten igéjét!”⁶⁸

A református népiskola felszentelése is felemelő esemény volt a község életében. Kemény János adta a telket, Kós Károly ingyen tervezte meg az épületet, Makkai Sándor püspök szentelte fel. Az *Ellenzék* tudósítója szerint ezzel az eseménnyel kezdődtek az 1936-os marosvécsi Helikon napjai. Az egyházi méltóságok mellett a környékről tizenhat esperes és pap vett részt. „A marosvécsi új iskola nem az első, amely az impériumváltozás óta a kis magyar községeknek igazán példaadó lelkesedéséből épült – emelte ki a cikkíró. De a marosvécsi iskolának különlegessége az, hogy egy nemes gondolkozású magyar főúr szíveségéből a legkitűnőbb erdélyi magyar építőművész elképzelésében a község lakóinak erejükön felüli áldozatával valósággal kis mintaiskolának épült, amelyre ránézni a lélek felderülését, a magyar kisebbségi népbe vetett hitet s annyi szenvedéseink között is egy jobb jövő eljövételét jelenti.”⁶⁹

Báró Kemény Jánosné vajon ismerte-e a sztánai bál történetét? Talán maga Kós hozta szóba a helikoni napok valamelyikén? Tény azonban, hogy Augusta Paton is „kitett magáért” egy jótékonyági bál szervezésével – hogy könyvtára lehessen Vécsnek és a közeli magyar falvak lakossainak. „Sok szervezésbe került a bál, és sorra kellett járjam a régeni és vásárhelyi üzletvezetőket – írja önéletrajzi visszaemlékezésében –, hogy hívjam meg őket, és kérjek tőlük tombola- és lottóhúzásra szánt cikkeket. Lefedettük falécekkel az egész kastélyudvart, és építettünk a cigányzenekarnak egy dobogót. Szerencsénkre volt egy jó helyi zenekar. Kis asztalokat és székeket tettünk az emeleti folyosó teljes hosszában. A szomszédokat is meghívtuk. Több száz ember jött el, évekig beszéltek a bálról. Én csak annyira emlékszem, hogy reggel nyolckor csárdászotunk Balázssal⁷⁰ az asztal tetején, miközben János aggodva nézett.”⁷¹

Közismert az is, hogy nehéz időkben a falubeliek ingyen hozhatták a tüzelőt a birtok erdeiből, közvetlenül a háború után pedig a cukorrépat a földekről, hogy ne éhezzenek.

Szent-Iványi Sándor *Költő-papok* címmel tartott előadást a *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján. Ő maga is unitárius teológiát végzett, akárcsak Dobai István, Maksay Albert ugyanazon a tablón szerepel 1929-ben, mint Kemény János, de már mint az újszövetségi exegézis tanára. A palástot Vécsen magára öltő Kemény az 1934-es kolozsvári számvetésig felhagyott ugyan a versírással, de nem az igehirdetéssel. Örömmel fedezem fel, hogy az ateizmus évtizedeiben sem merült feledésbe az istentiszteletet tartó „pap-báró” alakja,⁷² akit éppen önéletrajza vett igénybe, amikor 65. születésnapján a későbbi Kriterion-igazgató felköszöntötte.

2. A *Tizenegyek* szerzői rövid vallomásokkal igyekeztek felhívni magukra a figyelmet. Kemény János a titokfürkésző *Hulló csillagokat* állítja versciklusa élére, holtlott akkori életérzésére sokkal jellemzőbb ez a négy sor: „Az én szavam nem villámok dörgése, / Az én szavamtól nem borzad a lélek, / Az én szavam csak

fájó húr zengése, / Az én szavamtól csak a könnyek égnek” (Én nem tudok). Az antológia bírálói (Borbély István, Tompa László, Reményik Sándor) egybehangozóan úgy ítélik meg, mint „finom tollú, de különösebb egyéni vonások nélküli verselőt”, aki „a lány hangulatok szelíd szépségét” énekl. Tompa szerint még nem mutat kiemelkedő egyéni vonásokat. A már befutott Tamási később „egy nemesen érző diák-ember szelíd verseire” emlékezett, amelyek nem vertek nagy hírt szerzőjüknek.⁷³

Érthető módon Kemény az összejövetelen nem ejtett szót a verszsengéiről. Arra használja fel az alkalmat, hogy köszönetet mondjon íróbarátainak „a sok melegségért, kedvességért”, amellyel annak idején megajándékozták, s elhalmozták hittel és gazdag útravalóval „az erdélyi faluhoz visszavezető” útjára. „Mert nekik köszönhetem, tizenegy erdélyi magyaroknak, azt a felismerést, hogy az erdélyi faluban fog eldőlni a jövő problémája.”⁷⁴ Az *Ellenzék* körinterjúja méltán emelte ki, hogy a Helikon íróinak vendéglátó gazdája „mint pap és földbirtokos jelentékeny gazdasági és szociológiai munkásságot fejt ki Marosvécsen és egyházmegyéjében. S a magyar színészetért is súlyos áldozatokat hozott.”⁷⁵

3. Amikor utolsó beszélgetésük során Marosi Ildikó szóba hozta a versírást, Kemény így reagált „rosszul sikerült” verseskötetéről: „Már a címe is borzasztó: *Költemények!*”⁷⁶ Önletrajzának az őszirózsás forradalmat felidéző részében egy romantikus történetre bukkanunk, ami emlékirása közepette ugyancsak zavarba ejtette: szerelmes verseket írt, amikor forrongott körülötte a világ! „Idővel bekerült Kolozsvárra szerelmem is – ennyit árul el az 1920-as gyűjtemény ihletőjéről. – Elég távol volt elszállásolva, valami rokonánál vagy idős barátnőjénél a Monostori út egyik mellékutcájában, valamivel közelebb a központhoz, mint ahol a Kós Károly építette református templom áll. Szerelmem arra várt, hogy érte jöjjenek, és hazavigyék Magyarországra. Amíg azonban erre sor került, a nappalokat anyáméknál töltötte. Az én feladatom volt őt esténként hazakisérni, ott a kapuban tiszteletteljes kézcsókkal elbúcsúzni tőle, s ha erősebben szóltak a sötétben a fegyverek, komoly férfias hangon megnyugtatni, hogy ameddig engem lát, aggodalomra nincs oka. És természetesen írtam verseimet ismét, egyre többet és többet.”⁷⁷

Marosi Ildikó utolsó beszélgetéséből az is kiderül, hogy melyik volt Kemény János utolsó verse. Döbbenetes, hogy ez is háborús körülmények között született: „A második világháború alatt kimentem a vécsi Rózsás nevű erdőbe, s figyeltem az őzeket. Kijött egy gyönyörű suta a tisztásra, leült a fűre, s egy dongó röptét figyelte. Én is csendben vártam, ülő vadra nem szokás lőni. Az őz akkor is nyugodt maradt, amikor egy harci repülő húzott el az erdő fölött. A dongó jobban izgatta. Ebből az élményből született az a vers, melynek a *Békedal* címet adtam. Talán, valamikor *Tilinkó*⁷⁸ címmel kiadok egy verseskötetet is. [...] A Rózsás erdőben eltöltött idő óta nem vadászom szarvasra. Az utolsó szarvast nem lőttem meg.”⁷⁹

V. Kemény János írói működésének erőtere

1. Neve: fogalom. Sorsa: balzac-i. Domokos Géza summázta ekképpen a 65-öt töltött Kemény János pályaképét. „Érezzük egy reneszánsz lüktetésű nagy élet bűvöletét. Érzékeljük az amerikai Pittsburgh, a szülőhely és a fejedelmek látta Marosvécs között feszülő fantasztikus találkozását a történelemnek, ideának, szenvedélynek. És mi mindent még csak nem is sejtünk. Ha elkészül a teljes Helikon-felmérés, ha birtokában leszünk a kolozsvári és marosvásárhelyi színház tudományos alaposságú monográfiájának, ha megírja valaki a vécsi kastély történetét a második világháború napjaiban, ha kiadásra kerülnek a ma még ismeretlen írói, színészi levelek és naplók, a ma talán még meg sem született emlékiratok, majd akkor tudjuk meg, mit köszönhet a kultúra és a humánium Kemény Jánosnak.”⁸⁰

Olyan nagy horderejű volt ez a születésnapi köszöntő 1968-ban, amelyhez fogható Domokos pályáján csak az országépítő Kós Károlyról elhangzott házsongárdi beszéd bizonyult: jövőbe látó, távlatnyitó.⁸¹ A *mecénás metamorfózisában* Sütő András is hasonlóképpen fogalmazott: „A múltnak ablakán is mindig a jövőbe kémlelő írói lelkiismeret tiszta vonalú lenyomatait” hagyta ránk örökségül.⁸²

Kutatóintézethez méltó feladatot vizionált 1968-ban Domokos Géza, aki Kriterion-igazgatóként sem tévesztette szem elől a szerencsés történelmi pillanatban felismert teendőket. Korántsem véletlen, hogy a hetvenes években megélenkült az írói memoárok és az irodalmi dokumentumkötetek kiadása. Meglehet, hogy a fentebb idézett sorok ösztönözték Kemény Jánost is visszatekintésének megírására.

2. Tíz esztendővel később, amikor Domokos Géza másodjára is Kemény János példáját idézte, már az íróasztalán volt *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládájának* kézírata.⁸³ „Voltak világos írói és társadalmi eszményei, körülvették szövetségeseik, és szembeszegültek vele ellenfelek – hangsúlyozta –, de ő megmaradt minden körülmények között akkor is, amikor erdőbirtokos báró volt, és akkor is, amikor meszet talicskázott, józan, figyelmes írói társnak, a mások igazságát is megérteni akaró kultúremlőnek. Ezért fájlalom én, hogy ezen az őszi napon, amikor a Havas, Kemény János szerelme, »sikereitől, hódításaitól megundorodva levetkezi ékességét, fonnyadt lombruháját szétdobálja, halódó illatait szelek szárnyára veti«, nem lehet közöttünk írói erkölcs dolgában egyik legszebb emberünk.”⁸⁴ (Feltételezhető, hogy az eredeti szóhasználatban a *legszentebb* kifejezés szerepelt, a cenzúra miatt „öltött” más alakot.)

Akik közelebbről ismerték Kemény Jánost, azok elsősorban emberi tartását, jellemzőségeit emelték ki. Azét a mecénásét, aki tetemes vagyona nagy részét „Széchenyi-módra” a kisebbségi kultúra intézményrendszerének az életben tartására fordította.⁸⁵ Úgy tűnik, hogy az írói tehetséggondozást vállaló Kemény udvariasan maga elé engedte pártfogoltjait. Pedig volt amire szerénynek

lennie. Hiszen nemcsak az *Erdélyi Helikon*, a *Pásztortűz*, a *Korunk*, a *Szép Szó*, de a *Nyugat* is megbecsülően írt novelláiról és regényeiről. Miközben bizonyos előítéletekkel is szembe kellett néznie, amelyekre Tamási is utalt: „a szellem rendjében hatástalan, sőt néha gyanút virágzik” a főúri származás. Be kellett bizonyítania – önmaga előtt is! –, hogy nem csak az ősök jogán fogott tollat.⁸⁶

A tanulmányíróként ma sem eléggé méltányolt Molter Károly a „finom érzelmesség és férfias tárgyilagosság” művészi ábrázolását ünnepelte a „vonzó és mind nagyobbra hivatott” elbeszélőben: „Íme, a jó író és a jó ember találkozására – írta a *Kokó és Szokratész* kapcsán. – Kemény János e könyve után bátran vághat neki a magyar megírnivalók irdatlan erdejének: éles fejszével és nyílt férfilelékekkel áll útja ígéretes elején.”⁸⁷ Nem kétséges, hogy az irodalomtörténeti számbavétel tárgya mindenekelőtt a művekben megtestesülő életmű. Kemény halála után Kántor Lajos vállalkozott arra, hogy végigolvassa a *leírt életművet*. És az irodalomtörténész objektivitásával azt állapította meg, hogy bár a „történeti (szociológiai) és esztétikai értékek tekintetében bizonyára nem éri el az erdélyi arisztokráciát belülről megmutató s a Martinovics-drámát író Bánffyét, [...] erkölcsi jelentésében vitathatatlanul felülmúlja azt”.⁸⁸

Alighanem „a jó író és a jó ember találkozásában” rejlik az életmű-értelmezés nyitja. Azok a jelenetek ajándékoznak meg a nagy esztétikai pillanatok varázsával, amelyekben a „szemlélődő megértés” tartós értékévé, életfilozófiává nemesedik.

*Tizenegyek*beli társa, Tamási Áron is hosszasan eltöprengett ezeken a kérdéseken: „Nem lehetetlen, hogy irodalmi szerepét néha teljesen a Helikon ápolásában látta; s nem lehetetlen az sem, hogy a toll és a vadászfegyver sokszor és sokat versengtek az elsőbségért. [...] Inkább a nemes magyar szolgálat jellemzi őt, mintsem a művészi hivatás égő és nyugtalanító hite. Ezt a szolgálatot két dolog teszi kiemelkedővé: az emberi magatartás a tarka és zavaros világban, és az együvé tartozás a föld magyar népével, kinek örömét és baját lelkében mindig hordja. [...] Az alkotás örök természete: az élet csupán ürügy és segítség arra, hogy a képzelet világot és belé hősöket teremtsen.”⁸⁹ Ami Kemény írói alkatának is megfelelt. „Regényhőseimet, novelláim szereplőit nem találtam ki, létező vagy létezett embereket formáltam tovább – fejtette ki élete végén Beke Györgynek –, nemegyszer többekből gyúrtam egygé és újjá őket. Igaz, az írói képzelet a mesefát fölcicomázta, mégis történeteimnek mindig volt valósággyökere.”⁹⁰ A hősteremtés sikere, a cselekvés lendülete mellett Páskándi kiemelten szólt arról, hogy például a *Víziboszorkányt* „elejétől végig belengi a Kemény János műveiből oly jól ismert természet- és tájszeretet, halak, vadak és madarak, a havasok dicsérete: a természetben és természetből élő ember már-már veleszületettnek ábrázolt tisztasága. Ezek alkotják könyve legköltőibb lapjait.”⁹¹

Kántor arra figyelte fel, hogy ez a természetszeretet Keménynél „nem lesz mítosz, mint Nyirónél, de költészetté sem igen válik, mint Tamási Áron novelláiban”.⁹² „A természet páratlan valósága rögzült leírásaiban – ekképp összegzett Sas Péter a Kemény-életműsorozathoz írt bevezetőjében –, amelynek

művészi hangvétele megelevenítésének nagyszerűségében rejlett [...]. A tájban élő, azzal szimbiózist vállaló emberek sem rendelkeztek kivételes tulajdonságokkal. [...] A mindennapok eposzát kellett megfogalmaznia. »Ismerem a havasi embereket, nagyokat és kicsiket, magyarokat, románokat, kisoroszkokat, tótcscákát.« A hétköznapiak hőseiben csak a felületes szemlélő láthat monoton szürkéséget, egyhangúságot. Az éles, a valóban az emberekre figyelő szempár elé más jellegű látvány tárult: »Váltakozó vonalakat mutatnak a hegyek, a Maros folyó egyetlen kanyarulata sem hasonlít a másik kanyarulatához, nincs itt két falu a völgyben, mely tökéletesen egyforma volna, a fák, füvek, virágok, az állatok, az emberek sem egyformák mind...«⁹³

Semmiféle történelmi sorsfordulat nem ingatta meg emberszeretét. Ezt bizonyítják azok a művei, amelyek a világfelfordulást követően méltánytalan körülmények között az irodalomellenesség tehetségzikkasztó éveinek légkörében születtek. „Mészégető” korszakában (1952–54) az írás segítette hozzá ahhoz, hogy harmadízben is felülemelkedhessen kakukkfióka-sorsának történelmi megaláztatásain.

Fiatal korában írónak készült, de egész életében mások művészi pályáját támogatta. Halálának ötvenedik évfordulóján a MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének hírlevele ekképp idézte emlékét: „Szerényen élt, de nagy tiszteletben, a marosvécsiek soha nem felejtették el »János urat«, aki annyi mindent tett értük: a Jóság Emberének nevezték.”⁹⁴

Írásainak a múltból átragyogó embersége biztosítja immár Kemény János örök időszerűségét. Betöltötte „a jó író és a jó ember találkozásának” küldetését.

JEGYZETEK

- 1 Tóbiás Áron (1927–2017) író, szerkesztő, rádiós újságíró.
- 2 Tóbiás Áron: Emlékezés Kemény Jánosra. *Magyar Napló*, 1972. nov. 19.
- 3 Sütő András: A mecénás metamorfózisa. *Igaz Szó*, 1971, 11, 776–783.
- 4 Marosi Ildikó (1932–2020) újságíró, szerkesztő, irodalomtörténész.
- 5 Erdélyi Lajos (1929–2020) újságíró, fotóművész.
- 6 Marosi Ildikó: Utolsó beszélgetés Kemény Jánossal. *Igaz Szó*, 1973, 10, 656–660.
- 7 Lebensraum – élettér.
- 8 Páskándi Géza: A megépítettség sikere. *Utunk*, 1965, 45.
- 9 Marosi Ildikó: I. m. Uo.
- 10 Kemény János: *Kakukkfiókák*. Önéletírás. Bukarest, 1972., Kriterion, 9.
- 11 Uo.
- 12 I. m. 123.
- 13 Vö.: I. m. 30.
- 14 I. m. 96.
- 15 I. m. 117–121.
- 16 László Dezső: Találkozásaim a kollégium szellemével. *Ifjú Erdély*, 1935, 89.
- 17 Vö. Gede Csongor: *A Kolozsvári Református Kollégium története 1870 és 1948 között*. Kolozsvár, 2017, Stúdium Kiadó.
- 18 Uő.: Uo.
- 19 Jancsó Elemér: Az idők sodrában. Diákélet a helyi Református Kollégiumban 1916–1922 között. *Ifjú Erdély*, 1935, 6, 101–102.

- 20 Uő.: Uo.
- 21 Jancsó Béla: A Tizenegyek. *Erdélyi Helikon*, 1934, 3, 192–197.
- 22 Az EME Könyvtárának Lakatos utcai gyűjteményében, JB kézírásával.
- 23 Uo.
- A kolozsvári ref. Kollégium „Gyulai Pál önképzőköre” f. hó 17-én de. 11 órakor tartja I. rendes gyűlését a tornateremben a következő műsorral:
1. A *Szózat* eléneklése.
 2. Megnyitó, tartja Jancsó Béla ifj. elnök.
 3. Ábrányi Emil *Hazám iffjúságához* c. költeményét szavalja Nyerges Ferenc VIII. o. t.
 4. Dobolyi Lajos VII. o. t. verseiből felolvas.
 5. Bírálja: Hantos Gyula VIII. o. t.
 6. Ady Endre *Tenger mellől* c. melodramáját előadja Szöllőssy Kálmán VIII. o. t., zongorán kísér: Gidó László VIII. o. t.
 7. *Hymnus* éneklése.
- Kolozsvár, 1920. október 15.
- Kovács Ferenc vezető tanár Jancsó Béla ifj. elnök
- 24 Lásd Jancsó Béla: A Remény osztálya. In J. B.: *Érték, erkölcs, közösség*. Esszék, tanulmányok, jegyzetek. Gondozta és a bevezető tanulmányt írta Cseke Péter. Kolozsvár, 2021, Kriterion, 182–187.
- 25 Kemény János: Búcsú a Farkas utcától. Részlet a szerző önéletrajzi regényének második kötetéből. *Igaz Szó*, 1971, 8, 212–217.
- 26 Uő.: *Kakukkfűökák*, 305–310.
- 27 Uő.: Búcsú a Farkas utcától. Részlet a szerző önéletrajzi regényének második kötetéből. *Igaz Szó*, 1971, 8, 212–217.
- 28 Uő.: Uo.
- 29 Jancsó Béla: I. m. I. h.
- 30 Vö. Gaál György: A Kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratok lapjai. *Keresztény Magvető*, 1982, 3, 144–150.
- 31 Uő.: Uo.
- 32 Vö. Csapody Miklós: Egy nemzedék fellépése. In *A Tizenegyek*. Egy antológia elő- és utóélete (1923–2003). Közzéteszi Cseke Péter. 2003, Kriterion, 2001–2018. Kemény halála után Jancsó Elemér említi a verset, de fél század múltán özszemosódott emlékezetében a két *Remény*. Lásd: Búcsú Kemény Jánostól. In J. E.: *Kortársaim*. Bukarest, 1976, Kriterion, 272–275.
- 33 A Kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban 1853-tól jelent meg *Remény* címmel diáklap, a Református Kollégiumban 1863-tól.
- 34 Beke Györgynek adott interjújában Kemény János úgy emlékszik, hogy Emil Isac gyakran érdeklődött tőle a középiskolások irodalmi mozgalmáról, amelyről jól tudta, hogy Ady költészetéből, a Nyugat folyóiratban megjelenő írásokból gyűjti a harci erőt a hivatalos irodalom képviselőivel, a Petőfi-epigonokkal és a még ezeknél is selejtesebbekkel szemben való állásfoglaláshoz. (Beke György: *Tolmács nélkül*. Interjú 56 íróval a magyar-román irodalmi kapcsolatokról. Bukarest, 1972, Kriterion, 101–120.)
- 35 Jancsó Béla: A Remény osztálya. Ua. in J. B.: *Érték, erkölcs, közösség*, 182–187.
- 36 Az ügy kapcsán Kelemen Lajos *Naplójában* feljegyezte, hogy Jancsó Bélának és diáktársainak a Bakter-ügy „szamárságaiért meggyűlt a bajuk”. Az „egyedüli helyes és becsületes út kinek-kinek vállalni a felelősséget azért, amit írt. Az, amit egyes bujtatók tanácsára megkezdtek, az szicíliai zsványszolidaritás, mely nem méltó becsületes emberekhez, mert a felelőtlen rágalmazás és aljas gyávaság érdekében történt.” (Kelemen Lajos: *Napló II. (1921–1938)*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Sas Péter. Kolozsvár, 2018, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 41. (1921. febr. 7.)
- 37 Jancsó Béla: I. m. I. h.
- 38 Uő.: A Remény osztálya. *Ifjú Erdély*, 1935. február. Ua. in J. B.: *Érték, erkölcs, közösség*, 182–187.
- 39 I. m. 131.

- 40 Kemény János: *Búcsú a Farkas utcától*. I. h.
- 41 Uő.: Uo.
- 42 Jancsó Béla: Kovács Dezsónél. In J. B.: *Érték, erkölcs, közösség*, 152–154.
- 43 „Az első tanár-könyvtáros 1858-ban a fiatal Gyulai Pál, a későbbi félelmetes kritikus lett, aki annyira a szívében viselte a könyvtár sorsát, hogy tiszteletdíjának felét könyvek kötésére fordította. Néki is, a későbbi könyvtárosoknak is főiskolai hallgatók, néha felsőbb osztályos diákok segédkeztek. Gyulai Pál távozása után Fekete Mihály meseköltő, utána 1871–1896 között Szabó Sámuel vezette a könyvtár ügyeit. Könyvtáros volt sok ideig dr. Török István, a kollégium háromkötetes történetének szerzője, aki igazgatója is volt az intézetnek több ízben. Három éven át, 1902–1905 között Kovács Dezső [...] volt a könyvtár gondviselője, utána következett Seprődi János, a magyar népdal és zene hivatott kutatója, aki 1923-ban bekövetkezett haláláig teljesítette megbízatását, őt követte dr. Csúry Bálint, akit 1932-ben a debreceni egyetem hívott meg a magyar nyelvészeti tanszék ellátására.” (Brüll Emánuel: *A református kollégium könyvtára*. 1935, Ifjú Erdély, 99–100.)
- 44 Kemény János: *Kakukkfűökák*, 297.
- 45 Kemény János: *Találkozások Áprily Lajossal*. In Áprily Lajos legszebb versei. Bukarest, 1969, Ifjúsági Könyvkiadó, 5–18.
- 46 Kemény János gróf 1601 és 1602 között volt Erdély fejedelme; 1657–1659 között, tatár fogsága idején írta meg önéletrását, amely a korszak fontos történeti forrása, és irodalmi szempontból is értékes mű.
- 47 A *Kakukkfűökák* című önéletrajzi visszaemlékezésből (Bukarest, 1972, Kritérium, 85) ismert Ákos bácsi és Cecil néni – olvasható Kemény Jánosnak a második kötethez készített jegyzeteiben – szerette volna elérni, hogy „reális ember” legyen belőle, s ez abból adódott, hogy benne látták „Marosvécs és a hozzá tartozó erdőségek leendő örökösét”. (Vö. Kemény János diákévei Bécsben. Közzéteszi: Marosi Ildikó. *Utunk*, 1978, 37.)
- 48 Lásd Mihály László cikkét a *Zászlónk* 1933. évi 4-es számában.
- 49 Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Bukarest, 1971, Kritérium, 261.
- 50 Sütő-Nagy László: Üdv néked, élet ifjúsága. *Előre*, 1922, 4, 1.
- 51 Tompa László: *Előre*, 1922, 7–8, 1–2.
- 52 Marosi Ildikó: Utolsó beszélgetés Kemény Jánossal. *Igaz Szó*, 1973, 10, 656–660.
- 53 PIM, Kemény János-hagyaték.
- 54 Balázs Ferenc: Az *Előre* programja. *Előre*, 1922, 5, 2.
- 55 Lásd Jancsó Béla: Budapesti színházi levél. *Előre*, 1922. ápr. 1.; uő.: Hevesi Sándor: 1514. *Előre*, 1922. máj. 1.
- 56 Uő.: Az *Előre* programjához. *Előre*, 1922. máj. 1.
- 57 Kemény János: Tizenegyek találkozására. *Ellenzék*, 1934. febr. 25. Ua. in: *A Tizenegyek*. Egy antológia elő- és utóélete (1923–2003). Közzéteszi Cseke Péter. Kolozsvár, 2003, Kritérium, 100–102.
- 58 Kemény János 1949-es életrajzában olvasható: „Igen csekély anyagi támogatásban részesültem. Majdnem egész ottani diákoskodásom alatt fűtetlen kis odúban laktam, gyakran éheztem. Itt kaptam gyomorbetegségeket, amellyel sokat kínlódtam, és amelytől mind a mai napig teljesen megszabadulni nem tudtam.” Idézi Sándor Zsuzsanna: *Mecénás és mészégető*. Báró Kemény János, a Jóság Embere. MMA Fidelio.hu 2021. 09. 18.
- 59 Vö.: Kemény János diákévei Bécsben. Közzéteszi: Marosi Ildikó. *Utunk*, 1978, 37.
- 60 Báró Kemény János: *Tizenegyek találkozására*. I. h.
- 61 Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Kolozsvár, 1930, Erdélyi Szépművészeti Társaság, 66–67.
- 62 Beke György: *Tolmács nélkül*, 101–120.
- 63 Kós Károly: Nem spekuláltam, éltem. In Huszár Sándor: *Az író asztalánál*. Beszélgetés kortárs írókkal. Bukarest, 1969, Irodalmi Könyvkiadó, 219–228.
- 64 A Várvédő célja – olvasható az alapító-főszerkesztő tollából – „elsősorban nem a múltidézõ nosztalgizálás, hanem az elmúlt évtizedekben szándékosan eltemetett, elfeledtetett, ám páratlanul gazdag irodalmi-szellemi hagyaték aktualitásának és jövőbe mutató aspektusainak felfedezése is. Ezért az irodalmi szemelvények mellett megvizsgáljuk, hogyan él ma a két

világháború közti erdélyi magyar író-költő társadalom munkásságának emléke a jelen szellemi embereinek emlékezetében, illetve jeles irodalmi személyiségeink miként értékelik az említett életműveket és nem utolsósorban az ehhez hasonló szellemi közösségek létrejöttének fontosságát. A Várvédő »füzeteiben« ezért nem csupán a két világháború közötti erdélyi írőkkel és költőkkel, hanem a mai magyar szellemi élet és irodalmi jelenünk elhivatott, jeles képviselőivel is találkozhatnak. Várvédő tevékenységünk így reményeink szerint egyformán hozzájárul majd a marosvécsi várkastélyban létrejött, egyedülálló irodalmi csoportosulás művészetének ápolásához és újraélesztéséhez, valamint erős várunk, a szellem, a kultúra szolgálatához is.”

- 65 Lásd *Az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1928/29. tanévről*. Szerk. dr. Tavaszy Sándor. „Terminus” Könyvnyomda, Cluj-Kolozsvár, 1929. Az egykori teológusról Sájó Norbert készített magiszteri dolgozatot 2013-ban *Etikai motívumok báró Kemény János műveiben* címmel.
- 66 Csapody Miklós: *Egy nemzedék fellépése*. I. h.
- 67 Sas Péter: *Kemény János, a költői lélek*, 14.
- 68 Báró Kemény Jánosné Augusta Paton: *Önéletrajzi emlékezesek*. Bp., 2018, Szépművészeti Kiadó.
- 69 Kemény János báró telekkel látta el, Kós Károly tervezte, a község felépítette és Makkai Sándor püspök megáldotta az új marosvécsi iskolát. *Ellenzék*, 1936. jún. 13.
- 70 Bethlen Balázs: Kemény Berenice (Berry) férje, azaz Kemény János és így Augusta sógora.
- 71 Uő.: I. m. 192.
- 72 Domokos Géza: Kemény Jánosnak. *Előre*, 1968. szept. 15.
- 73 Tamási Áron: Kokó és Szokratész. Kemény János déltengeri történetei. *Erdélyi Helikon*, 1940, 3, 137-140.
- 74 Kemény János: *Tizenegyek találkozására*. I. h.
- 75 (k. gy.) [Kovács György]: Tízévesek a Tizenegyek. *Ellenzék*, 1933. december 10.
- 76 Marosi Ildikó: *Utolsó beszélgetés Kemény Jánossal*. I. h.
- 77 *Kakukkfőökák*, 315.
- 78 Kemény Jánosnak 1989-ben jelent meg gyerekkötete *Kicsinyeknek* címmel a Kritérionnál. A *Tilinkó* 1939-es antológia a Révai kiadásában. Kosztolányi Dezső, Mécs László, Móra Ferenc, Tamási Áron, Komáromi János, Nyirő József, Márai Sándor, Gagyai László és Kemény János elbeszéléseit tartalmazza.
- 79 Marosi Ildikó: I. m. I. h.
- 80 Domokos Géza: *Kemény Jánosnak*. I. h.
- 81 „Találónan mondotta Kós Károly koporsója mellett a házsongárdi panteonban Domokos Géza: fejedelmet temetünk. Valóban az országépítők közé tartozott – egy országveszejtő században.” (Cseke Péter: Kós Károly kisebbségi életstratégiája. *Tiszatáj*, 2001, 8, 67-73.)
- 82 Sütő András: A mecénás metamorfózisa. *Igaz Szó*, 1971, 11, 776-782.
- 83 *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája (1924-1944)*, I-II. Közzéteszi Marosi Ildikó. Bukarest, 1979, Kritérium.
- 84 Domokos Géza: Őszi sorok. *A Hét*, 1978, 39.
- 85 Balogh Edgár: Helikoni kóasztal. In B. E.: *Mesterek és kortársak*. Bukarest, 1974, Kritérium, 441.
- 86 Vö. Tamási Áron: I. m. I. h.
- 87 Molter Károly: Kokó és Szokratész. Kemény János novelláskötete. *Pásztortűz*, 1940, 4, 224-226.
- 88 Kántor Lajos: A novellista Kemény János. *Utunk*, 1972, 24.
- 89 Tamási: *Kokó és Szokratész*. I. h.
- 90 Beke György: I. m. I. h.
- 91 Páskándi: I. m. I. h.
- 92 Kántor Lajos: I. m. I. h.
- 93 Sas Péter: *Kemény János, a költői lélek*. In I. m. 16.
- 94 Sándor Zsuzsanna: *Mecénás és mészégető – Báró Kemény János, a Jóság Embere*. MMA Fidelio, 2021. szept. 18.

A költő és kora

A diszkusszív beszédmód poétikája Illyés Gyula *Bartók* és *Óda a törvényhozóhoz* című versében

Az Illyés-életműtől idegenkedő, de ahhoz esztétikai szempontokkal, érvekkel közelítő mai elemzők talán leginkább a beszédmódon fanyalognak, kritizálják, tartják romantikusnak, korszerűtlennek, „prófétikusnak”. Ezt a véleményt legmarkánsabban Kulcsár Szabó Ernő fogalmazta meg (a rendszerváltás idején, a kánondöntés izgalmas élményével és hevületével), amikor a „képviselési beszéd”¹ kategóriájával írta le azokat a szövegeket, amelyek kétségtelenül képviselnek: egy eszmét, egy értékrendet, egy közösséget vagy tértől és időtől elvonatkoztató ideákat. Kulcsár Szabó Ernő ennek (is) tudja be azt a „receptiós törést, amelynek áldozatául esett az Illyés-líra a kilencvenes években”, amikor így fogalmaz: „Az Illyés-líra alteritása ugyanis különösen akkor szembetűnő jelenség, ha emlékeztetünk rá: ez a beszédmód nemhogy a klasszikát átértelmező reneszánsz emulatív imitációja értelmében, de még a pusztá átsajátító utánzás szintjén sincs ma jelen a magyar költészetben.”² A tanulmány centrális értékrendjét Szabó Lőrinc, Kosztolányi, a kései József Attila alakítják, s a velük való megmérettetésben Illyés rendre alul marad.³

Az Illyés-líra beszédmódjának „monolitikussága” alapvetően szemben áll azzal a késő modern paradigmával, amit a „dialogicitás”, a diszkusszív beszéd képvisel – szűrhető le az Illyés-líra egészére kitekintő írásból. Az elemzés történetiségében és alakulástörténetében is követi az illyési beszédmódot és az annak (gyakran) formát adó küldetéstudatos szerepet, de nem lát markáns különbségeket és a történeti korszakok kontextusából kirajzolható sajátosságokat. Sokféleképp megfogalmazhatók s idézhetők Kulcsár Szabó Ernő ellenérzései Illyés lírájával szemben (az én hiperbolizációjáról, a beszéd patetikus dikciójáról, a „felelő költészet” affirmációjáról, a túldimenzionált alanyiságról, „tudásbizonyosságról” stb.), megállapításai azonban kétségkívül tanulságosak, és szembenézésre készítenek: részben az Illyés-kanon értelmezői szemléletével, értelmezésekkel, értelmezői pozíciókkal s az újraértelmezés esélyével és szükségességével. Kiindulási pontként, az értelmezői alaphelyzet kijelölésére,

idézzük Kulcsár Szabó egyik szöveghelyét, amely szembesíti az illyési önértelmezést annak lírapoétikai alátámaszthatóságával, illetve kérdőjeleivel: „Az igazság rendkívül fontos esztétikai faktor is [...]. A költő igazsága szinte beleötvöződik a prozódia törvényeibe; néha az alliterálás, a rím, esetleg egy szótag átfordítása idézi ezt elő. És újra csak azt kell mondanom: azok a jó költők, akik jól ki tudják mondani az igazat. Az irodalmiságnak az esztétikai ideológiából így levezetett funkciója értelemszerűen olyan (etikai) identitást kölcsönöz a szövegek alanyának, amely az igazság és a szubjektum ekvivalenciájának sértetlenségéből nyeri a maga folytonosságát [...] A beszéd eredetként megjelölt szubjektumnak az igazsággal ekként összekapcsolt képzete szükségszerűen úgy generálja a jelentésképzés poétikai lehetőségeit, hogy nem nyelvet és nyelvet, hanem nyelvet és világot köt össze egymással. Annak meggyőződésével – s ezért lesz az illyési retorika mindig inkább a patetikus elokvencia esete –, hogy az igaz beszéd lírai nyelvhasználata nem egyszerűen jelent valamit, hanem létesít jelentéseket.”⁴ Értelmezésünkhöz két kitüntetett szöveghez fordulunk, a „képviselési beszédmód” két klasszikus példájához.

A *Bartók* és az *Óda a törvényhozóhoz* a művész/költő pozícióját és nyelvi performanciáját beépíti egy sajátos valóságképbe, amelynek nincsenek referencialitásai. Pontosabban szólva a szöveg szerint nem definiálhatók (a definitív lokalizálhatóság a történeti konkrétumok hiányában) azok a valóságviszonyok, amelyekre vonatkozik a költői beszéd. A szubsztancialitás dehistorizáló szemléletében jelennek meg ezek, általános erkölcsi-etikai kategóriákban: a művész és a hatalom viszonya, a művész joga és felelőssége az etikátlan és jogtalan hatalomgyakorlással szemben, művész és valóság viszonya. Olyan általános – és általánosítható – létértelmezések és létpozíciók jelennek meg a szövegekben, mint amelyek leírták a zsarnokság „fenomenológiáját”, a totalitarizmus működésének modelljét, mechanizmusait, az emberi lét dehumanizációját az *Egy mondat a zsarnokságról* szétzilált struktúrájú szövegében.⁵ E két utóbbi⁶ vers hasonló valóság szemléletre hagyatkozva más aspektusból és más poétikai konstrukcióra építve szól a „zsarnokságról”. Pontosabban szólva: a művész és a „zsarnokság” viszonyáról. A szólásnak a módját és etikai, morális alapozottságát a *Bartók* a megélt történelmi valóságra vezeti vissza, míg az *Óda a törvényhozóhoz* (a továbbiakban: *Óda*) e történelmi valóság lehetőségének relációjába helyezi ugyanezen tartalmakat. Hogy ne következzenek be, ami a másik (két) versben bekövetkezett. Azaz, ez az ontológiailag értelmezett dehumanizált lét, mint referencialitás hivatott az erre vonatkozó beszéd erkölcsi státusának és a beszéd poétikumának kijelölésére. Szoros összefüggésben, egyfajta kategorikus imperatívusként.

A kategorikus imperatívusz egy meghatározott erkölcsi normarendszer érvényesítését kívánja meg: mindkét vers az igazság kimondását, annak jogosultságát követeli. A *Bartók* az elszenvedett egyéni-közösségi-etikai sérelmek feltárásának adekvát formája (a modern zene valóságviszonyaira hivatkozva) mellett áll ki, az *Óda* a költői/művészi önkifejezés (társadalmilag) adekvát

szerepe mellett. Ez a kiállítás egy konfrontatív érték szerkezetben és versstruktúrában érvényesül. A *Bartók*ban egyértelmű a „mi” és az „ők” oppozíciója, míg az *Ódá*ban az általánosított költőszerep képviseli a „mi” értékvilágát, szemben az „ökkel”. Az „ők” most nem a totalitárius hatalom egyén- és közösség viszonyait megrontó, az emberi létezését lealacsonyító, tönkretévő erőszak szervezete és mediális propaganda erejét képviseli, mint az *Egy mondat a zsarnokságról* szövegében, hanem „csak” az emberi/művészi szellem korlátozását. Azaz a hatalom működését egy sajátos aspektusból értelmezi és utasítja el – ez a két vers. (Tulajdonképp az *Egy mondat a zsarnokságról* totalitarizmus képét egészíti ki a *Bartók* és az *Óda*, annak „művészetét”-interpretációját⁷ értelmezve és részletezve.)

Mindkét vers szöveg- és motívumstruktúrája egy nyilvánvaló oppozícióra épül. A *Bartók* egy diszkusszív szöveg: a „mi” és az „ők” oppozíciójában a „nép” és a hatalom, a „hú zenész” és a „léha vigasz” politika- és művészetértelmezése áll szemben egymással. Úgy, hogy a vers igaza szerint a művész az, aki képes kimondani a „rettenetet”, s akinek ez kötelessége is: „Mert növeli, ki elfödi a bajt.” Azaz az illyési költő-művész értelmezés egy nagyon is karakteres megfogalmazását adja ez a vers: a közösségért való szólás jogát, felelősségét és lehetőségét, mert csak a művész képes arra, hogy a „szív némaságra” születtek helyett kizengje idege húrjaival az igazságot.

A diszkusszió másik alapvető forrása a „mi” és az „ők” polarizált kontextusában a zene (a művészet) és a közösség viszonya. A nem definiált „ők” több változatban ismétlődik. A szöveg első két egységének ismételt karakterisztikus oppozíciója a legnyilvánvalóbb: „Hangzavart? – Azt! Ha nekik az.” De az „ők” a képviselői a „hazugul szép énekeknek”, a „léha vigaszt” húzóknak, s „ökre” vonatkozik ez a szöveg is:

*Lehetett, de már nem lehet,
hogy befogott füllel és eltakart
szemmel tartsanak, ha pusztít a fürgeteg
s majd szidjanak: nem segítettetek!*

A vers értelmezési rendjét az is kijelöli, ahogy a versbeszéd személyesítődik. Nem a költő beszél a *Bartók*ban, hanem a „mi”, azaz egy közösség, a nép. Ez a „Hangzavart” ismétlődésében mindjárt egyértelművé válik:

*„Hangzavart”! Azt! Ha nekik az,
ami nekünk vigasz,
hogy van, van lelke még
a „nép”-nek, él a „nép”*

A „nép” kétféle értelmezési kontextusban építi az oppozíció „mi” oldalát: az időzőjelbe tett nép és az időzőjel nélküli. A „nép” az „ők” értelmezése, azoké,

akik a nép nevében beszélnek. Az idézőjelezett forma az ironia értelmezői tartományába emeli ezt a szót, különösen, hogy a szövegben ott van a „mihez” kapcsolódó idézőjel nélküli nép is, méghozzá a vers első szövegegységét lezáró pátosszal teli kijelentésben:

*Mert éppen ez a jaj kiált
mennyi hazugul szép éneken át –
a sorshoz, hogy harmóniát,
rendet, igazit vagy belevész a világ;
belevész a világ, ha nem
a nép szólal újra – fölségesen!*

Ez a szövegrész a megszólalást is tematizálja, a „jaj kiált”, „hazugul szép éneken át”, „nép szólal újra” toposzaival. A hangadás, a „szó” többféle konnotációját is felsorolja, illetve szembeállítja ezt a tételt záró rész. A „jaj” a hangzavarhoz, tehát a bartóki zenéhez tartozó szemantikus rész, a „hazugul szép énekek” az „ők” hazug, valóságot meghamisító világához, míg „nép szólal újra fölségesen” a „mi” valóságához és igazához: „fölségesen”. Noha szemantikailag utalhatna a nép szó a bartóki zene folklorisztikus kapcsolataira, de nyilvánvaló, hogy az idézőjelbe tett nép csak egy hivatkozási alap a „nép” érdekeire hivatkozó hazugságok képviselőinek, akik minden szörnyűséget a „népre” hagyatkozva követtek el. A sematikus, primitív valóságábrázolás is a nép receptív képességeire hivatkozott, mondván: így tudták ezek a „művek” betölteni a „mozgósító”, agitatív, propagandisztikus (és művészetidegen) szerepüket.

A *Bartók* ebbe a tág „mi”-„ők” (nép-hatalom) oppozícióba helyezi be a művész-valóság viszony elemzését is. A művészt több értelmezés írja le. A „szikár, szigorú zenész” utal Bartók Béla alakjára, személyességére. A „hírhedett” egy zenész sorsot általánosítana, valójában egy másik művészre utal, amikor ez az intertextualitás beemeli a vers terébe Vörösmarty Liszt Ferenchez írott ódáját. A „hírhedett zenész”⁸ szerepe azonban más Vörösmartynál: „És ha honszerelmet költenél fel / [...] zengj nekünk hatalmas húrjaiddal, / Hogy szívekbe menjen által a dal.” Azaz a nemzet fölírása, felébresztése („És a nemzet mint egy férfi, álljon / Érc karokkal győzni a viszályon”) az apátiából. Illyés hírhedett zenészének szerepe a valóság, az igazság kimondása, a gyógyír a nemzeti sérelmekre. Úgy tűnik, mintha Illyés Liszt megidézésével⁹ a nemzeti horizontra szűkítené a művész értelmezésének lehetőségeit, ez azonban csak egy zárójeles közbeékelés, hisz Bartók zenéje épp a modernség univerzalitása révén a művészet általános jegyét, szerepét hordozza.

Az *Óda* szerkezete és értékkonfliktusa lényegesen egyszerűbb. Két nagyobb rész különíthető el (és a verszáró függelék): 1. a hatalom gyakorlásának, a törvényhozás humanizációjának szükségessége, 2. a művész művészi szabadságának kívánalma. A hatalomgyakorlás, a „törvényhozás” gyakorlata nem az emberről szól a szöveg szerint, attól elidegenedett, önmagáért való. A törvény

„úgy egyforma hatályú”, hogy az emberre nem mint személyiségre és nem mint a társadalmat alkotó közösségi lényre tekint, hanem mechanikusan szabályozható „anyagra”. Ezt a dehumanizált és elidegenedett világot ábrázolja a falusi-paraszti kultúrából származó hasonlat, a vályogtéglavetés gyakorlata. S ebből indul ki a képiséget megtartó, a lélek, a spiritualitás nevében szót emelő filozofikus tagadás: „s rég nem vagyunk / csupán agyag s anyag!”.

Az „eleven törvény” követelése alkotja az opposzió másik oldalát: az „árnyalat”, a „kivétel” etikai és hatalompraktikai jogosultságának az elismerése, a „kísérletezés”, a személyesség, az alkotás, az egyéni szabadságjogok megadása. S ebbe ötvöződik a művész önkifejezésének lehetősége, az igazi „törvények” megfogalmazásának és kimondásának joga.

A két szöveg szétcsúszott értékpólusára, a „mi” és „ők” társadalmi polarizációjára épül rá az az evokatív formulákban bővelkedő, érzéseket, érzelmeket mozgósító retorikus beszéd, amely kétségkívül különbözik a meditatív vagy a lét ellentétmondásait metafizikus konstrukciókban leíró művektől. Az Illyés-versek hangja túlzottan is retorizált, amit a *Bartók*-ban az olyan politikai tartalmak is alátámasztanak, mint a „nép” nevében szólás meghamisítása – vagy az *Ódá*-ban az igazság elhazudása. Láthatóan ez nem a modernitás művészetfelfogása, hisz itt a költő/a beszéd képviselője nem a társadalmi struktúrában, munkamegosztásban egy sajátos értelmiségi pozíciót betöltő személy, hanem kitüntetett társadalmi szereplő, akinek joga, sőt kötelessége szólni a közösségért, illetve a közösség nevében. A közösség nevében szólás „antimodernizmusát” a *Bartók* így magyarázza, mintegy e jog fedezetét is megadva, a vers hangsúlyos helyén, a zárlatában:

*s beh különös, beh üdvös írt adsz
azzal, hogy a jaj
sirmát, ami fakadna belőlünk,
de nem fakadhat, mi helyettünk
– kik szív-némaságra születünk –
kizenged ideged húrjaival!*

Az *Ódá*-ban a közösség érdekét a valóság valós feltárása, a törvények igazságának kimondása szolgálja, amely a lét rendbetételét ígéri, amint a struktúrafelező szentencia mondja: „A lét tygyen rendet, ne a halál!”

Mi a fedezete a szövegek opposzítív struktúráinak, a beszéd ilyen antitetikus performanciájának? – tehető fel a kérdés. Másképpen: ez a modernitás értékrelativitás élményének és tapasztalatának ellentmondó, igazságok, értékek relevanciáját kinyilatkoztató beszéd jogot formálhat-e az autenticitásra? Vagy még másképpen: ez a felnövesztett, a romantikus tradíciót aktualizáló (a „hírhedett zenész” szerepét újraértelmező) költői én hitelesnek tekinthető-e? És végül: lehet-e valóságfedezete a romlott, eltorzult hatalom személyes és közösségi tapasztalata

a „mi”-„ők” ilyen poétikai konfrontációjának, s igazolhatja-e ez a történelmi tapasztalat az „idegek húrjaival” kizengő költészet primátusát, a megismerés más módozatait (tudomány, filozófia) felülíró különösségét? Azaz: a versek csak részben konkrét (*Bartók*) és elvont (*Óda*) utalásai egy megélt történelmi tapasztalatra, lehetnek-e fedezetei a két szöveg poétikumának, s lehet-e autentikus ez a poétikum.

Mindkét vers mögé odatehető a deformált hatalom működési modellje és a konkrét hatalomgyakorlás percepciója: a művészet sematikus „valóságábrázolásának” preferenciája, az ettől való eltérések tiltása, szankcionálása, azaz az a történelmi élmény, ahogy a (magyarországi) sztálinizmus a művészt/művészetet kezelte, amilyen normákat állított a sematizmus és a szocialista realizmus ideái mentén. Ennek az élménynek és valóságának percepcióját erőteljesebben érzékelteti a *Bartók*, mert „csak” ez – a modern művészet és a (torzult) valóságviszony – a vers tárgya. S a szöveg referencialitásának általánosítható koordinátái is erősebben megrajzolhatók a *Bartók*-repció sztálinista normáival (illetve az azokat reprezentáló szövegekkel).

A vers 1955. október 14-én jelent meg a *Színház és Mozi* hetilapban, tehát eldugva a nagyobb közönség elől. (Ezzel együtt a főszerkesztőt leváltották a közlés miatt.)¹⁰ Az év *Bartók* halálának tizedik évfordulója, tehát Illyés verse illene is az életműre visszatekintő alkotások sorába. A *Bartók*-ünnepségek azonban felemásak voltak, hisz a korszak kultúraértelmezésébe a modernista zeneyelv, hangszerelés nem fért bele. Annál is inkább, mivel a *Bartók*-életmű egyfajta kultúrharc közegébe is bekerült. Már 1950-ben az *Új Zenei Szemle* *Bartók*-emlékszámban, annak nyitó írásában, deklaratív módon, az akkori politikai nyelv frazeológiájával fogalmazódik meg: „*Bartók* materialista és szabadgondolkodó volt. [...] Mindenki, aki csak kicsit is ismeri a marxizmus és leninizmus materialista filozófiai alapeszméit, tudja, hogy *Bartók* ezen gondolatai elválaszthatatlan alappillérei a marxizmus-leninizmus világnézetének. Mindenki, aki csak kicsit is ismeri az amerikai viszonyokat, ismeri korunk Amerikájának hivatalos és félhivatalos szellemi életét, tanúsíthatja, hogy *Bartók* világnézetének ezen döntően fontos materialista eszméit ma a dollár-imperializmus hazájában konok konzekvenciával, makacs eréllyel, fáradhatatlanul üldözik, és minden meg és meg nem engedett eszközzel az Isten és a vallás, az erkölcs és civilizáció szent nevében harcolnak azok ellen, akiknek véleménye egyezik *Bartók* fent idézett véleményével.”¹¹ A rendszer ünnepelt zeneszerzőjének szövege nemcsak a „dollár-imperializmus” kisajátító szándékát leplezi le, de egyértelművé teszi, hogy a modernizmus *Bartók*ja nem tartozik a korszak művészeti értékrendjébe: „Ami *Bartók*ban haladó, tovább él zeneművészetünkben. Azokat a műveit játszunk ma elsősorban Magyarországon, melyekben az új, a plebejusi hang: a népzenei alap, a múlt haladó klasszikus hagyományai és a realizmusra való törekvés világosan és határozottan megnyilatkoznak. Nem folytatjuk, mert nincs semmi okunk folytatni *Bartók* emberileg érthető, de számunkra elfogadhatatlan sötéten

látását. Mi hiszünk az emberiség fejlődésében. Mi tudjuk, hogy az építő munka és a békéért való harc útján lerakjuk egy boldogabb, emberhez méltóbb jövő biztos alapjait.”¹² Bartók zenéjének „formalizmusát” utasítja el a korabeli politika. Ez a szovjet gyakorlatból származó terminus a tartalom és forma szétválaszthatatlan kapcsolatából az előbbit tartja meghatározónak, azonosítva a társadalmi létre vonatkoztatásokkal. A korabeli szóhasználat szerint a formalizmus az öncélúságot, a dekadenciát is jelentette, amint az *Új Zenei Szemle* Bartók a miénk című cikkéből is látható: „Vannak Bartóknak formalista, modernista, elvont nyelven írt művei? Igenis, vannak. Nem szépítjük a tényeket és nem kívánjuk a fasizmus legszörnyűbb korszakában élt Bartóknak az életművét töretlen egésszé hazudni és minden részletében követendő példának beállítani. Bartók szándéka, a fasizmust támadó keménysége minden esetben a végletekig becsületes volt. E művek közül egyik sem eszménykép a számunkra. Egyiket sem akarjuk követni és követendő példaként feltüntetni. De odaállítjuk ezeket mint annak döbbenetes dokumentumait, hogy milyen tragikus hasadást eredményezett a fasizmus, a rothadó imperializmus a tömegek harcától elszakadt, a munkásmozgalommal kapcsolatba kerülni nem tudott, legőszintébb, legharcosabb életművön belül is.”¹³ (Ez a „formalizmus” stigma akadályozta, hogy a *Csodálatos mandarin* csak 1956-ban került vissza az Operaház műsorára.)

A kommunista művészetpolitika Bartókból csak a magyar témájú darabokat (korai műveket) és leginkább a népdalfeldolgozásokat tartotta a maga számára hasznosnak. Ez a politikailag kiaknázható „üzenet” beleillik a kor célelvű és sematikus művészetértelmezésébe, és nem akar tudni a népzene és a modern zene közötti adaptív kapcsolatáról.¹⁴ Bartókot azonban a folklórhoz nem politikai érdeklődés, szándék (mint később a népi írókat) vezette, hanem egy alkotói válság meghaladása, a „zenei magyarság problémája”, amint azt Kodály írja.¹⁵

A vers születésének évében már némiképp más, oldottabb Bartók-értelmezés hatja át az emlékév rendezvényeit, összhangban a politikai viszonyok, művészetpolitikai irányelvek változásával. Az Operaház állandó műsorán szerepel a *Kékszakállú herceg vára*, a *Fából faragott királyfi*, s Bartók halálának tizedik évfordulója alkalmából ünnepi megemlékezést tartottak az Operaházban, ahova a politikai vezetés is kivonult. Az ünnepi beszédet Kodály Zoltán tartotta. A *Szabad Nép* Kodály beszédéből nem a zeneszerzőtárs nemzetközi nagyságát emeli ki, hanem a zenei nevelés fontosságát, a zene szerepét a műveltségben. Ugyanakkor az új szellemi és politikai közérzetet mutatja a *Bartók műve jobban él, mint valaha* című beszédnek Bartók és a nemzettudat kapcsolatáról mondtak: „Bartók művei erre az önértetre is tanítanak, mégpedig minden internacionalizmusa ellenére, sőt éppen azért: magyar önértetre, bátorságra.”¹⁶ A megemlékezésről szólva a pártlap közli Szabolcsi Bence előadását is, amely nemcsak Bartók magyarságélményét, hitvallását idézi,¹⁷ s nemcsak a népek sorsközösségét kifejező „internationalizmusáról” szól, hanem a népiség és modernitás kapcsolódásáról is.¹⁸

A *Bartók* beleillik abba az irodalmi hagyományba is, amelyet a zenész alakja, zenéje ihletett.¹⁹ Illyés verse persze sokkal több, mintsem alkalmi szöveg lenne

egy évfordulóhoz kapcsolódva. A költő több írása ismert, amely Bartókról vallott felfogását, gondolkodását értelmezi. Egy 1961-es naplójegyzetében a Bartók-élményét úgy magyarázza, hogy nem szerette a cigányzenét.²⁰ Intellektuális érdeklődését Bartók iránt nyilvánvalóan a népzene gyűjtő, kutató zeneszerző keltette fel. Azt írja szülőföldjéről, hogy a legősibb dallamokat épp ott, Regöly és Ireg környékén gyűjtötte Bartók.²¹ Bartók zenéjének jelentőségét a *Nyugat* is közvetíthette számára, hisz a lap folyamatos harcot vívott elismertetéséért. 1941-ben a hatvanéves művésztől a *Nyugat* Szabolcsi Bence köszöntőjét közli, amelyben a zenetudós Bartókot mint a Debussy utáni modern zene legautentikusabb képviselőjét méltatja: „Ebben a szédítő lendületben, ebben a világ végéig kergető feszültségben hagyta maga mögött egész feszültségben vergődő korát, a romantikus nacionalistákat, az impresszionistákat, az expresszionista és új klasszikus kísérleteket, sőt – Ő, a közösség meghirdetője – a Közösségek Uralmát. Az egyetlen, amit sosem hagyhatott el, ami visszahívó varázslatként tartja fogva, az Időtlen Zene, a népeké és a régi nagyoké. melyben mindig újból testvérére ismer. Mint sokszor elmondották róla, leszállt a gyökerekig, a fajta és a népesség örök alapjáig. Hogy időközben e gyökerekből jelszó lett: divat és politikum, nem érdeklő.”²² Illyés 1971-ben úgy szól Bartókról, hogy a fiatal korának nacionalizmusára rímelő zene taszította, s Bartók azon kevesek közé tartozott „akik újfogalmazták a nemzet jelentését, megtisztították és fölemelték a haza lejáratott nevét”: „Félig érti csak Bartók »küldetését«, aki azt hiszi, azért fordult a néphez, hogy el- vagy átvegyen valamit, ha csak dalt is. Éppannyira fordult feléje azért, hogy adjon neki. Így tudott valóban azonosulni a néppel, azzal, melyet így a nemzetnek tekintett.”²³

Hasonló a (receptió)történeti háttere az *Ódanak*. A vers 1962 augusztusában jelent meg,²⁴ noha (feltehetőleg) sokkal korábban keletkezett.²⁵ Az *Új versek* (1961) szövegei közé sem kerülhetett be (az azokat lektoráló Király István kiostálta).²⁶ A vers sajátos referencialitását értelmezi maga a másodlagos (vagy harmadlagos) megszólított, Tersánszky Józsi Jenő írói tevékenysége, művei.²⁷ Illyés verse ugyanis valójában nem a nevesített íróról szól (csak a „céda” és a „szűz” utal Tersánszky írói életművére: *A céda és a szűz*, 1925), hanem az öntörvényű, különc művésztől. Azt a kérdést, hogy hiteles-e Illyés ódája²⁸ így, hogy olyan író kapcsán fogalmazódnak meg a művész szabadságjogai, akinek alkotásai nem a társadalmi kérdéseket taglalják, épp ez, a művész mint egyéniség, egyedi valóságossága feleli meg sokkal hangsúlyosabb argumentumként, mintha a hozzá hasonló ars poeticát valló íróra hivatkozna. Az *Óda* zárlatában – szinte függelékként – leírt Tersánszky-alkotások („hordozható csónak”, „ős-síp”, „új biciklifék”)²⁹ noha valóban a „Mester” művei, ezeket azonban csak az ironikus játék emelhetette be a vers egyébként emelkedett értékvilágába és patetikus beszédmódjába.

Ez az ironizáció annak az „öncélúságnak” a paródiája, ahogy a kommunista irodalompolitika szembeállította a „haladó” művészetet a „marxista” művészetfelfogást nem vallókkal. Tersánszky és az általa képviselt játékosság – azzal együtt is, hogy műveiben gyakran a társadalom mélyrétegeit ábrázolja – és az

„osztálytudatosság hiánya” a Magyar Írók I. Kongresszusán (1951) került a célkeresztbe Darvas József beszédében. A Zsdanovra is hivatkozó szöveg a kötelező rituálé szerint mondja fel a politikai frázisokat.³⁰ A politikussá vált népi író, Darvas a „kommunista esztétika” jegyében ítéli el „Babitsék l’art pour l’art szemléletét”, az *Új-holdat* s a *Választ* is, amelynek programja „ha kimondatlanul is a munkásosztály vezető szerepének tagadása volt”. Miközben az írószövetség elnöke elégedetten állapítja meg, hogy „irodalmukban jelentékeny bázisa van már a proletárirodalomnak”, harcra hív fel: nemcsak „az ellenséges, burzsoá irodalmi irányzatok minden megnyilvánulása ellen”, hanem a „hallgató ellenséges irányzatok ellen is”.³¹ S így kerül a képbe Tersánszky: „A kispolgári anarchizmus irodalmi irányzatai nyíltan már nem jelentkeznek – de egyes írók gondolkodásában és magatartásában még igen... Még mindig vannak írók, akik azt tartják, hogy az író a »kötelező normákon felül áll«, hogy az írónak mindent szabad, amit nem szabad a közönséges halandónak, hogy az íróra nem kötelező a közösség fegyelme – s ha ezt a »jogukat« nem ismerik el, megsértődnek. Jellemző erre Tersánszky J. Jenő – remélem csak időleges – »elvadulása« irodalmi életünkől. Tersánszky J. Jenő igen tehetséges író. Szembenállt a Horthy-rendszerrel: de az anarchista lázongás magatartásával. Híres figurája a Kakuk Marci, a kispolgári anarchista lázongás jellegzetes alakja, aki úgy tagadta a fennálló rendszert, hogy kívül helyezte magát törvényen, erkölcsön, az egész közösségen, nevetségessé téve a polgári erkölcsöket, félrerúgva a polgári normákat. Önmagát mintázta meg Tersánszky ebben a figurában? Nem – hanem egy típust, amely tagadott, lázadozott, de igenelni semmit nem tudott. A forradalmat sem. [...] Lehet vitatkozni, hogy a maga idejében haladó volt-e az ilyen kakukmarcis, kispolgári anarchista lázongás (szerintem nem volt az) – de hogy ma semmiképpen nem az, hogy ma az egészséges érzésű olvasó elutasítóan tolja félre a kakukmarcis erkölcsi magatartást, az aligha lehet vitás. Reméljük és segítenünk kell, hogy Tersánszky tehetsége megtalálja a mai élet méltóbb figuráit.”³² Tersánszky csak néhány év elhallgatás után találta meg „méltó helyét”, megélhetési gondokkal küzdve, mint sokan mások. Ez nem is lehetett másképp, hisz ez a formákra, külső elvárásokra kevésbé adó író nem kívánta teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket a sematizmus „bírálata” apropóján Révai József megfogalmazott: „A sematizmus elleni harc – harc az olyan irodalom ellen, amelyben olyan figurák szerepelnek, akikben az ember nem ismer saját magára, saját jobbik énjére vagy az ezt fenyegető veszélyekre. Az alakokkal nem tud igazán egyé válni, velük gyűlölni és szeretni, és nem kap kedvet velük együtt harcolni és cselekedni. Ez vonatkozik a prózára és a lírára is. [...] Harcolni a sematizmus ellen az igazán nevelő, embert átalakító irodalomért azt jelenti: eleven egyéni típusokat formálni, akik éppen az által típusok, mert egyben egyének is. Az író kötelessége általánosítani az élet, a világ, a valóság jelenségeit; a feladata elválasztani a lényegeset a lényegtelentől; egyszerűen, kötelessége típusokat alkotni, ha nevelni akar. Típusokat és egyben élő, egyéni embereket, egyéni arcvonásokkal.”³³

Az *Óda* ezzel a művészet- és irodalompolitikával folytat diskurzust. Jól felismerhető módon visszautal Darvasnak a Tersánszkyról mondott szövegére, mint egy megvédeni kívánt művésztípusra, műértelmezésre. A visszautalás szerepet kap a diskurzus konkrét formájában is, jóllehet mindkét vers egy teoretikus vitát is folytat. Ez a teoretizáló szemlélet erőteljesebben jelenik meg az *Ódában*.

A vers ugyanis az első szakaszban szimplifikált emberképet – ha úgy tesszük, a sematikus típus-értelmezést, annak dogmatizmusát – cáfolja a satirikus ábrázolással, az ember mint a tömegtermelés végterméke disztópiájával. S ez a filozofikus cáfolat antitetikus kijelentésre van felépítve: „Ahány szív, annyi akarat. / S rég nem vagyunk / csupán anyag s anyag!” A „szív”, „akarat” (romantikus) szubsztanciái az emberi létezés egyediségét (érzelem + szabad cselekvőképesség) tudatosítják, míg a cáfoló részben az elszemélytelenítés, az embert anyagnak és szabadon formálható agyagnak tartó politikai szemlélet jelenik meg. A vers ezen része ugyanis egy politikai vita a törvényhozóval és a törvényhozással: egy sematikus társadalomképről. A vita másik oldalát az „eleven törvény” képviseli, a humanizált, az ember-társadalom (közösség) kapcsolatot nem sematikusán, hanem dialektikusan értelmező törvényalkotás:

*Törvényt, de elevenet, tehát,
hogy ne csapódjunk folyton össze,

hogy részlet-igazát
kiki illessze a közösbe,
úgy mégis: emberek maradjunk,
ne vályog-vályu sarává meredjünk;
atomok, atom magvakként kerengjünk;
helytálljunk, mégis szabadon szaladjunk.*

A korábbi disztópikus társadalomképpel szemben most egy utópikus jelenik meg, amely harmonizálja az egyéni „részlet-igazat” a közösségivel, s biztosítja az emberi létet, újra megerősített pozícióba helyezve a „szív és akarat” nembeli szubsztanciáit.

A politikus törvényhozóval folytatott diskurzusban létrejövő ideális törvény és társadalom majd újra fogalmazódik a költő-törvényhozó tevékenységét leíró részben még erősebb utópiaként. Ez ugyanis a tökéletes társadalom, ahol az erkölcs és etika mindenre kiterjedően érvényesül. (Joggal váltak ezek a szövegek a különböző művészi interpretációkban a vers lehangsúlyosabb részeivé, emlékeztetve a jelenkori aktualitásokra.) Olyan metaforikus, metonimikus fogalmak hordozzák ezt a jog, egyenlőség, szabadság, törvényesség által leírt társadalomképet, amelyek megszabadultak a költői nyelv (a versben egyébként sem túldíszített) képiségtől, s úgyszólván puritán fogalmiságukban alkotnak rendkívül kiszámított hatású tautologikus és antitetikus párokat:

*mikortól
gyilkos a gyilkos,
tolvaj a tolvaj,
torz már a szép,
szép az imént torz,
a hős: pribék,
s ki az, aki elől megy –*

*mert nincs szabadjegy
jól haladni a korral;
mert van, amikor – hány a példa! –
a néma szólal,
az iszkol, aki úz,
makulátlan a céda,
mocskos a szűz.*

Ez a törvény, a „rend” világa. Ezek a poétikailag puritán nyelviségű szabályok a társadalom egy rendkívül fontos szegmensére vonatkoznak: a jogegyenlőségre és jogbiztonságra, valamint a társadalmi értékek evidenciáira. A „tolvaj”, a „gyilkos”, „a hős: pribék” mellé nem véletlenül kerül be ebbe a szabálygyűjteménybe a torz és a szép esztétikai értékparallelizmusa. Ez nem a költői személet túlterjeszkedése – s nemcsak a korabeli esztétikai vitákra való visszautalás –, hanem az emberi lét evidenciális szükségszerűsége: rendkívül fontos a társadalmi jog biztonsága, értékállósága, de a művészet értékbizonyossága is (még ha ez az idea szintjén jelenik is meg).

A művész-„törvényhozó” által képviselt utópikus társadalomkép kettős felépítettségű. Az evidenciák, a jogi szentenciák után következő kijelentések a bizonyosság bizonytalanságát sorakoztatják fel, ugyancsak pontos opposziós rendben. Ez a sorozat (nyelv, erő, tisztaság, ártatlanság) nem a létezés relativizmusáról, hanem a társadalmi lét – s a törvénykezés – manipulálhatóságáról, az evidenciák meghamisításáról mond tanulságos parabolisztikus példákat.

A *Bartók* ziláltabb, avantgardisztikus struktúrájában is megjelenik ugyanez a társadalomkép: a rend hiánya itt is a pusztulást vízionálja („rendet, igazit vagy belevész a világ”). Másrészt a művész tevékenységéhez s a művészethez kapcsolódik a rendnek a képzete:

*Te megbecsülsz azzal, hogy fölfeded,
mi neked fölfedetett,
a jót, a rosszat, az erényt, a bűnt –*

Hasonló poláris erkölcsi és etikai értékrend jelzi a nem hazug társadalmi lét működését. Ezzel együtt a *Bartók* nem a törvényhez kapcsolja a művészt és alkotását, hanem a történelmi tapasztalatok igaz kimondására, a valóság feltárására, a „mi” által megélt szörnyűségek megszólaltatására hív fel.

A vers utalásszerű történelmi referencialitásai itt a metaforikus nyelv felerősítő eszközeivel válnak különösen hangsúlyossá:

*Mert olyanokat éltünk meg, amire
ma sincs ige.*

*Picasso kétorrú hajadonai,
hatlábú ménjei
tudták volna csak eljajongani,
vágatva kinyeríteni,
amit mi elviseltünk, emberek,
amit nem érthet, aki nem érte meg,
amire ma sincs szó s tán az nem is lehet már*

Az „ige” a biblikus allúzióval a szenvedés végtelenségére utal, tehát egy meghatározott kultúrkörbe illesztve ábrázolja a létélmény elviselhetetlenségét. S bekapcsol egy másik kultúrkört is, a modern művészetet. Picasso kubista-szurrealista képei a roncsolt, deformált valóságra utalnak, mintegy a mélyvilág kiírásaként a felületi látvány tagadásával.

A művész-valóság viszony a „mi”-„ők” oppozitív társadalomképét a művész alakjának, feladatának, jogának és nyelviségének megformálására, kimondására használja. A két vers e tekintetben sok hasonlóságot mutat – mindenekelőtt a szentenciaszerű nyelviségű részeket tekintve, a nyelviség evidenciáinak magabiztosságában – de jelentős eltérések is vannak. A *Bartók* – a szöveg több pontjával érintkezve – több aspektusát érinti a szerepnek. Az *Óda* e tekintetben is tömörebb, centralizáltabb.

A *Bartók* művészcélmezésében hangsúlyos szerepeket kap az intertextualitás, az elődökre vonatkozó utalás. Liszt korabeli modernsége mellett Illyés a versbe idézi a *Nyugat* szellemiségét is. Aligha véletlen, hogy az egyik legdirektebb, a felelősségre utaló kijelentés („Mert növeli, ki elfödi a bajt”) Babitsra, Babits Jónására utal: „Mert vétkesek közt cinkos, aki néma.” Másrészt nem feledhető, hogy a *Bartók*ra testált művészfelfogás azzal a „művésszel” áll szemben, akit a „hazugul szép énekek” minősítenek. Tehát lényegesen többről van szó a vers művészt-művészetet értelmező okfejtésében, mintsem a romantikus tradíció aktualizációjáról, hogy Illyés (ismét) a költő, a művész omnipotens társadalmi szerepéről szólna. A *Bartók* a művész alakjában az értelmiség felelőségét taglalja, akinek kötelessége kimondani a rettenetet.

A vers oppozitív rendszerében nagy terjedelem és hangsúly jut az (igazi) művész és (hamis) valóság viszonyának tisztázására. A „hazugul szép énekek” a valóság meghamisítására, a művész önként vagy kényszerrel vállalt hazugságaira vonatkoznak, ami majd visszatér a szöveg későbbi pontján is: „befogott füllel és eltakart / szemmel tartsanak”. Ez a többes szám, az „ők” hatalmára

utal, a hatalomnak alárendelt médiára, művészetre is, amely elvonja a látás, a hallás képességét, megfosztja az embert a valóságérzékelésétől és tudatától. De megjelenik a „hazugul szép énekek” másik, szolidabb változata is: „anyánk a halott – a búcsúzóit ne / Zerkovitz zengje”.³⁴ Amint az elveszett „hazákat” sirató verkli futamok érzelmi és intellektuális ellentéte is erre utal.

A művész szerepe egyrészt az „ők” tagadásában, a valóság hazugságainak leleplezésében, az idillikus társadalomképek manipulációjának elutasításában jelenik meg, de nagyobb hangsúlyt kap az igenlés, a „mi” viszonylatában megjelenő művész és szerepe. A „mi” valósága általánosítva, a zenei nyelv univerzalizálásának megfelelően az „emberi faj” általános létélménye kapcsán jelenik meg:

*Van-e remény még emberi fajunkban? –
ha ez a gond s némán küzd már az ész,
te szólalj,
szigorú, szilaj, „agresszív” nagy zenész,
hogy – mégis! – okunk van
remélni s élni!*

Ez az általános kérdésfeltevés az emberi lét olyan univerzáléit emeli be a gondolkodásba, mint a „remény”, „ész”, „élet”, azaz lét esszenciáinak (egy részüknek) a megidézésével a zene és a létről való gondolkodás kapcsolatát emeli ki. (Illetve távolról idéz egy verstípust – talán magát a szöveget is –, amit Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című verse reprezentálhat.)

Az *Óda* művészértelmezésének háttérében is egy intertextus működik. Petőfi *A magyar politikusokhoz* (1847) című versében a „kevély urak” a politikusok pillanatnyi tündöklését, a költészet-költő „kis csillaga” pedig annak örökkévalósága fejezi ki, ugyancsak erős oppozícióban. Petőfi versében nincs szó a társadalmi törvényekről, a költőről viszont igen:

*Tanuljátok meg, mi a költő,
És bánjatok szépen vele,
Tanuljátok meg, hogy a költő
Az istenség szent levele,
Melyet leküld magas kegyében
Hozzátok, gyarló emberek,
Amelybe örök igazságait
Saját kezével írta meg.*

A szerepértelmezés a Petőfi- és az Illyés-versben némiképp hasonló, túldimenzionált profétikus küldetéstudatra megy vissza (Petőfinél a költő Isten küldötte, az „istenség szent levele”). Illyésnél azonban más a transzcendencia forrása, ereje: a művész képessége, különlegessége nem Istentől kapott ajándék, hanem

alkatából, idegrendszeréből származik. Ez az értelmezés persze ugyanúgy egy premodern világgal kapcsolatot tartó alkatot kreál, de maga a társadalmi feladat nem az. A költő annak a társadalomnak a működését szabályozza, amire a politikus, a „törvényhozó” nem képes, mert nincs figyelme a „részlet-igazságra”, az „árnyalatra”, a „kivételre” – azaz a létezés egyediségére, az egyénre. A társadalmi dialektikát, a szöveg a fogalmiság evidenciáival értelmezi:

*Jogot tehát az árnyalatnak,
melyben a holnap rajza áll
s a kivételnek
mely holnapra talán szabály;*

Az Óda egy erős, ugyanakkor igazságtartalmát megkérdőjelezhető oppozícióban helyezi el a költőt az értelmiség hierarchikus rendjében. Az orvostudomány („meglelni a rák ellenszerét”), a fizika („gépbe fogni az atom erejét”), az úrtudomány („röpülni világűrön át”) a tudományos megismerés egy-egy irányát képviselik, s ebbe a kognitív valóságismereti sorba illesztődik bele a költészet („megmutatni amit a jövő a szívben érlel”) a maga transzcendenciájával. Ugyanakkor ez a transzcendencia a társadalmi értékrend rendbetételére is irányul („valamit folyvást rendbehoznak”), s nem csak a jövő, az idő végtelenségének megismerésére. Érzékelhetően ugyanazok a fogalmak írják le a művészi megismerést („a költő a legfőbb kutató”, „Jogot a boncolóknak”) mint a tudományost, azaz a költő egy a társadalmat kutató-jobbító-alkotó értelmiségi sorban. Tudásának nem tudományos, hanem inmateriális eredete ellenére nem nő a társadalom fölé, noha szerepe kétségkívül rendkívüli.

A diszkusszió, az értékek tisztázásának feladata konzekvens akkor is, amikor megkülönbözteti az Óda az alkotót az alkotótól. Az illyési értékrendet a rebellisek képviselik: „a haladókat, s harcolókat / vallom – a terep-fölverőket- / példaképül!”. A megrögzött, megszokott, hamis értékrend tagadását, a létben való rendteremtést, az emberi létnek formát adó igazi törvényeket fogalmazza itt újra a szöveg azzal, hogy az irodalom nagy lázadóit sorolja:

*Előttük jár, fönnen libegve
Hamlet, Karenin Anna, Bánk,
– megannyi tiszta láng!*

*A homályt-üző ős Világ
nő, ha ők szólnak.*

Shakespeare hőse a „kizökönt időt” akarja „helyre tolni”, az erkölcsi rend visszaállítását, Tolsztoj hősnője nemcsak az emancipáció, hanem az érzelmek jogáért is lázad. Bánk a nemzeti sérelmeket bosszulja meg. Azaz ezek az irodalmi hősök a maguk tragikus sorsával és lázadásával emblémái az irodalom (művészetek) társadalomformáló hatásainak is.

A vers első zárlatában (a Tersánszky-függelék előtt) megkapja verscím is az értelmezést a maga oppozitív kettősségében. Ugyan az első szakasz a törvényhozó politikust szólítja meg, az igazi törvényhozók azonban, akiket az *Óda* magasztal, a „törvény- és fényhozók”, azaz a vers logikája szerint a költők, a művészek. Nem tudni, a törvényhozó = költő szemantikai konstrukció mennyire tudatosan játszik rá Shelley híres definíciójára („A költők a világ el nem ismert törvényhozói”), a szerep értelmezése azonban kétségkívül mutat hasonlóságot.³⁵

Az „óda” egy kettős játékba kerül be,³⁶ a törvény kettős értelmezői mezőjében: a politika által megrontott törvény, amely a társadalom anomáliáit előidézi, nem érdemel ódai hangzást, a dicséret azoké, akik a máglyát, a meg nem értettséget, a bukást is vállalták, hogy élre törjenek. Még ha ezt ösztönösen is tették: „tán nem is tudva hova s mért”.

A (művészi) nyelv és valóság diskurzusa a *Bartók* szövegszerűségében is megjelenik. A vers elején többször is ismétlődő „Hangzavar” utal a modern zene hangzásvilágának diszharmóniájára, atonalitására, amit a modernség ellenzői hangzavarnak tartanak, tehát zeneellenesnek. Ez a „hangzavar”, ez a modernség a vers szerkezetében és grafikai küllemében is megmutatkozik, hisz a *Bartók* nem követi a hagyományos versstruktúrát: nincsenek versszakok, az egyes részegységek (mint valami zenei tételek) különböző formátumot, sorrendet, sorfajtaát alkotnak. A verset mintegy az avantgárdisztikus modernség keretében a diszharmonikus strukturáltság³⁷ írja le, külső, vizuális formát is kölcsönözve a modern zenei nyelv és modern valóság kapcsolati viszonyának.

Ez a szövegrész a megszólalást tematizálja a „jaj kiált”, „hazugul szép éneken át”, „nép szólal újra” toposzaival. A hangadás, a „szó” többféle konnotációját is felsorolja, illetve szembeállítja ezt a tételt záró rész. A „jaj” a hangzavarhoz, tehát a bartóki zenéhez tartozó szemantikus rész, a „hazugul szép énekek” az „ők” hazug, valóságot meghamisító világához, míg „nép szólal újra fölségesen” a „mi” valóságához és igazához: „fölségesen”. Noha szemantikailag utalhatna a „nép” a bartóki zene folklorisztikus kapcsolataira, de nyilvánvaló, hogy az idézőjelbe tett nép csak egy hivatkozási alap a „nép” érdekeire hivatkozó hazugságok képviselőinek, akik minden szörnyűséget a „népre” hagyatkozva követtek el.

Illyés a *Nyugat* 1939. 2. számában tette közzé az *Író hűsége* című esszéjét. Az írói hűség itt is egy diszkusszióban, egy oppozitív érvelésben, a korral szemben általános érvénnyel fogalmazódik meg (csak utalás van a politikára). Az író feladata így jelenik meg: „Nem érte be [ti. az olvasó], hogy a legizgatóbb és a legveszélyesebb területről, a lélek és a sors vidékéről kapjon felvilágosítást...” Ebben az etikai kontextusban értelmeződik az alkotói hűség tisztessége: „Meglehet, hogy hősként kell válnunk. Lesznek köztünk, akik mániákussá fognak válni, lesznek, akik megtépik ruhájukat és csak zokognak vagy átkozódnak, mint Jeremiás. A ránk vetődő égi fény azon a belső színpadon sokakat megzavar.

Az igazságot kimondani nem nagy dolog, megtalálni nehéz. A kimondáshoz csak a test bátorsága kell, megtaláláshoz a léleké. Művünket nem mi tesszük harciassá, hanem az idő.

Csak Júdás nem lesz közöttünk, nem lehet. Engem kezdettől fogva az vigasztalt az irodalomban, hogy az írásmű már természeténél fogva nem bírja el a hazugságot. Egy sejtnyi hazugság a legragyogóbb külsejű alkotásban is úgy fejlődik, úgy dolgozik, mint a kukac az almában: egy-kettőre a földre rántja. Hűtlen író nincs, mert a hűtlent az irodalom rendszerint még az árulás előtt kiveti magából.”³⁸

Ez a vallomásszerű, ars poeticus szöveg 1939-ben, tehát a háborúra készülődő Európa közhangulatában fogalmazza meg a tisztesség kritériumait és az alkotói feladatokat. Az 1950-es években a történeti-politikai kontextus más, az írói munka, felelősség, a társadalomban betöltött szerep is más argumentációt kap, s főleg más kifejtési módot. A *Bartók* és az *Óda* diszkusszív beszédmódja egy világosan tételezett értékszerkezetre épül: a törvényes és jogszerű társadalom kívánalma az egyik oldalon (a „mi” oldalán), míg a másikon az az ideológus hatalmi-politikai gyakorlat, amely felszámolja az egyéni és közösségi lét alapértékeit. A társadalmi működés ezen anomáliája a művész/művészet aspektusából fogalmazódik meg: a művész joga és felelőssége relációban. Ebből a sajátos, a társadalmi létre általánosan reflektáló etikai helyzetből – annak illyési interpretációjából – adódik az a direkt viszony, ahogy a beszélő a beszéd-tárgyhoz és magához a beszédhez viszonyul. Az én, a szövegeket formáló beszéd alanya cáfolhatatlan értékbizonyossággal rendelkezik, s ennek fedezete az a történelmi létélmény, amit a „mi”, az idézőjel nélküli nép, a nemzeti közösség elszenvedett – a *Bartók* érvelésében. Az *Óda* ennek a létélménynek az okára világít rá: a társadalmi létet, annak törvényszerűségeit ideológus dedukciókra visszavezető politikai gyakorlatra. A két vers azért is válhatott a kánon alapdarabjává, mert a történelmi közelségben élő befogadó közvetlen referenciákat talált a megélt valóság és annak interpretációja között. Azzal együtt is, hogy mindkét szöveg általánosít és a művészi nyelv univerzáléiból építkezik. Illyés ugyanis megtalálta azt a diszkusszív beszédmódot és az azt szolgáló nyelvi konstrukciókat, (lefokozott) képi világot, ahogy az egymást opponáló világokból nyilvánvalóvá válik nemcsak a művész joga, de kötelessége is. Igaz, ez a megszólalás valóban képviseleti – de mi lehetne más, ha nem akarja elföldni a bajt.

JEGYZETEK

1. Kulcsár Szabó Ernő: Az önfüggőség retorikája. *Irodalomtörténet*, 1998, 1-2, 3–30. (A tanulmány első megjelenése: *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában*. Szerk. N.H.B. Szekszárd, 1997, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola.)
2. I. m. 4.
3. Csak két példa: „Az Illyés-líra alteritása ugyanis különösen akkor szembevetendő jelenség, ha emlékeztetünk rá: ez a beszédmód nemhogy a klasszikát átértelmező reneszánsz emulatív

imitációja értelmében, de még a pusztá átsajátító utánzás szintjén sincs ma jelen a magyar költészetben.”

Illetve: „Ehelyett már a harmincas években is inkább annak leszünk tanúi, hogy még a leg-egyénibb hangszerelésű alkotásainak is gyakran azok a modális és technikai elemei a leghatékonyabbak, amelyeknek József Attila, illetve Szabó Lőrinc dolgozták ki az autentikus formáit.” I. m. 10.

4. I. m. 23–24.

Illyés idézett szövege: *Hajszálgyökerek*. Budapest, 1971, Szépirodalmi, 519.

5. A vers ilyen szemléletű értelmezése: N. Horváth Béla: Ahol zsarnokság van. A vers- a totalitarizmusról. *Magyar Napló*, 2022, 11 és 2023, 1, 45–52.

6. Az *Egy mondat a zsarnokságról* keletkezési éve: 1950. (Az antedatálást valószínűtlennek tartom. Ld. *Magyar Napló*, 2023, 1, 47–48.)

7. hol zsarnokság van,

ott zsarnokság van

nemcsak az ernyedetlen

tapsoló tenyerekben,

kürtben, az operában

éppoly hazug-harsányan

zengő szoborkövekben,

színekben, képteremben,

8. Vörösmarty idejében a szó jelentése: híres. (Azaz nem a mai negatív értelmű jelentéssel rendelkezett.) Alföldy Jenő szerint Illyés a negatív konnotációt használja. Alföldy J.: „Pokolzajt zavaró harci zaj”. *Tiszatáj*, 2003, 3. Diákmelléklet, 4.

9. Liszt alakját nemcsak a Vörösmarty-párhuzam emelhette be a versbe, hanem az is, hogy Bartók pályája elején Liszt Ferenc követője volt, s az 1936-os akadémiai székfoglalóján is elődje életművéről beszélt. Ld. Szabolcsi Bence, *Új Zenei Szemle*, 1950, szeptember, 46.

A székfoglaló Liszt-értelmezéséről írja Richard Trauskin: „A 20. századi hallgatóknak Bartók szerint túl kellene lépniük »nagyapáik« ízlésén, és nem kellene tudomást venniük Liszt »pom-pázó, túlzásfolt és rapszodikus« vonásairól.” Liszt problémái, Bartók problémái, saját problémáim. *Magyar Zene*, 2018, február, 9.

10. Erre Illyés utal: *Naplójegyzetek, 1973–1974*. Budapest, 1990, Szépirodalmi, 97.

11. Szabó Ferenc: Bartók nem alkuszik. *Új Zenei Szemle*, 1950, szeptember, 7–8.

12. I. m. 12.

13. Asztalos Sándor: Bartók a mienk. *Új Zenei Szemle*, 1950, szeptember, 23.

14. Szabolcsi Bence ezt így írja le: „Figyelemreméltó az az ösztönzés, melyet a magyar Bartók-művek a maguk alkati felépítésében merítettek a népzeneből. Megtalálható ez a kapcsolat színpadi műveiben is és megkésett társukban, a Cantata Profanában. Ezek ugyanis úgy épülnek fel, mint óriási, dramatizált népballadák, egy-egy nagy, szüntelenül fokozódó drámai kontraszt köré: a »Kékszakállú hercege« és a »Csodálatos Mandarin« variációs rondo-, a »Fából faragott királyfi« szonáta-, a Cantata dalformában; egyúttal egy-egy kulminációban csúcso- sodó híd-formák (akár a »Zene« vagy a III–V. vonósnygyes). A »Kékszakállú« kivilágosodó és elsötétülő, kinyíló és becsukódó világa, a »Királyfi« harca az éjszakával, az elemekkel és a közönnyel: csupa balladaszerű fokozás – és a népballada ritmikus alkata, a szakaszos-dialektikus kifejlődés formaelve valóban jobban magyarázza valamennyit, mint a »dal«, a »rondó« és a »szonáta« klasszikus fogalma.” Szabolcsi Bence: Bartók és a népdal. *Új Zenei Szemle*, 1950, szeptember, 46.

15. Kodály Zoltán: A folklorista Bartók. *Új Zenei Szemle*, 1950, szeptember, 34.

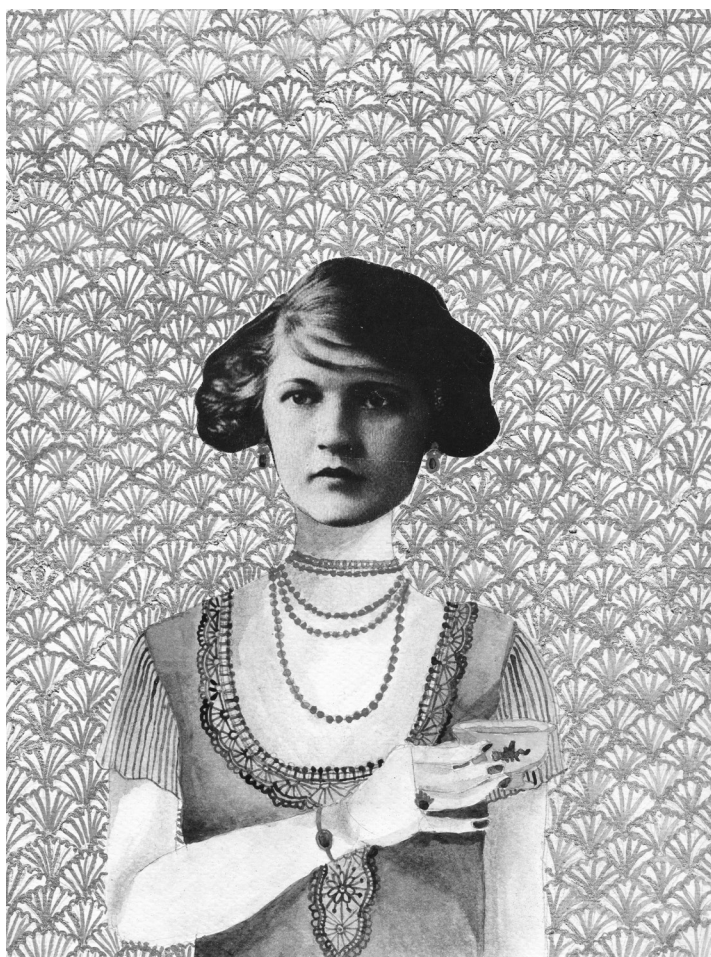
16. Kodály Zoltán: Bartók Béla műve ma jobban él, mint valaha. *Szabad Nép*, 1955, szept. 27., 4.

17. „Én részemről egész életemben téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és a magyar haza javát.” (Bartóknak ezt az 1903-ban írott vallo- mását – levélrészletét – mottóként idézi Kodály 1950-es írása is.)

18. Szabolcsi Bence: Bartók Béla. *Szabad Nép*, uo.

- (Mind Kodály rövidített szövege, mind Szabolcsi Bence megemlékezése a 4. oldalon található a hírek között, a *Vélemények, nyilatkozatok a magyar–szovjet mérkőzéséről* cikk mellett.)
19. Ld. *A szarvassá változott fiú – Magyar költők versei Bartók Béláról*. Kozmosz Könyvek, 1981.
 20. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek (1961–1972)*. Budapest, 1989, Szépirodalmi, 41.
 21. I. m. 221.
 22. Idézi Rónay László: Bartók és a Nyugat. *Vigília*, 1971. január, 12–20, 20.
 23. Illyés Gyula: Bartók emléke. *Vigília*, 1971. jan. 3.
 24. *Új Írás*, 1962, 8, 878–879.
 25. Az alcím, a *Jubiláló Tersánszky Józsi Jenőnek* némiképp megjelölné a dátumot. Tarján Tamás 1963-at ír (Tersánszky 75. születésnapja), ez azonban nem valószínű. Inkább a 65. születésnap (1953) jöhet szóba, a szöveg politikai kontextusa erre enged következtetni.
 26. Aczél György Hagyaték, MTA Kézirattár MS6032/48
 27. Tersánszky Józsi Jenő (1888–1969) legismertebb műve a magyar pikareszk irodalom kitűnő darabja, a *Kakuk Marci*-sorozat. (*Kakuk Marci ifjúsága* 1923, *Kakuk Marci a zendülők között* 1934, *Kakuk Marci vadászkalendárija* 1935, *Kakuk Marci kortesúton* 1937.) Noha 1949-ben az író Kossuth-díjat kapott, az ekkor berendezkedő kommunista irodalompolitika háttérbe szorította. 1955-ben novellagyűjteményével jelenhetett meg újra az irodalomban.
 28. Alakjának különösségére az Illyés-vers is utal.
Ld. még: Tarján Tamás (szerk.): *Virgonc szavak virgonc királya. In memoriam Tersánszky Józsi Jenő*. Nap K., 1999. Különösen: 229–231, 330–337.
 29. Az Illyés-versben említett ós-síp, hordozható csónak, új biciklifék találmányokról, az író pragmatikus különöségéről Tersánszkyknak az 1955-ben megjelent *A biciklifék története* című munkája is tanúskodik: „a Fecske kormányán egy furcsa nagy acél bajusz, egy mindent felülmúló alkotmány a fékek világában. Világszabadalom! Bowden-fék a neve. A szerkezete bonyolult rugórendszerből áll, amely acélhuzalon kapcsolódik egymásba. Ha nyomod a fék nyomóját? A rugórendszer ellenkező irányban rúg, mint nyomod, viszont a huzal végén a kerékre harapófogószzerűen alkalmazott féket a rugók így szoríthatják rá a kerék acéljára két felől a gumi lenyomása helyett.” Ld. Longa Péterné: Egy magyar író találmányának sorsa regényben elbeszélve, avagy egy biciklifék története; <https://www.sztnh.gov.hu/hu/kiadv/ipsz/200402/06-technika.html>
 30. „Valóban: csodálatos és elsodró dolog az, ami országunkban ma végbemegy. Nem igazi ember, nem becsületes ember az, akit a viharos fejlődés sodra nem ragad magával – aki nem tud lelkesedni azon, hogyan lesz nálunk is igazán emberré az ember, s hogy a nemzet élete hogyan virágzik ki, teljes szépségében. Írnak lenni, egész történelmünk folyamán, nem volt még szebb dolog, mint ma. Voltak itt évszázadok, amikor a költő, az író csak világító fáklya tudott lenni a tömör sötétségben. Áldozatos, hősi és szép szerep volt az: elégni, a remény fényét osztva szét a reménytelenségben, vagy odatemetkezni a letiport szabadság romjai alá. De én úgyhiszem, hogy a megvalósult reménység, a soha el nem bukó, győzelmes szabadságharc költőjének, írójának lenni legalább ilyen hősi és szép dolog. Magyar író számára nem adatott még szebb feladat, mint nekünk, ma: művekben megörökíteni az új kort s a születő új ember arcát. De nemcsak megörökíteni mindezt, hanem mutatni az előre vivő utat, a művészet eszközeivel küzdeni az igazság és a szépség végső győzelméért.”
Darvas József: *A magyar irodalom helyzete és feladatai*. *Csillag*, 1951, 515–544; 516–517.
Ezen a kongresszuson mondta el Illyés pragmatikus beszédét és olvasta fel *Az építőkhöz* című, a kor ideológiájába belesimuló „termelési versét” Ld. még *A Magyar Írók I. Kongresszusa*. Budapest, 1951, Művelt Nép, 91.
 31. Darvas József, i. m. 522.
 32. I. m. uo.
 33. Révai József felszólalása. *Csillag*, 1951, 590.
 34. Az 1955-ös közlésben ez szerepelt. Később Zerkovitz Béla (1882–1948) emlékét nem sértve ez áll a vers ezen helyén: „ne / kuplédal zengje”. Ez a változtatás nem von el a lényegből, hisz Zerkovitz neve a könnyű szórakoztatást, az operettet, a kuplét asszociálja az igazi, a magas kultúrával való opozícióban.

35. Shelley a Költészet védelme (*Defence of Poetry*, 1821) című programnyilatkozatában így szöli a költészet társadalmi szerepéről: „A költők a világ el nem ismert törvényhozói”. („*Poets are the unacknowledged legislators of the world.*”) A romantika költője a költői nyelv metaforikus érvényességéről, de korlátozottságáról is beszél, annak devalválódásáról
file:///C:/Users/36303/OneDrive/Dokumentumok/IGY%20%C3%ADra%2050-es%20%C3%A9vek/A-Defense-of-Poetry.pdf
36. Amint az *Óda egy hivatalba lépő afgán miniszterhez* (1931) iróniájában is.
37. A hangszimbolikának a magyar költészetben 1955-ben igencsak újszerű nyelviségű szövege olyan szavak egymásutánosságát közli, amelyek fonémái disszonáns együttes hangzást eredményeznek, amit a hangstatisztikai elemzések is alátámasztanak. Ld. Vasy Géza: Illyés Gyula: Bartók. *Tiszatáj*, 1977, 11, 55–60; 58.
Vasy hivatkozik József Attila *Medvetánc* című írására, annak disszonancia-konzonancia tételére is mint lehetséges szemléleti forrásra (nem igazán meggyőzően).
38. Illyés Gyula: Az író hűsége. *Nyugat*, 1939, 2, 69–72; 71–72.

Az intellektus szűrói, avagy Weisskopf úr, hány óra?

Cseke Péter: *Beckett Erdélybe jön.*

Páskándi Géza második alkotói korszaka (1963–1973)

Kolozsvár, 2021, Polis Könyvkiadó

Cseke Péter új kötetének borítója Beckett nevét idézi, és ezzel Páskándi életművének drámaírói vonalára helyezi a hangsúlyt Donald E. Morse, az amerikai, ír és angol irodalom professzorának Dublinban, az elismert Carysfort Kiadó gondozásában 2009-ben napvilágot látott Páskándi-tanulmányának címére utalva (*Samuel Beckett Comes to Transsylvania. The Absurdoid Plays of Géza Páskándi*). Szintén itt jelent meg *Elhallgattatott hangok: erdélyi magyar drámák* fejléccel ugyancsak az ő és Bertha Csilla fordításában az a válogatás, amelyben a Páskándién kívül Sütő András, Székely János, Lászlóffy Csaba és Szócs Géza egy-egy drámai műve kapott helyet. Bertha Csilla (akkor a New York állambeli Brockport Egyetem közép-európai drámakurzusát vezette), a kolozsvári *Korunk* folyóirat 2008/8-as számában idézi Brogyáni Jenő felvidéki származású amerikai színházi szakembert, műfordítót, a New York-i Küszöb Színtársulat (Threshold Theatre Company) tulajdonosát, aki saját transzponálásában nem egy Páskándi-dráma bemutatásával lepte meg kis kamaratermének igényes közönségét. Tapasztalatát summázva, Brogyáni sajnálkozással hangjában fogalmazza meg: „Ha a Páskándi-darabok, mondjuk, Londonban vagy Párizsban jelentek volna meg, mint angol vagy francia irodalmi művek, szerzőjüket a világ egyik vezető színműírójaként tartanák számon mindenütt.” De nemcsak a külföld értetlensége cövekelt le Páskándi új filozófiai játéktereket építő dramaturgiájának vonulatába, hi-

szen még az anyaországi visszhangok is némi aggodalomra adtak okot az író lelkes támogatóinak körében, amint azt a Páskándi-intellektus mellett mindvégig teljes mellszélességgel kiálló Kántor Lajos megjegyezte: „Ma sem hiszem, hogy túlzott volt az az erdélyi remény, hogy Páskándinak ne lett volna ott a helye Varsó és Prága vagy éppen Párizs színházaiban. No meg a világgönyvtár sorozataiban [...] Az életmű mindenestre jóval nagyobb figyelmet érdemel, mint amilyen napjaink irodalmi közvéleményében körülveszi” (1998). Viszont Kántor meggyőződéses hitét alátámasztják a világ hangzavarában alig hallható pozitív észrevételek is, mint: „P. G. »abszurdoidjai« eredeti és teljesen új hangot jelentenek. Legyőzte a New York-iak (az efféle stílusú kelet-európai színjátékkal szembeni) idegenkedését” (Clive Barnes, *New York Post*, 1992).

A hatvanas évek második felében Erdélyben, a nyugat-európai abszurd fel-futásával párhuzamosan – ahol Beckett, Ionesco, Mrozek divatot teremtett – egyfajta szabad utat kapott az ideiglenes nyitásként megélt „lazulás” életérzésének sajnos csak átmeneti reményekkel áltató korszaka – ami az építkező zsarnoki hatalom álcázott előszobája volt –, viszont máris elég ahhoz, hogy Páskándi szellemi invenciójával megteremtse egyéni szintónusú „abszurdoidját”, ami a továbbiakban mindvégig „mesterségének címerévé” lesz. „Az abszurd fogalma, mint a ráció, a racionális ellentéte jelenik meg, a pozitív ráció negatív ellensarkaként” (P.G.). Ámde

nála a teremtett műforma semmiképpen sem divatvonal követése, hanem az '56 miatt börtönben megszenvedett hat esztendő létállapot-tragédiáinak személyes fénytörésekkel megvilágított, a kor lényeges társadalmi, nemzetiségi és kisebbségi dilemmáira keresett és adott válaszainak művészettfilozófiai összegzése. „Lélekrajz van itt, szokatlanul sok és szokatlanul mély. Nem könnyű olvasmány, megoldoztatja olvasóját, aki ízére, értelmére akar rákapni. De hiszen Páskándi semelyik írása sem ígér könnyű birtokbavételt, és éppen ez sarkallja a figyelmesen olvasót írásainak megismerésére” (Ilia Mihály). „A hitvitázó drámától az abszurd drámáig, a mitológiai játéktól a commedia dell'artén keresztül, számos történelmi drámán, tragédián és komédián, bohózatán keresztül jut el a vad kísérlet kitűzött céljáig” (Karácsonyi Zsolt). Persze, Páskándi azt is tudta, hogy saját fegyvere kétélű. „A rendszer emberei számára egy adott pillanatban legalább annyira veszélyes lehet az ő műveinek megfektése, mint az ő számára azok megírása” (Huszár Sándor).

Az „aranykorszak” diktatúrájának irodalomtörténeti áramában a kötet szöveeteinek több szálon futó történéseit Cseke Péter a személyesen átélt és túlélte kutató avatott tollával járja körbe, azt az intervallumot idézve, amelyenél magam is jelen voltam a művelődési élet forró pontjának tekinthető epicentrumban, Kolozsváron, az egykori *Utunk* irodalmi-művészeti és kritikai folyóirat szerkesztőségében. Most, e magával ragadó könyvet lapozva a feltámadó nosztalgia érzéseivel éltem át újra a Páskándi Géza fénykörében felvillanó idősáv pattanásig feszülő, a tudat szikráiból szellemi tüzet generáló parázsvitáit, az irodalom éltető lüktetésének érzelmeiket borzoló régtvolt momentumait, az akár paradoxonként is minősíthető, egyrésztől megvetett, ugyanakkor nem akármilyen értékteremtő hozadékkal jelölhető korszakot. Szerzőnk a költő-drámaíró beérkezését az irodalom zavaros vizeiben bőjaként, fároszként világító jelenlétével

dokumentálja, a korabeli vezető folyóiratok, mint az *Utunk*, *Korunk* és *Igaz Szó* mára teljeskörűen digitalizált archívumának felhasználásával, a csillagos költő szellemtársai és ellenszellemei eszmék pástján vívott csörtéinek idézeteivel, ami a börtönből való kiszabadulásától Budapestre történő áttelepedése közötti tízesztendő időszakra értendő.

Páskándi életműve sokszínűségében is homogén, jóllehet periodicitását tekintve a külső körülmények történéseinek szemléletében a pályáiv időrend szerint három dominánsan elhatárolható szakaszra osztható.

Az első, a szatmári berobbanó írói start pillanatától az ötvenhatos események mélyen átélt – önvallomása szerint is teljes művészi pályáját, élet- és irodalomfilozófiáját meghatározó –, a szellemi letisztulás hozadékaival gazdagodott börtönéveit is magába foglaló „felkészülés érája” (1963-ig). „Újjászületésünk olykor fontosabb a születésnél. A privát reneszánsz” (P. G.).

A második a szabadsághiányos diktatúrába történő „kiszabadulás” abszurd (!) korszaka, ami alkotói beérkezésének leg gazdagabb termésidőjét hozza magával (1963–73). Dávid Gyula irodalomtörténész, fogolytársa szavai szerint, aki a börtönökben és később is leghívebb lelki társa volt Páskándinak, így aposztrofálta a „változást”, „Mi abba a rendszerbe térünk vissza, amelyikből elvittek.” Páskándi pedig némi meggondolkoztató iróniával hangjában idézi, hogy „sem azelőtt, sem azután nem volt annyi »elit-ember« társaságában, mint börtönei hat éve alatt”.

A harmadik (1973-tól) és egyben utolsó idősík Páskándi magyarországi áttelepedésének és végleges beérkezésének fogadtatásában ugyan árnyaltabb, de továbbra is legmagasabb mércével illetett időszaka, ami viszont az értetlenség visszatérő dilemmáit is felvetette az általa képviselt „létstiliztikai obligó” állandósított jelenlétében. Csiki László, a *Kriterion* Könyvkiadó, majd az *Utunk* szerkesztője, egykori

munkatársként egyenesen fogalmazott: „Egyként kivívta a hatalom és a pályatársak egy részének rosszzallását. [...] Magyarországon aztán ahol szabadon művelhette volna az »abszurdoidját«, Páskándi a nemzeti érzés és a kisebbségi panasz megszólaltatója lett – és itt csóválták a fejüket az ítések, hatalmasok. Ellenkezés és ellenállás az egész életműve, mindkét szakaszban. Páskándi igazi értelmiségi és igazi író volt.”

Korán kristályossá formált eszmei meggyőződésén soha nem változtatott. „Talán a művészet, a filozófia az egyetlen – vallja *Legendád keze nem remeg. Curriculum vitae* írásában (Kortárs, 1994/10) –, ahol a kisebbség szellemi túlerőnek számít. Az eredetiség. Vagy éppen a géniusz... Mindmind magány is, mint bármely kivételesség.” *Begyűjtött vallomásaim (Egy észjárás emlékiratai)* kötetében pedig (Lakitelek, 1996, Antológia Kiadó), továbbra is célként tekinti, hogy „ezután írásaimban az »egyes beszédőtől« majd a képes beszéd, az abszurd, a parabola, az allegória, fabula, groteszk és a szimbólumok vegyék át a stafétabotot”. Ámde munkálkodása nem lehetett zavartalan, olyan újító gondolatokkal felépített művek sorsát figyelve, mint *A bosszúálló kapus*, a *Vendégség* vagy *A rejtkehely*, mivel „arra következtethetünk, hogy az egyre magabiztosabban berendezkedő hatalom magyar bértollnokai aktívan közreműködtek Páskándi megbélyegzésében, színpadi bemutatásának leltetésében” (Dávid Gyula, *Irodalmi Jelen*, 2016. nov. 4.). Persze szövetséges is akadt, például Lászlóffy Aladár, aki így jellemzi barátját: ő az, aki „új, tüneményesen mély és találó és metszően józan és bölcs és minden bizonnyal emlékezetes – költői és filozófiai meghatározást ad az emberről; aki a nekünk okozott, bennünk indukált állandó fejtörés, ingerület, magafeszültség, robbanás és izgalom ellenére vagy azok miatt irodalmunk egyik vezéregyénisége [...], akivel mindenképpen szövetségben kell maradni.” (Lászlóffy Aladár: *A mű foka. Igaz Szó*, 1972/12.)

Cseke Péter megemlíti, hogy amikor a Magyar Napló Kiadó 2019-es Rádiusz Könyvek sorozatában közreadott *Az intellektus méltósága* című, Páskándi Géza legfeljebb folyóiratokban megjelent vagy még kiadatlan esszéinek gyűjteményét lapozta, akkor ért meg benne a gondolat, hogy mivel a kiadvány csupán a harmadik időszakban, az 1973 után Magyarországon írt filozofikus irodalomra tájolt gondolatainak gyűjteménye, addig a második szakasz erdélyi műveinek rendszerbe állítása még várat magára. Valójában ez a felismerés készítette heroikus munkára a szerzőt. A költő-drámaíró legtermékenyebb erdélyi korszakát (1963–1973) állítja tehát elemzéseinek fő vonulatába, érdekesítő eseménykockákba öntve abból az időből, amikor Kolozsvár Alverna negyedében Csekéék is a Páskándiék szomszéd-ságában laktak, akárcsak jómagam; tekintve kölcsönösen láthattuk egymás ablakát. Könnyű tehát felidézni, hogy a szerző eme kötetében mélyen szántó és mélyre látó, dokumentumokkal gazdagon hitelesített kutakodása életességgel közelít az események egykori hangulatának színterére, immár a távlatok letisztult perspektívájából minősítve a diktatórikus korszak lélekrázó lapjait.

Ám a diktatúra homálya sem árnyékolhatta be Páskándi színesen villódzó, klasszikus műveltségéből sarjadzó formabontó poétikáját, mivelhogy a groteszk, az abszurd, az abszurdoid oly mélyen rétegződött lelkében, hogy „civil” pillanatai is tele voltak a szellem intellektuális nyelvi játékaival, lett légyen az bármiféle téma, esemény, tartalom. Társalgása során még a „profánnak” tűnő tárgyiasság is hamar átemelte őt a gondolatgazdagság filozofikus szférába, ahol az erkölcs, a logika rendszerének páskándisan lüktető feszítő ereje szójátékokban mindegyre megcsillogtatta a maga szellemi ércét. Nála a kommunikáció már önmagában irodalom volt. Ezt szerkesztőségi látogatásainak emlékezetes pillanatai is idézik, főleg akkor, amikor saját súlycsoportjához méltó szakmabéli

társai voltak jelen. Magasröptű irodalom-elméleti csatározások képe él bennem. Emlékszem, akkoriban kezdte el írni nyelvi sziporkáinak egyedülállóan ikonikus művét, a *Sárikás anyós* című esszévers fogalmával illelhető groteszk eposzát; ebből először az *Utunk* közölt részletet, kötetben viszont csak később, az Szépirodalmi Könyvkiadónál jelent meg 1979-ben Budapesten. „Költői nyelvére az archaikus népiesség és a szürrealista líra merész képtársítása egyaránt hatott, nagy nyelvteremtő erővel, sokszor groteszk képekkel dolgozott, nem állott távol tőle a költői humor, amely korábban meglehetősen ritkán jelent meg az erdélyi magyar költészetben” – jegyezte meg Pomogáts Béla.

De hát akkor igencsak pezsgett az irodalmi élet Kolozsvár Fellegvárának „Akropoliszában”. És a pezsgés fogalma, szó szerinti formát öltött elismerésben, az évente kiosztott „Pezsgő-díj” megszületésében, ahogy az a Kántor Lajos, Láng Gusztáv, K. Jakab Antal, Marosi Péter és Szócs István kritikusai ötösfogatának a lap hasábjain is leközlött érces vitái nyomán ítéltetett meg. Az első pezsgősüveget 1971-ben Páskándi Géza bonthatta fel *Az eb olykor emeli lábát* című kötetéért, amelyben a címként idézett abszurd mesedráma „a romantikus mese paródiája s egyben eredeti mese is” (P. G.). A döntés elismerése volt annak az életműnek, ami sorra kiverte a dogmatikus ideológia szellemi egyenáramára tervezett biztosítékokat, új irodalomszemléletű váltóáram energiáira irányítva a közfigyelmet, a hagyományéltető, a hagyományújító törekvések parádés nyelvi szintjének általa művelt igényével. (Az elkövetkező években, amíg 1983-ban letiltották, Páskándin kívül Pezsgő-díjban részesült: Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Sütő András, Bodor Ádám, Szilágyi István, Panek Zoltán, Bálint Tibor, Pusztai János, Székely János, Köntös-Szabó Zoltán, Kenéz Ferenc és Király László.)

A kötet tartalomjegyzékéből átviláglik a címben jelzett időszak szerteágazó szakaszainak gazdag harmonizációja. Tizen-

négy fejezet – tizennégy szálon pörgő mozgóképek sora. Öntörvényű életpályaképe a lelkiismeret és a szellem börtön-években töretlenül megőrzött tisztaságával, új eszmerendszerrel, ahol „A modern irodalom legjellemzőbb sajátja a végsőkig kiélezett gondolatiság, az írói életkultúrán is elhatalmasodó intellektus” (P. G.). És egyre fontosabb szerep jutott a világot jelentő deszkák terének, amely Páskándinak is „szellemi élettere” lett, ehhez járultak hozzá az olyan bemutatóélmények, mint a Szatmári Színház korszakos Osborn-előadása a *Nézz vissza haraggal*, de a többi ott színpadra állított klasszikusé is, mint Anouilh, Miller, Albee vagy Camus.

Kezdetben a közlésről még letiltva, Bélteki Géza és Óváry Géza álnéven jelentek meg első versfordításai a román szellemi élet jeles személyiségeit tömörítő *Secolul 20* bukaresti világirodalmi folyóiratban, ami az akkori szellemi egysíkúságban minőségi startvonalat is jelentett. Bár szeretett volna bejutni az *Utunk* szerkesztőségébe, ám sem ott, sem más lapnál nem várták nyitott ajtók, egészen addig, amíg 1971-ben a Domokos Géza által irányított Kritérion Könyvkiadó lett a hely, amely elsőként nyújtott Páskándi szelleméhez méltó megnyilatkozási teret, szerkesztőként. Kifejezetten érdekes olvasmány, ahogy Cseke összegyűjti a kiadásra váró kötetek Páskándi Géza által a vezetőség számára „belső használatra” megfogalmazott kemény ítéletű szerkesztői véleményezéseit elsővonalbéli írók munkáit illetően is, amint az a költészetben Horváth István, Kenéz Ferenc, Márki Zoltán, Szilágyi Domokos vagy a szépprózában Bálint Tibor, Király László, Panek Zoltán, műfordításban pedig Franyó Zoltán vagy Gellért Sándor nevéhez köthető. Nagy Kálmán visszhangos *Kalevala* fordításáról egyebek közt ezt jegyzi: „Egy verskultúrát nem csupán a jó átlagos költeményeket író poeták számával, nem is az olvasók mennyiségével, tehát a »termelők« és »fogyasztók« statisztikai megoszlásával mérünk, hanem – s ez nem utolsó szempont! –

a fordítások változataival is. Emlékezzünk csak Villonnak, Goethének és másoknak hányan fordították le ugyanazokat a verseit, mintegy versenyre kelve egymással.”

Ámde nyugalom a zaklatott lélek számára, a Sors által, nem adatott meg; rövidesen rájött, hogy „ha nem akar újból börtönbe kerülni, kérnie kell áttelepődését Magyarországra”. És a ’74-es esztendő már a határon túl köszöntötte. Láng Gusztáv *Méltó túlélés* című posztumusz Páskándi-kötetében megjegyzi: „A szabadság nem létállapot volt számára – hanem csupán »ígéret«.”

A kötet fejezetei külön-külön oly színesekek, mint az életmű egésze, amely „lenyűgöző irodalmi műveltségéből és írói-művészi intuíciójából táplálkozott”. A feldolgozott idősíkok szemléltetik az egymást követő Forrás-nemzedékek új hullámokat kavarázó eszmei csatározásainak forró pillanatait, az írói generációváltást, a színrelépést, az elmozdulást elő- és utóregéseiével, Páskándi kiemelt helyét a fő sodrású folyamatokban, ahol az író tisztánlátó intellektusa, eszmeképe megkerülhetetlenül a figyelem középpontjában villogott. Akkoriban, az *Utunk* kritikai rovata életképes vitafórumaival, több oldalon átfutó, indulatoktól fűtött tárcáival a lap leginkább igényelt törzsanyaga lett, Erdély centrumában, Székelyföldön és a Partium régióiban az iskolák és irodalomra szomjazók körében, különösen akkor, amikor „+1” felcímmel beindult egy lapszámonként jelentkező új oldal is, ami a középiskolai oktatás merev tantervi vonalasságát szándékozott „életesebb” formában olyan avatottak irodalomtörténeti szemléltető-írásaival kiegészíteni, mint Páskándi Géza, Láng Gusztáv, K. Jakab Antal, Tamás Gáspár Miklós, Király László vagy Nagy Kálmán. Előfizetői létszámban akkoriban valósággal szárnyalt, rekordokat döntött a lap. És hát az *Utunk* volt elsőközlője Páskándi csaknem valamennyi műfajt felölelő írásművészeti remekeinek, ilyen például az erős visszhangot kiváltó, *Weisskopf úr, hány óra?* című novella (1965. július 2.), amelyre Szilágyi István

a *Hollóidő* és a *Messze túl a láthatáron* történelmi nagyregények szerzője így emlékezett: „Ez eseménynek számított, újszerűen hatott, számomra máig emlékezetes – talán mert ezzel Géza egyből leiskolázott valamennyiünket.” Említett írásában Páskándi a valós és a filozófiai idő kérdését a zártság (börtön) és a szabadság (gondolat) kettősével teszi mérlegre, abszurd jelenetet kreálva az öreg óras-fogoly cellájában. Dalí-képlékenységgű „lágy órák” megdermedt abszurd világa ez, metafizikus „valóság-érzet”, a deformálhatóság és az érinthetetlenség kronoszi kergetőzésében.

A szerző elemzéseinek íve kitér a Páskándi-életmű alkotói fordulókat jelentő kardinális pontjaira, ilyenek az első verseskötet, a *Piros madár* cenzúra nyomására történt bezúzatása; miként vált a líra mellett „lelki támasztékká” a színház világa a drámai műforma hatásos kifejező erejével; a nyelv kifejező- és formaképző hatásának felminősítése; a „modernség” újraértelmezése; az „irodalmi vakmerőség” hatékonysága; az irodalmi nyelv kettőssége mint a „kétéltűség” eszköze, mivelhogy a célba juttatás érdekében „metaforákba kellett csomagolni mindent”; miként lehetséges az irodalmi kiteljesedés a „rejtve-levés alagútjában”; a feltörekvő nemzedékek „virtuális megosztottsága” (Forrás-nemzedékek) vagy Páskándi „forma- és hagyománykereső költői forradalma”.

A kötet vezérszíne az író-drámaíró szellemiségének egyedi kromatikája, ez egészül ki a korabeli irodalmi lét prizmájának számos árnyalatával, puháktól a harsogóig, ahogy annak egy valódi teremtéspalettán lennie kell. Új tónusú Páskándi-képet idéz a kolorit diffúziója. A kor vasakarata ezzel fölülírva, a felvillantott események idősíkokba tárolva, fejezetcímekbe fogalmazottan. Ilyenek: „A kiírhatatlan megírása”, „Másként írni, mint ’63 előtt”, „Kánonon innen, kánonon túl”, „A Kriterion szerkesztő ars poetikája”, „Hatalom nélküli hatalom birtokában”, „Novellákkal brillírozó”, „Beckett Erdélybe jön”, „Az esszé befogadó terei”, „Regós utak a világszín-

házig”. Természetesen a szerző kellő figyelmet szentel a gazdag műfaji paletta legfontosabb szeleteiként a líra, az esszé, a novella és a drámai művek kiemelkedő darabjainak, beleértve a püspökdramákat, abszurdokat, mesejátékokat is, miközben idézi Széles Klára azon megállapítását, miszerint a második indulás szakaszában Páskándi „mind Kányádihoz és Székely Jánoshoz, mind Lászlóffy Aladár nemzedékéhez viszonyítva – külön utat járt”. A dráma műfaja mellett az esszének mindvégig különös jelentőséget tulajdonított. Meghatározását a „sűrített gondolatosság” személyes hanggal teszi, annak „fölötte szükséges voltáról” emígy elmélkedve: „Ha mélyebben beletekintünk, az esszé műfaja is szimbiotikus: hasznos a költészetnek, mert kissé »fogalmasítja«, és kifizetődő a tudománynak, mert kiragadja az olykori földhözragadtságból [...] Állásfoglalás a dolgokkal szemben vagy a dolgok mellett, állásfoglalás a ráció nevében a diszkurzív intellektus renyhésége ellen, állásfoglalás a telítettség nevében az üresség, a laposság, a banalitásból áradó unalom ellen.”

Befejezőként, „a domináns műnem és műfaji kiegyensúlyozottság” kérdéskörét érintve, a szerző könyvébe foglalta Szász László irodalomtörténész meglátását: *Páskándi Géza író, költő* című írásából idézve (MMA, 2017): „van-e kedvelt vagy domináns műneme, műfaja a szerzőnek? [...] Kétségtelenül a drámai forma meghatározónak mutatkozik, [...] azonban inkább a műfajok kiegyensúlyozottsága jellemző: mondandóját mindig épp abba a formába öntötte, amelybe az adott téma kívánkozott. Abban az értelemben, hogy bizonyos tematikus egységei (egyén és közösség, nemzeti jelleg és idegenségérzet, hatalom és erkölcs, játékos könnyedség és komor, bölcselő elmélyültség, haza-szülőföld-nemzetállam konfliktusa) minden műformában megjelennek, talán megállapítható: gondolati súlypontjaiban az életmű holisztikus egyöntetűséget mutat, tematikai-formai változatosságában viszont centripetális szóródásról, az újszerűség szerteágazó megoldásairól tanúskodik.”

Cseke Péter új könyve a szellem magával ragadó időutazása Páskándi Géza Gutenberg-galaxisába.

Árkossy István

ÁRKOSSY ISTVÁN (1943) festőművész, grafikus. 1967-től két évtizeden át a kolozsvári *Utunk* című irodalmi hetilap szerkesztője volt. Budapesten él. Legutóbbi kötete: *A lélegző vonal*. Művészeti írások (Magyar Napló Kiadó, 2021).

Malac a jégen

Domonkos László esete az irodalomtörténettel

Domonkos László: *Gúzsban tánc. A magyar irodalom története 1956–2021* (Kairosz Kiadó, 2022)

E vaskos mű az alcím után ítélve Domonkos László irodalomtörténete. Kritikát sejtet, mégpedig terjedelmes voltában alaposat, részletekbe vágó elemzést.

Aki ma egymaga akarja megírni az elmúlt 65 év irodalmának történetét, annak tényleg újdondász szerbantálnak vagy babitsmihálynak kell lennie; vagy legalább erős hőzentrógerjának kell lennie. De legalábbis oly messzire sugárzó magában hitének, hogy a felelős hivatalok is magukban teljes hittel támogassák Szerzőnk önfeláldozó nemzetmentő munkálatát, amelyben a kocsmái hőzöngések és zugírói fröcskölődések szintjén látja elintéztetnek a magyar irodalom mégoly bonyolult – és öelötte sokak által alaposabban szemügyre vett! – konfliktusait.

Csak hogy Szerb Antal és Babits Mihály nem ajánlkozott üstfoltozónak, sem nemzeti lázmérőnek: egyikük sem volt Mekk Elek.

Mint ahogy annak a hőzentrágernek is igen rugalmasnak kellhet lennie, amelynek viselője úgy képzeli elbeszélni az 1956 utáni magyar költészet történetét, hogy Nagy László egyetlen művével sem foglalkozik. A ki tudja milyen komplexusoktól vagy irigységektől feszülő ellenszenv generációkra visszacsap: Ágh István művésze sem fér bele Szerzőnk tágas horizontjába, legyen szó az elmúlt öt évtized (meg az iskolásan külön kezelt műfajok) bármelyikéről. Szécsi Margit, Hervay Gizella, Sziveri János, Kiss Benedek, Tózsér Árpád, Bodor Ádám – és így tovább, sorolhatnánk – sem érdemel szót, ahogy érdemben Nemes Nagy Ágnes vagy Mészöly Miklós műveivel sem foglalkozik (utóbbiról azért megtudhatjuk, hogy „a magyar irodalom egyik legvitatottabb alkotója”).

A Szerzőnk bemutatja irodalomtörténet módszerének lényege: lángoló hazafiasság. Ám ha a tudományosság e legfőbb ismérvét az avatatlanok együgyű módján el is ejtjük, kezünk akkor is a legnemesebb egyszerűséggel marad tele. Szerzőnk évről évre halad, alkalmanként kiválaszt néhány neki tetsző – vagy éppen neki különösen ellenszenves – művet, felidézi egy-egy neki kedves irodalomtörténész, kritikus elmés megállapításait, majd levonja megfellebbezhetetlen ítéletét. Önálló értelmezési kísérlettel elvéve találkozhattunk, Szerzőnk dicséretesen mentes bármely poétikai fogalom befolyásától.

A fejezetek élén történelmi, intézményes eseménytörténeti kiskátákat olvashatunk, ezek forrásául néhány író naplója, valamint feltehetőleg az Arcanum (és a Wikipédia) adatbázisa szolgál alapul.

Érdeklődése középpontjában a téma áll. Hogy a témán túl az adott mű miért jó, szinte sohasem derül ki. Vagy a tartalom, a téma annyira fontos, hogy minden értéket magán visel? Akkor meg valahány költő élt, mind bolond volt, mert összes művei helyett megírhatta volna összes műveinek tartalmát!

Tudományos viszonyulása a műkedvelői rajongás és a nemegyszer gyűlölködésig fokozódó ellenszenv. Elemzői módszerének lényege: a méltatott művek témájának ismertetése, majd a szerző és mű hazafisági fokmérőjének leolvasása. Hatástörténeti vizsgálatokról szó sincs, a művek egymástól függetlenül, mintegy a történelem hívószavára jönnek létre. Így lehet, hogy Temesi Ferenc *Por* című regényét csak annyiban veti össze az ugyanakkor megjelenő két regénnyel, Nádas Péter

Emlékiratok könyve és Esterházy *Bevezetés a szépirodalomba* című művével, hogy utóbbi kettőt alaposan – és váratlan fordulattal még zsidóva is egy jót – elparentálja: „vajon mi a fészkes fene bizonyítja – néhány lelkes nyaloncon kívül –, hogy az említett művek és szerzőik korfordulatot hajtottak volna végre, hogy jelen művek valóban kiemelkedő jelentőségűek a legújabb kori magyar irodalomban, és hogy bármiféle »korfordulót« jelenthetett volna ezen írók publikálása? Hogy ki a zsidó, azt én mondom meg (»wer Jude ist, das bestimme ich«), mondotta volt még valamikor Karl Lueger, Bécs antiszemita polgármestere. Ja, az egészen más.”

Módszerének összetettsége nyelvezetében is megmutatkozik. A kiállózott ismeretanyag kvázi-tudományos nyelvezetével éles kontrasztban vannak Szerzőnk saját kommentárjai. A kultikus rajongás olykor megmosolyogtató képzavarai keverednek a gúnyolódo gyűlölködés fenséges passzusaival. Hajnóczy Pétert és Császár Istvánt így magasztalja, visszautalva a „Péterekre”: írásművészetükre „nem jellemző az olykor a talentum kellő töltetét is pótló idegenszívűség írói attitűdje”. Szabó Magda „egyféle szocializmusbeli (és – bár – református!) Tormay Cécile-i szószékbe emeltetett”. Mórocz Zsolt hosszas idézése után megkísérli „summázni az egész magyarországi E. P.-szindrómát” (sic!). „A kulcsszó: a nyegleség.” (Fokozásul az egyik Esterházy-írás sommás címkét kap: „főrmedvény”). Faludy György először a kultikus rajongás tárgya: „a legújabb kori magyar irodalom legnagyobb vagabundja és egyik nagy *enfant terrible*-je – szinte mitológiai figurája és legendák kódéba burkolózó, fantasztikus alakja”. De közben változnak az idők: „a régi, »kipróbált« antikommunista ellenzék szerepében tetszelgő, intellektuális köntösben politikai dugárut csempésztető belvárosi galeri, karmai közé kaparintván a költőt, élete utolsó másfél évtizedét mindinkább fokozódó mértékben a »szélsőjobbaldaliság«, a »kirekesztés«, a »nacionalizmus«

hisztérikus mantrájával a nemzet- és magyarellenesség (ad abszurdum: az SZDSZ holdudvarának) pályájára állította át. Így az utolsó esztendeit élő, 90 fölötti ember a pusztulás pártján állók kényére-kedvére vált ennek prédájává.” Utassy (a 80-as években) egyszerűen „a legnagyobb élő kortárs költő”. Döbrenteitől fontosnak tartja idézni: „már az óvodába is csak protekcióval vettek föl”. Krasznahorkai *Sátántangójáról* e tanulságot vonja le: „Valószínűleg nem a kép, hanem a festő sötét, mint a balsejtelelem.” Dragomán György „sajna, legalább annyira árulkodó »szövegeket« ereszt meg, hogy könnyű észrevenni, mennyire garázda módon is meztelen a király”. A képzavar mellett kedvenc stílus eszköze a behízelt intimpistáskodás: Simonyi Imre „a székesfővároson kívüli leglegendásabb poéta”, akiről „Szegeden éppúgy suttogtak, mint Debrecenben vagy Pécsen, a Hágiban és az Arany Bikában ugyanúgy, mint a Hungáriában vagy a Réz kakasban”. Az egyik nyugati antológiát, nagyozol az egyik lábjegyzetben, „Nem akar ki: a nagyszerű Borbándi Gyula válogatta-szerkesztette”. Spiró György *Jönnek* című versében „már-már perverz ellenmagyarság-élményt” szimatol, „kóros üldözési mániát”, „kényszerű, lappangó és öncélú bosszúvágyat”, hogy aztán útszéli módon becsmérelje: „egy súlyosan beteg, erőteljesen terhelt személyiség megannyi egyéni és kollektív megnyilvánulási formájának” nevezve a művet. Takaró Mihály *Jönnek*-parafrázisában valamiképp nem orrontja meg az ellenséges, kirekesztő attitűdöt. Ellenben értesülünk a *Csirkefej* „kirekesztő, mélységesen nemzetietlen, gyakran ízléstelen, eszménytelen, cinikus, máskor kifejezetten kártékony (mert züllesztő, rothasztó, romboló)” jellegéről. De szembesülhetünk „Göncz Árpád immáron ikszedik ocsmányságával”, Alföldi Róbert jelzője egy lábjegyzetben: „több mint hírhedt”, Balázs Géza viszont „a talán legjobb nyelvész”, Marosi Gyula „az egyik legkellemesebb, legszívesebben, különös élvezettel olvasott magyar kortárs

író”, 1996 „a mindinkább rendkívüli hatásfokú és nivójú nemzeti költővé emelkedő-izmosodó Döbrentei Kornél nagy éve”. Gyurkovics Tibor külön fejezetet kap, ezzel a címmel: „A magyar irodalom öttusabajnoka.” Csávossy György költő értékét az is mutatja, hogy találkozásukkor „Szentesi Zöldi László tiszteletbeli nagyapjává fogadta.” Agócs Sándor költő „szilárd, mint a végvári mokány fiúk és elszánt, mint a portyázó, zömök és görbe lábú magyarok. Olyan sorok bizonyítják ezt...” – és elemzés helyett érvként, mint szinte mindig, jön a hosszas idézet a műből. Czigány Zoltán, „ha tovább engedni élni az Úr, egy Kosztolányiba oltott Ottlik (is) lehetett volna”.

Irodalomfelfogása két alaptételre épül. Egyrészt, Németh Lászlóba kapaszkodva, rögeszméjévé vált, hogy a magyar irodalmat fölváltani igyekezett (és igyekszik) a magyar nyelvű irodalom, másrészt Salinger *Zabhegyezőjének* kamasz hőisével vallja, hogy az a jó mű, amelynek olvastán „az ember úgy érzi, az író a haverja, akit akkor hív fel, amikor akar”. Szemlélete – és szóhasználata – militáns, szüntelenül harcban álló felekként mutatja be a különböző írókat; az irodalmi értéket bukmé-kermódszerrel becsüli meg, a szerzőket tétre-helyre-befutóra értékeli („ma élő négy legjelentősebb költőnkéről” beszél), van „magyarabb szellemű és vezetésű (fájóan kisszámú) színház”, és van az »ellen-szabadságharcos« (»szövegközpontú«), „a magyar irodalom ellenében kiteljesedett” „hablatyözön”, meg vannak „az élet pártján állók, a szabadságharcos irodalom közkatonaí vagy parancsnokai és harcostársaik, a szükség esetén velük kardot rántók, vagyis a magyar népközönség érdekében írók”. Más szempontból: „Fenyegetéskereskedés igen, nyegleség nem. Metsző irónia igen, sz...házi arrogancia nem.”

Ami szerzőnk művének taktusait illeti, azokban csupán jellemzéseken, írók gyér életadatain épülhet elménk, és azon, hogy a szóban forgó írók jelesek, avagy kevésbé

jelesek voltak-e. De hogy miért voltak azok, azt a művelt közönségnek saját magától tudnia illik, különben nem volna művelt.

Szerzőnk az irodalomban vak tyúk módjára is talál szemet: úgy méltatja Csoóri Sándor, Németh László, Illyés Gyula, Csurka István vagy Sütő András (és sok más érdemes író) művészetét, hogy velük – egyáltalán csak: – *összemérhetőnek* látja – és ami már aggasztó, *hiszi* – Pósa Zoltán, Borbély László, Kocsis István, Tari István, Mács János, Agócs Sándor, Pozsonyi Ádám, Jezsó Ákos, Udvardy Zoltán és mások betűvetési szorgoskodását. Úgy méltatja Szikra János líráját, hogy közben jezsuita hevülettel ostorozza az avantgárd irodalmat. Baka Istvánt úgy veti egybe a lelkes műkedvelő Pósa Zoltánnal, hogy „új” irodalomtörténeti értékelésre is ragadtatja magát – gondosan elhallgatva, hogy a szakirodalomban tucatnyian foglalkoztak már a Baka-életmű műfajaival. Ha a vívás kényes etikettjéről lemondunk, kénytelenek vagyunk kimondani: ez a munka jelentős részében *plágium*. Bennfenteskedő irodalmi ítéleteit véletlenszerűen kiválasztott szakirodalmi idézetek dúcolják alá, vagy a hazafias lelkesültség vakfoltjai „árnyalják”, jobb esetben a tárgyalt költőktől-íróktól származó hosszas idézetek.

Képes úgy „értekezni” Cseres Tiborról, Utassy Józsefről, Buda Ferencről, Döbrentei Kornélról, Baka Istvánról, Cs. Szabó Lászlóról és másokról, hogy épp csak a monográfusukra nem hivatkozik egyetlen szóval sem; érthető, Szerzőnk nem bocsátkozik méltatlan vitákba, ő úgy irodalomelménc, hogy amit őelőtte és eddig az irodalomtörténet csinált, az smafu. (Márkus Béla, Jánosi Zoltán és más tudósok irodalomtörténeti munkái érintetlenül hagyták.) De ő fölfedezi Pozsonyi Ádámban a magyar próza egyik ígéretét. Mert Szerzőnknek szinte megpuhul, megvizesedik a tenyere, ha a leggyaralóbb formában is szív- és lélekemelő nemzetvédő, nemzetépítő gondolatra lel. A mondatokra

bezzeg, pláne ha alany-állítmány egyeztetve vannak, valamiért haragszik. A mondatokat értelmezni derogál neki, mert ő a Nagy Magyar Gondolat kitapintója, belgyógyásza, diagnosztája, urológusa. Ha valaki magyargondolat-ügyileg kevésnek talál-tatik, az számíthat Szerzőnk hevesen kifejtett ellenérzésére. Ezt könyve lezárásában nyomatékosítja is: „Ma az 1956 utáni, balladákba és hősi eposzokba illő ellenál-lásból kinőtt irodalom és annak nagyjai helyén száználmas kis törtetők, zavaros agyú áltehetségek és magukat nemzeti-nek játszó maffiózók tolonganak a kortárs irodalom látómezején és díszőrhelyein, a szerkesztőségekben és az írószövetségben, szinte mindenütt. [...] Állunk, figye-lünk.”

Bármilyen esztétikai értékeléshez (az ötletszerűen citált irodalomkritikusokon túl) egyetlen fogódzója van: a mű hosszas idézése, olykor másfél oldalon keresztül. És csak fogy, csak fogy az ösztöndíjas ka-rakterszám, gyűlnek a nemzetmegváltó dicső karakterek, és csak a legritkább eset-ben sejlík fel annak az eszméje, hogy az irodalom elsősorban mégiscsak írva van – nem pedig rajongva, majomszeretve, el-lenkező alapállásból pedig megbélye-gezve, idegenszívűnek, nemzetárulónak minősítve. Hogy Szerzőnk hírlapíró, fölöt-tébb előnyére válik: nem bíbelődik holmi nyelvi problémákkal. Ékesszólásban amúgy is élen jár. Egy jellemző részlet: „Ha 1956 világtörténelmi jelentőségű magyar ese-ményével kapcsolatosan lehet egyféle, el-képesztő erejű-hatású »irodalmi lecsa-pódásról« beszélni, eme öt tételből álló műegyüttes – az Ottlik-regényhez kétfelől »támaszkodó« (egy vers–egy próza, még egy vers–még egy próza), kétoldali mellék-templom-építménye – mindezt koncentráltan jeleníti meg.”

Összegezvén: Szerzőnk történetfolya-mati látása olyan érzékeny gyűjtőlencse, mint az én nadrággombom. Az egészből csak az tűnik ki világosan, hogy irodal-munk nem való szerzőnk finom műsze-reire. Az egyéniségek különbözőek: vannak, akik ha önálló kutatásuk ilyen káprázatos eredménnyel végződik, azt a Borsszem Jankóban teszik közzé.

Együttérzek Szerzőnkkel: aligha van keserűbb gúzsban tánc, mint olyan mun-kába fogni, amelyhez nem értünk. A Szer-zőnk által oly sokat idézett „néplélek” így mondaná: malac a jégen...

Szerzőnk műve filológiai szemfény-vesztés. Irodalomtudományos nézőpont-ból: csalás. Óvakodva írom le e szavakat, mert Szerzőnk módszertanát látva két-séges, hogy tisztában lenne e szavak sú-lyával. Alig van olyan érdemi gondolata, amit korábban, öelötte ne írtak volna le – ezektől azonban vajmi kevésbé zavartatja magát. Független elme.

A könyv egyik nagyra méltatott írója, Bán Mór már ajánló műsort készített a kö-tetről alteregója, Bán János műsorában. Ez mind Szerzőnk, mind aggodó olvasói szá-mára megnyugtató: a hivatalos kultúr-főlény már szókincsébe véste, kanonizálta e roppant vállalkozást, így joggal remél-hetjük, hogy a megírását segítő 6 milliós miniszteri támogatás elszámolását is el-lenjegyezték. Megíratott az a közérthető és közérdekű kortárs irodalomtörténet, amelyre mindenki vágyott, aki az iroda-lomban nem lát semmi többet, mint nem-zetépítő szolgálatot, nem vár tőle más-t, mint saját szemellenzős világlátásának problémátlan visszaigazolását.

De vajon ők, akik e munkát világra se-gítették: pénzelték, szerkesztették, kiad-ták, nem álmodnak néha Pintér Jenő szel-lemével?!

Nagy Gábor

NAGY GÁBOR (1972) költő, irodalomtörténész. A *Hitel* kritikai rovatának szerkesztője.